

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**DOĞU ROMA VE SÂSÂNÎLER ARASINDAKİ İKTİSADİ
İLİŞKİLER (MS. V. VE VI. YÜZYILLAR)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice KAYRAK

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik, 2019
10283989

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DOĞU ROMA VE SÂSÂNÎLER ARASINDAKİ İKTİSADİ
İLİŞKİLER (MS. V. VE VI. YÜZYILLAR)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hatice KAYRAK

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik, 2019
10283989

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYSİS Belge No	DFR-172
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: Halice KAYRAK

Anabilim Dalı : TARİH

Programı : TARİH

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Tezin Özgün Adı : Doğu Roma ve Sasâniler Arasındaki İktisadi İlişkiler
(ms. V. ve VI. yüzyıllar)

Tezin İngilizce Adı : Economic Relations Between Eastern Roman and Sassanids
(ms. 5th and 6th Centuries)

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 19 / 08 / 2019

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Üye : Prof. Dr. Abdülhank BAKIR

Üye : Dr. Öğr. Üye. Recep YASA

Üye :

Üye :

İmza
Altungök

Bakır

Yasa

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 20.... tarih ve/..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

“Doğu Roma ve Sâsânîler Arasındaki İktisadi İlişkiler (MS. V. ve VI. Yüzyıllar)” adlı yüksek lisans tezimin hazırlık ve yazım aşaması sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir bölümünü Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Hatice KAYRAK

08.07.2019

ÖNSÖZ

Devletin varlığının devamlılığı ve toplumların refah içerisinde yaşamını sürdürebilmesi için iktisat temel konuların başında gelmektedir. Bir devletin savaşması veya barış sağlamasında bile çoğu zaman baş faktör ekonomiktir. Öyleyse devletin egemenliğinin uzun soluklu olmasında, iktisadi faaliyetler ve buna bağlı olarak diğer devletlerle sürdürdükleri ilişkilerde ekonominin ehemmiyeti su götürmez gerçektir. Güçlü bir yönetim, etkin bir demokrasi, uygarlığın gelişmesine katkı sağladığı kurumların ilerlemesi iktisadi büyümeyi ve kalkınmayı sağlar. Mutlak politik güç iktisadi güce dayandırılmazsa o güç sonsuza kadar ayakta durmayacaktır. Özetlenecek olursa iktisadi refahı yüksek bir uygarlık etkili siyasi gücü beraberinde getirmektedir.

V. ve VI. yüzyıllarda Doğu Romalılar ve Sâsânîler Arasındaki İktisadi İlişkiler konusu ele alınırken ilgili tüm kaynaklara ulaşmaya büyük gayret gösterilmiştir. Her iki devlet de tarihe büyük izler bırakmıştır. Kendilerinden sonra gelen devletleri birçok noktada etkilemeyi başarmışlardır. İki bölümden oluşan çalışmanın giriş bölümünde Doğu Roma'nın ve Sâsânîlerin tarihi seyir içerisindeki önemi, yaşadıkları coğrafya üzerinde durulmuştur. Çalışmanın birinci bölümünde Doğu Roma'nın ve Sâsânîlerin; kökenleri ve kuruluşundan VII. yüzyıla kadarki kısa siyasi tarihleri, ekonomisi, para sistemi, tarımsal yapısı ve tarım ürünleri, ticareti, vergi sistemleri, endüstriyel yapısı ele alınmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde her iki devletin çatışma sahalarına, güç mücadelelerine, egemenlik yarışlarına, üstünlük mücadelesi için giriştikleri savaşlara, iktisadi ilişkilerine ışık tutulmuştur.

“Doğu Roma ve Sâsânîler Arasındaki İktisadi İlişkiler (MS. V. ve VI. Yüzyıllar)” adlı yüksek lisans tez çalışmasının hazırlanması safhasında her türlü destek, teşvik ve yardımını esirgemeyen çalışmaları titizlikle takip eden danışman hocam Doç. Dr. Ahmet Altungök'e, kıymetli görüşleri için Prof. Dr. Abdulhalik Bakır'a, manevi desteğiyle her daim yanımda olan ailem ve eşim Ahmet Kayrak'a en içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım.

Hatice KAYRAK

08.07.2019

ÖZET

Doğu Romalılar (Bizans) ve Sâsânîler (İran) tarihsel zaman içerisinde güçlü birer devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. İktidarlıklarını sağlamlaştırmak, ekonomilerini güçlendirmek, sınırlarını genişletmek, dünya gücü olmak vb. için birbirleriyle temas halinde olmuşlardır. Bu iki devlet Doğu Roma'nın 330'da kuruluşundan İran'ın III. Yezdicürd Döneminin sonuna kadar (652) yaklaşık 300 yıl Anadolu'nun doğusunda sınır komşusu olarak yaşamışlardır. Şiddetli düşmanlıklara rağmen mücadelelerde bir tarafın diğer tarafa üstünlük sağlayamadığı görülmektedir.

V. ve VI. yüzyıllar Doğu Roma ve Sâsânî ilişkilerinde ayrı bir öneme sahiptir. İki devletin mücadelesi savaş alanlarıyla sınırlı kalmamıştır. İlişkilerinde söz konusu olan konular arasında; tarım ürünleri, ticaret ve ticari yollar, sanayi ve sanayi ürünleri, madeni kaynaklar, endüstri ürünleri, stratejik yerlere sahip olma, ekonomik ve askeri yönden üstün gelme vb. yer alır. İktisadi açıdan birbirine karşı üstün gelmek amacıyla çeşitli yollar denemişlerdir. İpek yoluna hâkim olma mücadelesi, Kafkasya, Kızıldeniz ve Hazar Denizi üzerine çekişmeler, Kuzey Mezopotamya'daki pazar şehirlerine egemen olma yarışı bunlara örnek gösterilebilir. Özellikle Amid'i (Diyarbakır) Sâsânîler ele geçirince Bizans'ın doğu politikasında önemli değişiklikler olmuştur. Doğu Roma'nın Sâsânîlerin ekonomilerine darbe vurmak için Fırat havzasına yerleşme çabaları; İran'ın Karadeniz'e açılma politikası, Suriye ve Akdeniz'e yerleşme isteği diğer meseleler arasında yer almaktadır.

Doğu Roma ve Sâsânî birbirlerinin ezeli rakibi olarak kendilerini diğer toplumlardan üstün görüp dünyanın yönetimine hâkim olmayı hedefleyen iki imparatorluktur. Defalarca karşı karşıya gelmişler ve hemen hemen her alanda çatışma içerisinde olmuşlardır. Mücadeleleri Medine'de inşa edilen İslam Devletinin Dört Halife Döneminde Arap yarımadası dışına fetih hareketlerine başlamasına kadar devam etmiştir. Başarılı seferler düzenleyen Müslüman Araplar Sâsânî Devletinin yıkılmasında etkili olurken Bizans'ın güç kaybetmesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Doğu Roma, Bizans, Sâsânîler, İran, İktisadi ilişkiler, İktisadi faaliyetler, Ticari ürünler, Ticari ilişkiler, Sanayi, Para.

ABSTRACT

We see East Roman (Byzantine) and Sâsânîan (Iran) as strong empires throughout history. They had a relationship to reinforce their power, enlarge their economy, expand their boundaries, and become a world power etc. These two states had lived as neighbors in eastern Anatolia approximately 300 years from the establishment of East Roman Empire in 330 until the end of the period of Yezdicurd III in Iran (652). Despite their intense hostilities, none of them could dominate the other side.

Fifth and sixth centuries have a special importance in Eastern Roman and Sâsânîan relations. The struggle of the two states was not limited to the battlefields. Their relations included such subjects as agricultural products, trade and commercial roads, industry and industrial products, mineral resources, possession of strategic locations, economic and military domination etc. In order to be establish economic superiority, they tried different methods. For instance, controlling the Silk Road; struggle over the Caucasus, Red Sea and the Caspian Sea; having market towns in North Mesopotamia. Especially when the Sâsânîans captured Amid (Diyarbakir), there had been important changes in the eastern policy of Byzantium. Among other issues were East Rome's efforts of establishing in the Euphrates basin in order to strike the Sâsânîan economy; Persian policy of accessing the Black Sea; the desire to settle in Syria and the Mediterranean.

East Rome and Sâsânîan Empires were fierce rivals that considered themselves superior to other societies, aiming world domination. They confronted each other in almost every field many times. Their struggle continued until the Muslim state established in Medina began engaging in conquest outside of the Arabian Peninsula during the early Caliphal period. While Muslim Arabs undertook successful campaigns that led to the demolition of Sâsânîan Empire, they also caused Byzantium to lose power as well.

Key Words: East Roman, Byzantine, Sassanid, Iran, Economic Relations, Economic Activities, Commercial Products, Commercial Relations, Industry, Money.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

V. VE VI. YÜZYILLARDA DOĞU ROMA VE İRAN'IN İKTİSADİ YAPISI

1.1. DOĞU ROMA'NIN İKTİSADİ YAPISI.....	11
1.1.1. Kökenleri ve VII. Yüzyıla Kadar Kısa Siyasi Tarihleri	11
1.1.2. V. ve VI. Yüzyıl Doğu Roma Ekonomisi	16
1.1.2.1. Doğu Roma'nın Parasal Sistemi.....	22
1.1.2.2. Tarımsal Yapı ve Tarım Ürünleri	27
1.1.2.3. Doğu Roma Sanayisi ve Sanayi Ürünleri	31
1.1.2.4. Doğu Roma Ticareti, Pazar Şehirleri ve Gümrük Vergileri	36
1.1.2.5. Maden Endüstrisi	43
1.1.2.6. Dokuma Endüstrisi	46
1.2. SÂSÂNÎLER DÖNEMİNDE İRAN'IN İKTİSADİ YAPISI.....	52
1.2.1. Sâsânîlerin Kökenleri ve VII. yüzyıla Kadar Kısa Siyasi Tarihleri	52
1.2.2. V. ve VI. yüzyıl İran Ekonomisi	57
1.2.2.1. İranlıların Parasal Sistemleri.....	60
1.2.2.2. İran'ın Tarımsal Yapısı ve Tarım Ürünleri	62
1.2.2.3. İran Sanayisi ve Sanayi Ürünleri	64

1.2.2.4. İran'ın Ticari Yapısı, Pazar Şehirleri ve Gümrük Vergileri	66
1.2.2.5. Maden Endüstrisi	70

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU ROMA VE İRAN ARASINDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER

2.1. V. YÜZYILDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER	72
2.1.1. Her İki Ülkenin İktisadi Gelişmelerine Bağlı Çatışma Alanları	72
2.1.2. Theodosius Hanedanlığı Döneminde Sâsânîlerle İktisadi İlişkiler	75
2.1.3. 474-527 Yılları Arasındaki İktisadi Mücadeleler	78
2.1.4. İpek Yolu Üzerindeki İktisadi Çekişmeler	80
2.1.5. Yukarı Mezopotamya'daki Pazar Şehirlerini Ele Geçirme Mücadelesi	84
2.1.6. Doğu Roma'nın Fırat Havzasına Yerleşme Çabaları	87
2.1.7. Kafkasya İktisadi Faaliyetleri Üzerine Siyasi Çekişmeler	89
2.2. VI. YÜZYILDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER	92
2.2.1. Kızıldeniz Ticaret Yolu Üzerinde Hâkimiyet Mücadeleleri	92
2.2.2. Iustinionus Hanedanı Dönemi İktisadi ve Siyasi İlişkiler	94
2.2.3. Hazar Denizi Ticareti Üzerindeki İlişkiler	101
2.2.4. II. Iustinus Dönemi İktisadi İlişkiler	103
2.2.5. Mauricius Dönemi İktisadi İlişkiler	105
2.2.6. İktisadi Mücadelelerin VII. Yüzyıl Siyasi Olaylarına Etkisi	107
KAYNAKLAR	115
EKLER	129
ÖZGEÇMİŞ	143

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
cm	: Santimetre
Çev.	: Çeviren
d.c	: Denarii communes
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
gr	: Gram
haz.	: Hazırlayan
kg	: Kilogram
km	: Kilometre
m	: Metre
mm	: Milimetre
N.	: Number
pp.	: Page
S.	: Sayı
ss.	: Sayfa Numaraları
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
V.	: Volume
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve diğerleri
vs.	: Vesaire
y.y.	: Yayınevi

GİRİŞ

Bir devletin güçlü ve uzun ömürlü olabilmesi için sağlam ekonomi temelinin olması elzemdir. Ekonomide yaşanan bir bozulma veya iyileşme diğer kurumları da derinden etkilemektedir. İnsanoğlu var olduğu günden beri iktisadi faaliyetlerde bulunmuştur. İktisat ekonomi ile beraber yol alan bir sistemdir. Malın kazanımını, paylaşımını ve tüketimini içine alan sosyal bir bilimdir. İnsanlık, var olduğu günden beri maddi ihtiyaçlarını giderme çabası içerisinde olmuştur. Yüzyıllar boyunca devam eden faaliyetlerin incelenmesi de İktisat Tarihini ortaya çıkarmıştır. Ekonomik gelişmeler ise siyasi gelişmelerden tamamen ayrılmaz. Dolayısıyla ekonomik faaliyetlerle siyasi meselelerin kesişme noktalarından biri iktisat olacaktır. Herbert Heaton İktisat Tarihinin tanımını şu şekilde açıklamaktadır:

İnsanların isteklerini, ihtiyaçlarının doğrultusunda belli ölçüde değiştirebildiklerini ve uyarlayabildiği doğal çevrede, uyarlamayı üretim ve taşıma kapasitesini tedricen arttıran bir teknolojiyle yaptığı ve üretimi sağlarken bir kısmı ekonomik faaliyetin ve toplumsal gelişmenin bizatihi kendinden kaynaklanan, bir kısmı da denetim, yönetim ve sahiplenme hakkına sahip olan kanun koyucu bir otoriteden kaynaklanan bir kurumsal çevrede, tatmin etmesinin hikayesidir (Heaton, 1995: 12).

Doğu Roma (Bizans); Egemenlik savaşları, iç çatışmalar, saltanat kavgaları, ihtilaller, ihtiraslarla dolu asırlarca yaşamış, tarihin en dikkat çekici olaylarına şahit olmuş bir devlettir. Kuruluşundan yıkılışına kadar hatta günümüzde dahi adından sıkça söz ettiren, çok defa öldürücü darbeler almasına rağmen büyük bir dünya imparatorluğu Roma'nın mirasçısı olarak asırlar boyunca ayakta kalabilmeyi başarmış bir medeniyettir. Doğu Roma İmparatorluğu 11 Mayıs 330'dan başlayıp 29 Mayıs 1453'de yıkılışına kadar 1123 yıl 18 günlük uzun bir tarihe sahiptir.

Tarihi bin yıldan daha uzun süren, yıkılışından sonra bile adından sıkça söz ettiren kurum ve kuruluşlarıyla, devlet yönetimiyle vb. takdir edilen imparatorluğun gelişiminin başlangıç noktası Büyük Roma İmparatorluğunda III. yüzyılın ortalarında kendini iyiden iyiye hissettiren bunalım teşkil eder. Yaşanan krizin getirmiş olduğu iktisadi olumsuzluklar özellikle batı tarafında, başkent Roma'da felaket çanlarını çaldırmaktadır. Charles Diehl bu durumu "İmparatorluk kocakarı, altın ve kıymetli taşlarla süslenmiş bir genç kız gibi duruyordu" diye açıklamaktadır (Diehl, 1939: 6). Doğu tarafı batıya oranla krizin olumsuz getirilerinden daha az hasarla çıkma gücü göstermiştir. Fakat hiç etkilenmemiştir diyemeyiz. Ostrogorsky bu durumu "Geç Roma devri devlet sistemi ve

onun çürümüş iktisadi ve sosyal düzeninin genel etkileri buhran şeklinde görünmekteydi. Ağır sosyal ve siyasal sarsıntıların refakat ettiği iktisadi çöküntüden devletin doğu yarısı da nasibini almıştı...” şeklinde açıklamıştır (Ostrogorsky, 2006: 26).

Bizans üzerine tarihi çalışmalar Klasik Eski Çağ araştırmalarıyla birlikte doğmuştur. Doğrudan çalışmaları başlatan Melanchton'un öğrencisi Hieronymus Wolf (1516-1580) olmuştur¹. Bizans Devletinin varlığından söz ederken dört temel konuya dikkat çekmeliyiz. Bunların başında Büyük Roma İmparatorluğunun yüzyılları içine alan deneyimleri üzerine kuruluş tecrübelerini yansıttığı Roma devlet yönetim tarzıdır. Olmazsa olmaz ikinci husus, yaşam biçimini şekillendiren Grek kültürüdür. Yunan kültürünün de temelini oluşturan bu kültür, Makedonya Kralı Büyük İskender'in çıktığı Doğu Seferi (334-324) sonucunda şekillenmiştir. Doğu ve batı kültürünün aynı potada eritilmesiyle yeni bir üst kültürün açığa çıkmasıdır. Üçüncü husus Hz. İsa'nın ölümünden sonra havarileri tarafından yayılan ve özellikle başlarca yoksul halk kitleleri tarafından benimsenip daha sonraları çığ gibi yayılarak büyüyen Hristiyanlık inancının Doğu Roma İmparatorluğunda hâkim din olmasıdır. Son olarak Constantinopolis (İstanbul) şehrinin kurulması ve başkent olarak belirlenmesidir. Bunlardan herhangi birinin çıkartılması veya eksik değerlendirilmesi halinde Bizans Devletinin varlığından söz edilemez (Ostrogorsky, 2006: 25). Devlet içerisinde Helenistik kültürle Hristiyanlık dini birbirini tamamlayarak bir sentez oluşturmuştur. Hatta günümüzde Bizans tarihini anlatan bir eseri elimize alıp incelemeye koyulduğumuzda bir devletin tarihinden ziyade bazen sanki bir dinin tarihini okuyormuşuz hissiyatının bizde uyanmasının sebebi de bu olmuş olabilir. Büyük Roma İmparatorluğu III. yüzyılda krizler dönemi olarak adlandırılan bir dönem yaşadı. Gidişat içerisinde imparatorluğun yönünü doğuya yöneltmesiyle merkezi ağırlık noktası da değişmiş oldu (Ostrogorsky, 2006: 25).

Orta Asya'dan başlayıp Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya doğru gerçekleşen kitlesel göç hareketi tarihte İlk Çağın sonlanmasına ve yeni bir çağın başlamasına neden olan Kavimler Göçü'dür (375)². Kavimler Göçü sonucu itibarıyla

¹ Hieronymus Wolf, Augsburg'ta Fugger ticarethanesinde sekreter olarak çalışmıştır. Bizans klasik kaynaklarını araştırarak Ioannes Zonaras'ın kroniğini, Niketas Khoniates Tarihini ve Nikephoros Gregoras'ın eserinin bir bölümünü yayınlamıştır (Ostrogorsky, 2006: 2).

² Orta Asya'da kurulan ilk Türk devleti olarak kabul edilen Büyük Hun İmparatorluğunun hükümdarı Mete'nin ölümünün ardından oğulları arasında yaşanan taht mücadeleleri, Çin İmparatorluğunun sürekli Türkler üzerinde uyguladığı baskı ve entrikaları, her iki devletinde İpek Yolu üzerinde hâkimiyet kurma yarışı Asya Hunlarının zayıflamasına yol açmıştır. Diğer yandan temel geçin kaynakları olan hayvancılığın

Büyük Roma İmparatorluğunu, Doğu Roma ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayırmıştır. Devletin batı yakası giderek yoksullaşırken zenginlik doğuya kayacaktır. 476'da Batı Roma İmparatorluğu yıkılırken Roma'nın mirası 1453'de Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u Osmanlı Devletine katmasına kadar Doğu Roma'da kalacaktır. İmparatorluk Roma'dan sonra 1.000 seneden daha fazla yaşamayı başaracaktır.

Peki, Doğu Roma tarihi nereden başlar? Bilim dünyasındaki bazı tarihçiler Doğu Roma İmparatorluğunu, Batı Roma İmparatorluğunun bir devamı olarak kabul eder. Fakat bu yapıyı genellemek değerlendirme açısından bir takım sıkıntılar çıkartabilir. Her oluşum kendi içerisinde kompleks bir yapıdadır. Kendine özgü kültürel, sosyal, ekonomik vs. özellikleri vardır. Her bir uygarlık kendisinden önceki mirasın üzerine koyarak ilerleme sağlamıştır. Doğu Roma İmparatorluğu da buna en güzel örneklerin başında gelir. A. Rambaud devleti “Avrupa hudutlarının sonunda, Asya barbar memleketinin müntehasında yer alan bir orta zaman devleti” olarak tanımlamıştır (Diehl, 1939: 6).

11 Mayıs 330 çoğu tarihçi tarafından her ne kadar Bizans İmparatorluğunun kuruluş tarihi olarak kabul edilse de onlar kendilerini her zaman Roma İmparatorluğunun devamı olarak görmüşlerdir (Ostrogorsky, 2006: 27). 395'te Büyük Roma'nın doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasının, 476'da Batı Roma kanadının yıkılmasının yansıması sadece İmparatorluk alametlerinin Constantinopolis'e nakli olmuştur (Cheynet, 2008: 9-10). Constantinus'un amacı doğu kısmında İmparatorluğun kalıcılığını sağlamlaştırmaktır. İmparatorluğun başkentinin Roma'dan Constantinopolis'e kaydırılması devletin zamanla doğu kültüründen etkilenmesine neden olmuştur. Tarihi çok eski ve köklü bir medeniyete sahip olan Bizans İmparatorluğu hemen hemen her kurumuyla çağdaşı olduğu devletleri veya kendisinden sonra kurulan devletlerin kurumlarını etkilemeyi başarmıştır.

İstanbul'un inşası ilk bakıldığında çalışma alanının dışında gibi görünmektedir fakat daha geniş pencereden değerlendirildiğinde İstanbul'un inşası doğuda yükselen imparatorluğun nasıl meydana geldiğini gözler önüne sermektedir. Doğu Roma

yaşamlarında beraberinde getirdiği göçebe kültürü, hayvanlar arasında yaygınlaşan salgın hastalıklar, otlakların verimsizleşmesi ve otlakların azlığı sıkıntısının doğması, boylar arasında çıkan mücadeleler, yeni topraklar elde etme arzusu, bağımsızlık duygusu gibi nedenler Hunların göç hareketini başlatmasına neden olmuştur. Orta Asya'dan başlayıp Avrupa'nın iç kısımlarına kadar devam eden bu göç hareketine Kavimler Göçü adı verilmektedir.

İmparatorluğunun kalbi İstanbul'dur. İstanbul'da hayat bulan yapıların, köprülerin, sarayların, ibadethanelerin vs. özellikleri bize mimari zenginliğin çok daha ötesinde imparatorluğun iktisadi yapısı hakkında bilgi sunar. İstanbul'daki askeri, siyasi gibi örgütlenmeler imparatorluğun örgütlenmesi ve kurumları hakkında bilgi verir. İstanbul'a gelen ticari malları ele almak aynı zamanda ülkenin ticari yolları, faaliyetleri, üretim ve tüketim dengesini gözler önüne serer. Bu örnekleri çoğaltmak pek tabii mümkündür ve sırası geldikçe değinilecektir. Romalıların deyimiyle yeni başkent Constantinopolis'in kuruluş serüveni kesinlikle ele alınmalıdır.

İstanbul'un tarihi çok eskilere paleolitik çağlara kadar gitmektedir. Yerleşim yeri olarak kurulması Yunan efsanelerine göre M.Ö. 600 civarında Yunanistan'ın Megara bölgesinden yola çıkan Kral Byzas bir şehir kurmak için yola çıkar. Yerleşke yerinin tespiti için Delphi kâhinine gittiğinde kâhin ona körlerin ülkesinin karşısına şehrini kuracağını söyler. Byzas keşif için gezinirken bugünkü Sarayburnu civarına gelir, karşısında kurak bölgede kurulmuş Khalkedon (Kadıköy) durmaktadır. *“Körler şehirlerini bu güzelim topraklar dururken neden kurak araziye kurmuşlar”* dediği anda Delphi kâhininin söyledikleri aklına gelir ve şehri gününüzdeki Topkapı civarına kurar. Efsaneyi bir kenara bırakırsak M.Ö. 600'lerde Topkapı civarında yerleşim olduğuna dair kanıtlar mevcuttur. M.Ö. 73'te Vespasionus burayı Roma İmparatorluğuna dâhil etmiştir (Norwich, 2013: 34). Yani Constantinus'un imparatorluğun yeni merkezi olarak karar kıldığı İstanbul hali hazırda bir Roma toprağıydı. Peki, neden böyle bir yeniliğe ihtiyaç duyulmuştu?

Constantinus yeni bir başkent kurmaya Roma'ya yaptığı ikinci ziyaretin ardından yaşadığı hayal kırıklığı sonucunda karar vermiştir. Roma şehrinin eski cazibesi yok olmuş, şehir her açıdan kötü durumda, yozlaşma içerisindedir. Roma bilimi ve kütüphaneleri Alexandria (İskenderiye), Antiokheia (Antakya) ya da Pergamon (Bergama) kütüphaneleriyle karşılaştırıldığında onların çok gerisinde kalmıştı. Ekonomik açıdan da aynı düşüşten bahsedilebilir. Mali sorunlar çözülemeyecek bir hal almış imparatorluğu yıkılma eşiğine kadar getirmişti. Yalnızca Roma şehrinde değil, hemen hemen tüm İtalya Yarımadası'nda sıtma hastalığı baş göstermişti. Salgından her geçen gün insanlar ölmekte doğal olarak da nüfus azalmaktaydı. Stratejik açıdan ele aldığımızda da kötü gidişat burada da devam etmekteydi. İmparatorluğun doğu sınırları tehlike

altındaydı. Aşağı Tuna bölgesini Sarmatlar³, Karadeniz'in kuzeyini Ostrogotlar⁴ tehdit ediyordu. En büyük sorun ise Sâsânî İmparatorluğu'du. Eskiden Roma toprakları olan Ermenistan ve Mezopotamya'ya hâkim olmuşlar ve sınırlarını Hindi Kuş'a kadar genişletmişlerdi. 260 yılında Roma İmparatoru Valerianus (MS 252/253-260), Edessa Savaşında Pers kralı I. Şapur (MS 240-272) tarafından esir alınmıştı. Geri kalan yaşamını bir kral için belki ölümden beter diye tabir edilebilecek şekilde geçirdi. I. Şapur Roma İmparatoru Valerianus'u atına binerken binek taşı olarak kullandı. Yaklaşık kırk yıl sonra Roma generali Galerius, Kral Narses'i yenerek 298 yılında kırk yıllık bir barış antlaşması ile bu aşağılanmayı sonlandırmıştı. Lakin barış ortamı on iki yıl sürdü ve yeni bir savaş kapıdaydı. Diğer bir gerçekse medeniyet doğu dünyasına doğru kaymaktaydı. İtalya'nın o eski canlı günlerinden eser kalmamıştı. Ülke her geçen gün geriye doğru giderek taşralaşmıştır (Norwich, 2013: 57). Tüm bunlar değerlendirildiğinde büyük bir özenle yeni bir Hristiyan imparatorluk kurmak çözüm yoludur. Constantinus yeni oluşturduğu merkezde eski cumhuriyetçi ve pagan geleneklerini barındırmak istememiştir.

İstanbul Asya ve Avrupa'nın birleştiği noktada yer almaktaydı. Coğrafi avantajının doğal sonucu olarak askeri ve iktisadi önemi çok büyüktü. Doğu dünyasını etrafında toplayacak merkezi bir kudrete sahipti. Marmara denizinde Prokonnessos taşocakları bulunmaktaydı. Ayrıca yeni kurulacak kentin yakınında yine bir zenginlik olarak görebileceğimiz kalker ocakları vardı. Buralardan çıkartılan cevherlerle ülkeye birçok anıtsal mimari yapılar kazandırılmıştır. Trakya bölgesi tarımsal açıdan oldukça verimli topraklardı. Tahıl deposu olarak adlandırılan bölge tarımsal faaliyetlerin çok yoğun yapıldığı ve verimin oldukça yüksek olduğu alanlardı. Günümüzde Anadolu Yakası, İznik civarını kapsayan Bitinya Bölgesi de yine aynı şekilde verimli topraklardı.

³Sarmatlar, MÖ VI-IV. yüzyıllar arasında Orta Asya'dan yola çıkıp Ural Dağlarına oradan da Balkan coğrafyasına kadar gelip yerleşen İran kökenli halktır. İskitlerle akrabalıkları vardır. Neron zamanında (MS 54-68) Roma topraklarına sızarak Germen kabileleriyle ilişki içerisine girince Roma için tehdit oluşturmaya başlamışlardır. Günümüzde Romanya'da yer alan Daçya ve Aşağı Tuna vadisini işgal etseler de bu geçici olmuştur. Hunların göçlerinden büyük ölçüde etkilenseler de VI. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir (Ana Britannica, 1986: 105).

⁴Ostrogotlar eski bir germen halktır. IV. yüzyılda Dniepr civarında güçlü bir krallık kurmuşlardır. MS. 370 civarında Hun akınlarından dolayı bir kısmı yerlerini terk ederek Roma İmparatorluğu'nun sınırlarına yerleşmiştir. Fakat Ostrogotların birçoğu daha sonra Hunlara boyun eğmek zorunda kalmıştır. 470 civarında tekrar toparlanarak Balkanlar'da işgallere başlamışlardır. İmparator Zenon zamanında İtalya ve çevresine egemen olmuşlardır. İmparator Iustinianus zamanında 535'te Ostrogotların üzerine komutan Belisarius gönderildi. Bu dönemde başlayan savaşlar 555'e kadar devam etmiştir. En son Bizans'a yenilmişler ve Bizans tarafından doğuya sürülmüşlerdir. Geriye kalanlar ise Roma halkı içinde asimile olmuşlardır (Meydan Larousse, 1985: 8955).

İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndan tutulan balıklar beslenme biçiminde zenginlik oluştuyordu (Pralong, 2011: 14). Constantinus stratejik açıdan doğudaki rakibi Sâsânîlere İstanbul daha yakın olduğundan dolayı da burayı başkent olarak görmek istemekteydi.

Söz konusu Bizans İmparatorluğu olunca batıl inanç kısmı da etkenler arasında yer almaktadır. Sibylla kâhinlerine göre Roma bir gün *rhume* yani katır yolundan başka bir şey olmayacaktı. Çoğu kişi Roma'nın sonunun gelmesiyle dünyanın sonunun da geleceği inancını taşımaktaydı. Aşırı batıl inançlı olan Constantinus da bu düşünceye kapılıp yeni bir başkent inşa ederek bunun önüne geçeceğini düşünmüş olabilir. Kâhinlerin söylemleri çeşitli edebi eserlere de yansımıştır. Örnek Lactantius'un *Institutiones Divinae*'si bu eserler arasındadır. Şehrin takdis edilme vakti geldiğinde, bu batıl inançlar had safhaya ulaşır. Tören için belirlenen tarih, kâhinlerin ve astrologların uzun tartışmaları sonucunda kesinleştirilmiştir. En kutlu gün: “276. Olimpiyatların ilk yılı, Güneş yay burcundayken ve yükseleni yengeç olduğu zaman” yani 4 Kasım 328. Şehrin açılış töreni ise Constantinus'un 25. yılının yıl dönümünde 11 Mayıs 330 Pazartesi günü gerçekleşecektir. 324 yılı ile 330 yılları arası şehrin inşası ile geçen süredir. Hiçbir masraftan kaçınılmadan meydana getirilen şehir, vergiden muaf tutulmuş, ücretsiz yemeklerin dağıtıldığı, nüfusu yoğun, doğudaki medeniyetlerle yarışacak ihtişamda, ekonomik faaliyetlerin merkezi, ticaret yollarının kalbi olacak biçimde şekillendirilmiştir. Resmi ad olarak Nea (Yeni) Roma denilmiştir (Gregory 2008: 67). Capitol, sirk, tiyatro, ambar, su kemeri, kilise, saray, sayıları bir hayli fazla konut inşa edilmiştir. Şehirde yaşayanların ihtiyaçlarını gidermek için Anadolu, Suriye ve Mısır'dan tahıl filoları çevrilmiştir. Başkent zenginleşirken etrafındaki yerleşkeler yoksulluğa zorlanmıştır (Davies 2006: 235).

“İnsanoğluna, nasıl bir Tanrı'ya saygısızlık hakimdi? Devlet yıkım tehdidi altındaydı. Tanrı düzeni nasıl bir ferahlama getirdi? ... Ben onun seçtiği araçtım... Bu suretle uzak Britanya Okyanusu'nda, Güneş'in doğanın kanununa uyarak ufku arasında battığı yerde, Tanrı'nın yardımıyla her türlü kötülüğün yayılmasını yasaklayıp bertaraf ettim. İnsan ırkının benim aracılığımla aydınlanması, belki de Tanrı'nın kutsal yasalarını hatırlayıp onlara uyması umuduyla Büyük Constantinus Eusebius'tan alıntı, De Vita Constantini II, 28” (Norwich, 2013: 31).

Constantinus kendisini Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak görmektedir. İnşa ettiği devleti inanişinde var olan semadaki saltanata benzetmeye çalışmaktaydı. Bu

anlayış genellikle Şark ülkelerinde görülen bir anlayıştır. Buradan da anlaşılacağı üzere ülkenin kurulduğu coğrafya her bakımdan kurumlara tesir etmektedir.

Bizans ekonomisi ilk dönemlerde Roma özellikleriyle doludur. İlerleyen zamanlarda kendi karakterini oluşturacaktır (Güneş, 2015: 47). İmparatorluk üretimin yapılmasına, paylaşımına ve tüketiminin denetlenmesine büyük önem vermiştir. Ekonomik faaliyetler devlet denetiminde gerçekleşmiştir. Devlet çıkarlarını gözeterek bazı malların ticaretine zaman zaman yasak koymuştur. Bizans ithalat ve ihracatta çok aktif rol oynarken özellikle sanayi hammaddelerinin ihracatının yapılması kesinlikle yasaktır ve yasağa uymayanlar cezalandırılmıştır (Ostrogorsky, 2006: 236). Tarım, ticaret, hayvancılık, maden ve maden işçiliği, cam işletmeciliği, dokuma sektörü ve özellikle ipek dokumacılığı, sanayi, taş oymacılığı, Bizans'ın ekonomik faaliyetleri arasında yer almaktadır.

Doğu Roma'nın çok başarılı sayılabilecek para politikası vardır. Diocletianus (284-305) zamanında başlayan para reformları Büyük Constantinus (306-337) ve Anastasius (491-518) dönemlerinde devam ettirilmiştir. Özellikle Constantinus köklü para reformlarıyla Bizans parasına kıymet katmıştır. Altından darp edilen *solidus*⁵o dönemde dünyada tedavülde dolaşan paraların en ağır olmuştur. Ek olarak solidus'un 1/12'si kıymetinde 2.24 gram ağırlığında gümüş *seliqua* piyasaya sürülmüştür. Altın solidus nomisma olarak da adlandırılmıştır. "Nomisma 1 poundla (libre) kıyaslandığında 1/72'si ağırlığındadır. Sonuçta Bizans poundu 316,80 gram olarak geç Roma döneminin 327,45 gramlık pounduna göre daha hafiftir" (Baskıcı, 2009: 247). "6 yüzyıldaki Doğu Roma para sistemi; 1 altın nomisma= 12 gümüş miliaresion; 1 altın nomisma= 288 bakır follis; 1 gümüş miliaresion= 24 follise denk gelmektedir" (Ostrogorsky, 2006: 38).

Bizans İmparatorluğu'nun paraları ülke sınırları içerisinde farklı noktalara dağılmış otuza yakın darphane ve işlikte basılmıştır. Constantinopolis (İstanbul), Nikomedeia (İzmit), Antiokheia (Antakya) ve Thessalonike (Selanik). I. Iustinionus zamanında Kyzikos (Erdek-Kapıdağ), Aleksandreia (İskenderiye) ve Khersonos (Kırım) bunlara eklenmiştir. "I. Iustinionus döneminde İtalya, Balkanlar, Kuzey Afrika ve

⁵ Solidus devletin kuruluşundan başlayarak yaklaşık altı yüzyıl boyunca tedavülde kalmış, kıymetini korumuş Bizans'ın altın para birimidir. XI. yüzyılın ortalarına kadar değerinde bozulma olmamıştır. 4.40 gram civarında bir ağırlığa sahiptir. Bizans nomisması olarak da adlandırılmaktadır.

İspanya'nın fethi sonucunda Kartaca, Roma, Ravenna ve Karthagena darphaneleri de faaliyete geçti" (Tekin, 1999: 40). Bunların tamamında bakır sikke basılmıştır. Ravenna ve Kartaca'da gümüş sikke, Constantinopolis'de ağırlıklı olarak altın sikke basılmıştır. İhtiyaç halinde küçük çaplı darphanelerde de para darp etme faaliyetleri yürütülmüştür fakat VII. yüzyıldaki Müslüman Arapların seferleri sonucunda toprak kaybına uğrayan ve ekonomisi bozulan Bizans darphanelerin sayısında azalmaya gitmiştir (Buyruk, 2014: 44).

Tarımsal üretim henüz sanayi devriminin gerçekleşmediği dönemlerde hayati öneme sahipti. Tarih öncesi devirlerde avcılık ve toplayıcılığın terk edilip yerleşik hayata geçiş yapılmasıyla beraber tarım insanoğlunun merkezinde yer almıştır. Sanayinin henüz gelişmemiş olması toprağa bağlılığı artırmıştır. Toprak üzerinden ürün ihtiyacı karşılanıyorken yine vergiler toprak üzerinden alınmış ve asker sağlamak için aynı yola başvurulmuştur. Bu durumu İran şahı I. Hüsrev (531-579) çok güzel açıklamıştır: "Şah orduya dayanır, ordu paraya; para arazi vergisinden elde edilir; arazi vergisi tarımdan gelir. Tarım adalete dayanır, adalet memurların dürüstlüğüne ve dürüstlük, güvenilirlik ise her daim gözetime bağlıdır." (Brown, 2000: 103).

Bizans'ta feodal üretim farzı görülmemektedir. Tarım başkentin ihtiyacının karşılanması üzerine kuruludur. Hiçbir zaman istikrarlı bir tarım politikası görülmemektedir. Çok az şehir kendi ihtiyacını kendisi karşılayabilmiş veya yakın çevresinden temin edebilmiştir. Bu sebeple kendi kendine yetebilmek tarımsal üretimin ilk amacıdır. Tüccarlar da aynı zamanda çiftçilikle uğraşmışlardır (Cipolla, 1999: 24). Tarımsal üretimde buğday ve arpanın liderliğindeki tahıl tarımı ön plandadır. Prokopius "Balkanlarda Tesalya, Makedonya ve Trakya'da, Anadolu'da Bitinya ve Frigya" bölgelerinde tahıl tarımının yoğunlukla yapıldığını ifade etmiştir (Prokopius 2001: 129-130). "Anadolu'nun kuzey kıyısı (Aminsos, Amastris), Bitinya (Kios, Panormos, Nikomedeia, Pegai), Trakya (Herakleia), Bulgaristan (Philippopolis), İzmir ve Kıbrıs" (Tolan, 2006: 58) buğday merkezlerindendir. Arpa sert iklim şartlarına dayanıklı olmasından dolayı kış şartlarının zor geçtiği bölgelerde kendine yer bulmuştur. Tahıllar arasında çavdar ve yulaf yine tarımı yapılan ürünler arasındadır.

Bizans'ın yaşadığı devirde henüz Sanayi İnkılabı gerçekleşmemiş olduğundan günümüz anlayışını yansıtan fabrika yoktur. Sanayiye geliştirmek, denetlemek devletin

görevindedir. Fabrikaların açılış ve kapanışından, malların alış ve satış fiyatından, gümrük işlerinin denetiminden devlet sorumludur. Bu işleri Eparch aracılığıyla yapmaktadır. Eparch'ın görevleri arasında ticareti ve sanayiye düzenlemek vardır. Fabrika ve atölyelerin inşası ve denetlenmesi yine Eparch'ın görevleri arasındadır (Rice, 2002: 118). Sanayi ürünleri arasında ipek, kereste, mum, pamuk, yün, cam, dokuma, boya, kâğıt vb. yer almaktadır. Sanayi faaliyetleri Loncalar aracılığıyla yapılmıştır. Küçük çaplı atölyelerde 2-3 çırak çalışabilecek düzeyde işletmelerdir (Levtchenko, 1999: 175). Özellikle saray içindeki dokuma atölyelerinde en iyi ipekli dokumalar yapılmıştır. Daha çok imparator ve ailesinin kullanabileceği erguvan renkli ipekli dokumaların halk tarafından kullanılması kesinlikle yasaktır. Eğer kullanırlarsa tahta hak iddia ettikleri anlamına gelir. Bu da en ağır şekilde cezayı hak edebilecek suçlar arasındadır (Esmek, 2015: 2).

Doğu Roma, dünyanın en büyük ve en güçlü bir imparatorluğuna sahip olmak için birçok devletle siyasi, askeri, ekonomik, kültürel mücadelelere girişmiştir. Bu mücadeleye giriştiği devletlerarasında onu belki de en çok zorlayan rakip doğu komşusu Sâsânîler olmuştur. Sâsânî adı I. Ardaşir'in büyük dedesi Sasan'dan ileri gelmektedir. Sâsânî hanedanlığı 224'de başa gelerek 651'e kadar 416 yıl İran coğrafyasında hüküm sürmüştür. Bizans ve Sâsânî Devletinin Anadolu'nun doğusunda yaklaşık üç yüz yıl sınır komşusu olmaları iki devletin kıyasıya mücadeleye girişmesine neden olmuştur. İki taraf arasındaki siyasi ilişkiler Sâsânî hükümdarı Burandoht'un MS. 530 yılında iktidarıyla beraber son bulmuş bu tarihten sonra her iki devlet de Müslüman Arapların akınlarıyla boğuşmak zorunda kalmıştır.

Mücadeleler Sâsânî devletinin kurulmasıyla başlamıştır. Sâsânîler kendilerinden önceki Part İmparatorluğuna soylarını dayandırdıkları için Part İmparatorluğu zamanında Anadolu'da sahip olunan topraklar üzerinde hak iddiasında bulununca Roma-İran mücadelesi başlamıştır. Sâsânî hükümdarı I. Ardaşir İran ordusunu komuta ederek 231'de Anadolu'ya doğru harekete geçmiş bunun üzerine Roma kralı Severus Alexander Antakya'ya girmiştir. Tarihte böylece ilk Sâsânî-Roma mücadelesi yaşanmıştır. Sâsânî hükümdarı I. Şapur ile Roma kralı Valerianus arasında Edessa'da (Urfa) 260'da yapılan savaşta Roma kralı Sâsânîlere esir düşmüştür. Savaşta Roma kralı Valerianus'un esir düşmesi Romalıların ilk defa başlarına gelen bir şeydi ve bu yenilgiyi asla kabul

etmeyeceklerdi (Diehl, 1939: 78-79). Bu sebeple ilk dönemlerde 260 ile 298 yılları arasında kıyasıyla savaşlar yaşanmıştır.

I. Şapur'un oğlu Narses zamanında barış ortamı bozulmuş ve savaşlar yeniden başlamıştır. Roma kralı Galerius'un Sâsânî karşısında üstünlük sağlamasıyla 40 yıllık barış ortamının oluşacağı Nisibis (Nusaybin) Antlaşması imzalanmıştır. İki devlet arasındaki barış Sâsânî hükümdarı II. Şapur'un Bizans kralı Constantios'a yazdığı mektupla son bulmuştur. 359'da Şapur'un Constantinos'a yazdığı mektup şöyledir:

*“Şahlar Şahı, Güneş ve Ay'ın kardeşi Şapur selam eder...
Kendi müellifim şahittir ki, Strymon (Struma) nehriyle Makedonya sınırları arasında kalan tüm topraklar bir zamanlar benim atalarım aitti. Tüm bunları senden geri istesem kolaylıkla geri alırdım... Fakat ben itidalden hazzettiğimden, dedemden hileyle gasp edilmiş Mezopotamya ve Ermenistan'ı almakla iktida edeceğim...
Seni ikaz ederim, elçim eli boş dönecek olursa, kış geçer geçmez bütün ordumla karşında olurum.”(Norwich, 2013: 31).*

II. Şapur 298'deki savaşın yenilgisinin öcünü almaya çalışmıştır. 359'daki savaşın ilk zamanlarında Bizanslılar öndedir. 26 Haziran'da Bizans Samarra şehrine doğru ilerlerken Sâsânîlerin ani saldırıları gidişatın yönünü değiştirmiştir. Ordusunda filleri kullanan Sâsânîler Bizans kralı Iulianus'un savaş zırhını giymesine bile fırsat vermeden saldırışlar ve kralı yaralamışlardır. Böylece Bizans kralı hayatını kaybetmiş onun yerine Bizans tahtına 364-378 yılları arasında imparator olacak Valens geçmiştir. Hıristiyan yazarlara göre Iulianus ölüme doğru giderken kan dolan avucunu yukarı doğru savurarak “Beni yendin Galilei” demiştir (Vasiliev, 1943: 94). Savaş Sâsânîlerin üstünlüğüyle sonuçlanmıştır. Sâsânîlerin Bizans'ı aşağılayan antlaşma şartları Bizans tarafından kabul edilmiştir. 30 yıl sürecek barış antlaşmasına göre Nisibis, Singara (Sinjor) gibi önemli kaleler Bizans'a iade edilecek ayrıca Bizans Ermeni kralı Arsakes'e herhangi bir yardımda bulunmayacaktır. Tarihler V. yüzyıla doğru ilerlerken iki ülke arasındaki mücadeleler kaldığı yerden devam edecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

V. ve VI. YÜZYILLARDA DOĞU ROMA VE İRAN'IN İKTİSADİ YAPISI

1.1. DOĞU ROMA'NIN İKTİSADİ YAPISI

1.1.1. Kökenleri ve VII. Yüzyıla Kadar Kısa Siyasi Tarihleri

Bizans terimi tarihçilerin sonradan kullanmaya başladığı bir terimdir. İlk olarak Batı Avrupa'da önemli çalışmalara imza atmış Alman tarihçi Hieronymus Wolf'un "Corpus Historiane Byzantiae" adıyla 1557 yılında yayımlanan eserinde Bizans tabiri geçmektedir. Ardından 1648 yılında Byzantine du Louvre ve 1680'de Du Cange'nin Historia Byzantina eseri takip etmiştir. Rönesans'ın önemli düşünürlerinden Montesquieu gibi yazarların da Doğu Roma İmparatorluğu'ndan Bizans diye bahsetmeleri terimin yaygınlaşmasını ve günümüzde kabul görmesini sağlamıştır (Ortaylı, 2006: 44). Literatürde kabulü 19. yüzyılda olmuştur. Doğu Romalılar kendilerine hiçbir zaman Bizans dememişler Yunanca Basileia tön Romania ya da sadece Romania demişlerdir. Halkı kendilerini Romaioi⁶ olarak adlandırırken Türkler ve Araplar Rum tabirini kullanmayı tercih etmişlerdir. İngilizcede "*Bizans*" terimi tuhaf ve tekin olmayan karmaşık bir sistemin tarifinde kullanılmıştır. (Gregory, 2008: 10).

İlk Roma kralı Augustus'tan (M.Ö. 27-M.S. 14) başlayarak son Bizans imparatoru XI. Constantinos Palaiologos'a (1449-1453) kadar yaklaşık 1500 yıllık tarihe sahip imparatorluk kendisini Roma olarak adlandırması itibari ile ağırlıklı olarak Doğu Roma İmparatorluğu tabirinin kullanılması yanlış olmayacaktır. Onlar kendilerini son güne kadar Romalı adlandırmakla birlikte imparatorlarını Roma imparatoru, Romalıların Basileus'u görmüşler eski Roma caesarlarını da halefleri saymışlardır (Ostrogorsky, 2006: 25). Diğer yandan kabul gören anlayışla, özellikle M.S. IV. yüzyıldan itibaren ekonomik, kültürel, politik dini vb. birçok yönden imparatorluktaki değişimler sebebi ile

⁶ Genel olarak Roma halkına Romalı manasında verilen isimdir.

yeni bir adlandırılmaya ihtiyaç duyulmuş ve 19. yüzyıldan itibaren bilim dünyası Bizans tabirine ağırlık vermiştir.

Tarihte çoğu zaman bir devletin başlangıç tarihi genel olarak belirgindir. Fakat burada kesin çizgilerden bahsetmek pek mümkün görülmemektedir. Devletin kuruluş tarihi olarak kabul edilen birkaç önemli dönüm noktası vardır. Diocletianus (MS. 284-MS. 305) döneminde Roma imparatorluğu doğu ve batı olmak üzere iki idari bölgeye ayrılmış; Doğu Roma'nın merkezi Nikomedia (şimdiki İzmit) şehri olarak tespit edilmiştir. Bu dönemde birisi *augustus* ve diğeri *caesar* unvanlı olmak üzere iki imparator ülkenin batı kısmını, aynı unvanlarda iki imparator ise imparatorluğun doğu kısmını idare etmişlerdir. Dolayısıyla bazı tarihçiler Doğu Roma'nın tarihini Diocletianus döneminden başlatma eğilimindedirler. Diğer bazı tarihçiler ise M.S. 330'da Büyük Constantinus'un Doğu Roma'nın idari merkezini Nikomedia'dan (şimdiki İzmit) Byzantion'a (Constantinopolis) taşımasını Doğu Roma'nın (Bizans) başlangıç tarihi olarak esas alırlar. Bazı tarihçiler ise MS. 395'te Büyük Theodosius'un ölümüyle beraber Roma İmparatorluğun kesin bir şekilde doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasını Doğu Roma (Bizans) imparatorluğunun başlangıcı olarak esas ittihaz ederler. Bunun yanında bazı tarihçiler ise MS. 476'da Batı Roma'nın yıkılışıyla beraber Doğu Roma tarihinin başladığını savunurlar.

Bununla beraber siyasi anlamda Doğu Roma'nın kuruluşunda ağır basan tarih Büyük Theodosius'un ölüm tarihi olan M.S. 395 olarak kabul edilir. Bu tarih "Theodose le Grand" (Büyük Theodosius'un) ardından Batı Roma'nın başına oğlu Honorius'un ve Doğu Roma'nın başına Arcadius'un geçtiği tarihtir (Diehl, 1939: 12-13). Büyük Theodosius'un ölümünün ardından artık imparatorluğunun batı ve doğu kısmı kesin bir şekilde birbirinden ayrılmıştır. Arcadius'un doğudaki egemenliği, giderek bir doğu imparatorluğunun temellerini de beraberinde atmıştır (Lemerle, 1994: 9).

Büyük Roma tahtında oturan Severus Alexander'in ölümü (MS 235) ile birlikte imparatorluğun her kurumunda bir çöküş yaşanmıştır. Ekonomi, askeri yapı, devlet idaresi kötü gidişattan en çok etkilenen alanların başında gelir. En önemlisi de Roma'yı Roma yapan düşünce sistemleri ağır hasar alarak denizde batan bir gemi misali dibe çökmekteydi. Bu gidişat 235 yılından 284'e kadar yaklaşık elli yıl sürmüştür (Gregory, 2008: 30). Roma imparatorluğunu buhranlı dönemden Diocletianus çıkardı. 284 yılında

imparator olan Diocletianus, 286 yılında Roma İmparatorluğunun aşırı hantallaştığını, zayıflamaya başladığını fark edince çok eski silah arkadaşı olan İliryalı subay Maximianus’la tahtını paylaşmaya karar verdi. Maximianus bugün Milano olarak bildiğimiz Mediolanum’da Batı imparatoru olarak yönetime geçti. Diocletianus ise doğuyla daha fazla alakadar olduğundan Tuna ve Fırat’a ortalama aynı uzaklıkta olan Nikomedia’yi (İzmit) üs edindi. Bununla da yetinmeyip ülke idaresini dört kısma böldü ve yönetimine 293’te evlat edindiği İliryalı subayları da yardımcı imparator ilan ederek iki tane daha otorite ekledi. Bunlardan biri Balkanlardan sorumlu Galerius diğeri Gallia’dan sorumlu Constantius Chlorus’tur. Böylece tetraşi yani *Dörtler Yönetimi* başladı. Tetraşi yönetimde monarşi dört parçaya bölünmüş ve her hükümdar belirli bir bölgenin yönetiminden sorumlu tutulmuştur. Böyle bir düzenlemeye gitmenin en büyük sakıncalarından biri şahısların imparatorluk yarışına girmesiyle paralel olarak yönetimin sarsılmasıdır. Nitekim de öyle olmuş aralarında bir taht mücadelesi başlamıştır. Dört valinin de hiçbirisi birbirinden hoşlanmamaktadır. Kimi zaman açıktan kimi zaman entrikalarla iktidar yarışına gireceklerdir (Baskıcı, 2009: 87). Uzun soluklu değerlendirsek mücadelenin kazananı Doğu Roma İmparatorluğunun kurucusu kabul edilen Büyük Constantinus’tur.

Constantius’un, Diocletianus’un yanından ayrıldığı nadiren görülen bir olaydır. Hatta sağ kolu olarak iki yıl süren Pers savaşlarına katılmış, 303’te Nikomedia Katedrali’nin kundaklanmasına şahit olmuştur. Diocletianus 305’te Roma imparatorluk tahtından gönüllü olarak feragat etti ve Dalmatia (Dalmaçya) kıyısındaki Salona’da kendisi için yaptırdığı sarayda istirahate çekildi. Kendi giderken Maximianus’u da görevinden feragat etmeye zorladı. 23 Temmuz 306’da Constantius Chlorus’un ölümüyle Frank süvari birliğinin komutanı Alemanni kralı Crocus, Constantinus’u babasının yerine augustus ilan etti. Nikomedia’da bulunan Galerius’un bu durum hoşuna gitmedi ve Constantinus’u sadece caesar olarak kabul etti. Constantinus uzun yıllar Galya ve Britanya’da idareci sıfatıyla görevde bulundu. 311 yılında baş Augustus Galerius’un ölmesiyle iktidarı paylaşan üç kişi kaldı. İlirya, Trakya, Tuna eyaletlerini yöneten; Valerius Licinianus, doğu eyaletlerini yöneten; Maximinus Daia ve Constantinus (Ostrogorsky, 2006: 48-49).

Aralarından Constantinus'un taht mücadelesine girişmesi tarihin gidişatını şekillendirmeye başlamıştır. Maximianus'un oğlu Maxentius'la yaptığı MS. 312 yılındaki Milvius Köprüsü Savaşı Constantinus'un, yeni imparatorluk kurma yolundaki ilk ciddi savaşıdır. Savaş esnasında güneşin üzerinde ateşten oluşan haç gördüğünü yıllar sonra Eusebius'a anlatmıştır. Doğu Roma İmparatorluğunda Haç işaretinin bu denli önemli olmasında bu yaşanan olay da etkili olmuş olabilir çünkü Constantinus, yaşadığı olay karşısında askerlerin kullandığı kalkanların ve üniformaların üzerine haç işaretini işletmiştir. Constantinus'a göre savaşta başarılı olması Tanrı'nın kendisine armağanıdır. Zaten daha sonra Hıristiyan olacaktır. İmparatorluğu sırasında da bastırdığı paraların üzerine güneş figürünü koydurmuştur. Güneş figürü eski çağlarda çok önemli yer tutmaktadır. Eskiçağ uygarlıklarının çoğu güneşi bir Tanrı olarak görmüştür. Fakat Efsanevi tarih anlayışından etkilenererek Eusebius'un⁷ böyle bir şey uydurmuş olması muhtemeldir çünkü Eusebius'tan başka hiçbir tarih yazarı eserlerinde böyle bir olaydan bahsetmemektedir.

Constantinus başarısının ardından 312'de Roma senatosu tarafından Yüce Augustus ilan edildi. Doğunun yönetimi başında bulunan Maximinus'la giriştiği mücadeleden de zaferle çıkınca imparatorlukta iki augustus kaldı. Biri batıda Constantinus diğeri doğuda Licinius. İkiisi arasındaki mücadele uzun yıllar devam edecektir. Constantinus'un asıl amacı, Diocletianus'un parçalara ayırarak imparatorluğu felakete sürükleyen sistemine son vermek ve imparatorluğu tek başına yönetmek. Licinius'la 323 Haziran'ında başlayan Eylül ayında şiddetlenen savaşların ardından Constantinus artık doğunun imparatoru olarak yükseliyordu. Yükselirken de emin bir şekilde imparatorluk için gerekli adımları hızla atmaktaydı. Şimdi gündeminde yeni bir başkent kurmak vardı ve burası kendi adını verdiği Constantinopolis yani İstanbul olacaktı.

Akdeniz Dünyası etrafında şekillenen yeni imparatorluğun sınırları Karadeniz kıyılarından Avrupa'ya oradan Yunanistan ve adaları da içine alan Balkan Yarımadası'na; Anadolu'da Erzurum-Van bölgesinden Fırat'ın ötesi Suriye ve Kızıldeniz'e, Afrika kıtasında; Sirenaik Körfezine kadar Trablusgarp ve Mısır'ı kapsamaktadır. Toplamda 64

⁷ Constantinus'un ilk biyografi yazarı Eusebius'tur. 295-96 yılında Diocletianus'un Mısır seferinde Constantinus'a refakat ettiği sırada tanışmışlardır. Eserinin adı: De Vita Constantini (Constantinus'un Hayatı)'dir (Özçelik, 2008: 13).

eyalet (eparchies) şark vilayeti ve İliıya vilayeti olarak iki vilayete ayrılmıştır. Trakya, Pont, Asya ve Mısır şark vilayetinde kalırken Makedonya piskoposluğu İliıya ruhani dairesindedir. Batı Balkanlar, Güney İtalya, Sicilya, Anadolu Bizans egemenliğinin uzun zaman sağlam şekilde kaldığı bölgelerdir (Baskıcı 2009: 15). Doğu Roma coğrafyasının belirgin sınırları ile ilgili Bakır (2008: 561) şu ifadeleri kullanmaktadır: “VII. yüzyılda Kuzey Afrika, Mısır, Suriye gibi eyaletlerini Müslümanlara karşı kaybetmiştir. İmparatorluğun sınırlarının epeyce çeşitlenmesine rağmen “Bizans dünyası” olarak bizi ilgilendiren alan, yine de tamamen belirlenemedi.” Doğu ve Batı Roma’nın kesin sınırlarının, sürekli gerçekleşen istilalar ve toprak kayıplarından dolayı net bir şekilde tespiti yapılamamıştır. Doğu Roma sınırları da imparatorlardan imparatora, dönemden döneme farklılık arz etmektedir.

Arcadius zamanında (395-408) Bizans başarısız bir siyaset izlemiştir. Genç yaşta henüz daha 17’sinde iken tahta çıkan hükümdar imparatorluk için fazlaca yetersizdir. Hocası olan Rufin’den hadım Eutrope’ye kadar birçok görevlinin ve saray kadınlarının etkisinde kalmıştır. Arcadius’un tek başarısının başkentte ve hükümette etkisi olan Cermenlerin gücünü kırması olduğu söylenir (Bailly, 1974: 27). Arcadius’un 408’de ölümüyle imparator oğlu II. Theodosius (408-450)’un en büyük başarısı ise Bizanslıların çok övündüğü surların bu dönemde yapılmasıdır. 450’de ölünce tahtı Marcianus’a bırakmıştır (450-457). Theodosius’un ablası Pulcherie ile evlenerek tahtını sağlamlaştırmaya çalışsa da saltanatı kısa sürmüştür (Bailly, 1974: 28).

Doğu Roma en güçlü zamanlarını Iustinionus zamanında yaşayacaktır. Onun dönemi doğuda ve batıda seferlerin sürdüğü, devlet teşkilatlanmalarında çalışmaların yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Eski Roma’yı yeniden canlandırmak adına giriştiği mücadele neticesinde ülkenin sınırlarına İtalya, İspanya’nın bir kısmı ve Kuzey Afrika’yı katmıştır. 532’de yaşanan Nika Ayaklanması, Sâsânîler ile girişilen mücadeleler, Batıda komutan Belisarius’un bazı başarısızlıkla sonuçlanan savaşları, salgın hastalıklar - özellikle Veba-, Hunların ve Avarların saldırıları, gereksiz ve fazla harcamalar dönemin kötü yanlarıdır. Iustinionus’un 565’te ölümünün ardından sırasıyla II. Iustinus (565-578), I. Tiberius (578-582), Mauricius (582-602) ve Phokas (602-610) tahta geçmiştir. Tiberius zamanında doğu sınırında yeniden alevlenen Sâsânî savaşları Mauricius zamanında Bizans için karlı sayılabilecek bir antlaşma ile sona erecektir fakat barış uzun sürmeyecek

Phokas döneminde tekrar başlayacaktır. Sâsânî orduları bu dönemde İstanbul sınırlarına kadar dayanmıştır.

Özellikle VII. ve VIII. yüzyıllarda Arap yarımadası dışına seferler düzenleyen Müslüman Araplarla yaşanan savaşlar, Sâsânîlerin Avarlarla birleşerek İstanbul’u kuşatma girişimleri içeride yaşanan dinsel tartışmalar devleti uzun süre meşgul etmiştir. 632 yılında Müslüman Araplara karşı Suriye ve Filistin’i, ardından 642’de Mısır’ı tamamen kaybetmişlerdir. VII. yüzyıla gelindiğinde Karadeniz’in kuzeyindeki hâkimiyeti de elden çıkmıştır. Ostrogorsky (2006: 101-102), bu dönemden sonra devletin dönüşüm içerisine girdiğini ve Roma mirasından uzaklaşarak Bizans Tarihini yeniden yazmaya başladığını ifade etmektedir.

1.1.2. V. ve VI. Yüzyıl Doğu Roma Ekonomisi

Yerleşik kültüre sahip toplumlarda ekonomi, genel olarak tarım, ticaret, zanaat ve endüstriye dayanırken, bozkır ikliminde ve çevresinde yaşayan göçebe topluluklarda hayvancılık gelişmiştir. Fakat hiçbir ekonomik faaliyet, sadece tek başına toplumun ihtiyaçlarını karşılaması bakımından yeterli olmamaktadır; az da olsa diğer ekonomik faaliyetler tarafından desteklenmesi gerekmektedir. (Koca, 2002: 25).

Birbiri içerisine girmiş düzende bir yerdeki başarı diğer alanları da olumlu etkilerken pek tabii olumsuz bir durum da başka alanlardaki bozulmayı beraberinde getirecektir. Bizans’ın güçlü olduğu dönemlerde ekonomisinin de güçlü olduğunu görmekteyiz. Dünya servetinin üçte ikisine Bizans’ın sahip olduğu söylenmektedir.

Bizans ekonomisi diğer alanlarda olduğu gibi başlarda Roma özellikleriyle doludur. Güneş’e (2015: 47) göre: “*Autarkheia/autarchy/otarşi* (iktisadi yeterlik), ticaret, fiyat değişikliği ve kâr vb. düşünceleri, Roma hukukuyla birlikte, bazen klasik Helen kültürüne bazen de Hıristiyanlık ile vasıtalı olarak kilisenin beyanlarına ve konsillerde alınan kararlara dayanır” ve ilerleyen yıllarda kendi karakteristik yapısını oluşturmuştur.

Doğu Roma İmparatorluğunda ekonomik faaliyetler devlet denetimi altında yürütülmüştür. Devletin çıkarları doğrultusunda bazı malların ticaretinin yapımını yasaklanmıştır. Madencilik, ticaret, hayvancılık, cam işletmeciliği, ipek ve kumaş endüstrisi, taş oymacılığı, tarım ekonomik faaliyetler arasında yer almaktadır. Tarımsal

Üretim yapmaları için köylüye verilen toprakların gelirleri denetim altındadır. Üretim kırsal alanda younluktadır. Esnaf, tüccar ve zanaatkrların kendi çıkarlarını gzettii mesleki birlikler olan loncalar ekonomik faaliyetlerini sürdürmüştür. Sâsânîlerde birçok alanda devlet tekeli görünürken, Doğu Roma'da bunlar sınırlıdır. Tekelletirme yapılırken halkın yararı göz önünde tutulmuştur.

Kalabalık nüfusa sahip bakentin maddi ihtiyaçlarını gidermek için bir takım önlemler alınırken bu işlemleri yürütecek memur kadroları oluturmulardır. Loncaların faaliyetlerini, bakentin yiyecek ihtiyacının teminini, esnafların ölçüm aletlerinin denetimini Eparkhos yapmıştır. Bakente ticaret için gelen yabancılara gözetim altında tutulmasını yine Eparkhos'un görevidir. Bakente gelen yabancı tüccarlar en fazla  ay kalabilmektedir. Pazar günü çalışmak yasaktır. Kurala uyumun denetiminden yine bu memur sorumludur. Khartularii mali memuriyetle görevli bir diğer görevlidir. Devlet depolarından sorumlu olan khartularioslar ham madde veya işlenmiş halde olan ürünlerin saklanma koşulları ile saklanılacak depolarla ilgili tüm görevleri yerine getirmektedir. Ayrıca orduda kullanılan atların yetitirildii at çiftliklerinden de sorumludur. Yüksek rütbeli logotheteler su kemerlerinin bakım ve onarımından, maden gelirlerinden, askerlerin ücretlerinin ödenmesinden, levazımların üretildiği devlet atölyelerinden, arazi vergilerinin toplanmasından sorumludur (Baskıcı, 2009: 178).

Erken dönem Bizans'ta para henüz ticari bir meta olarak yaygınlamadıından dolayı ilk önceleri ekonomik faaliyetlerde *klirihg* (takas) yöntemi vardır. Sikkelerin gelişimiyle paralel olarak bankacılık sektörü de gelimitir. İnsanların para alım satım ileri, gümrük vergileri, gemilerden alınan vergiler bankalar tarafından gerçekleştirilmeye balanmıtır. Bizans'ta gelişmesi noktasında en çok uraılan sektörlerin başında bankacılık gelmektedir. Özellikle Bizans parası nomismanın yaygın olarak kullanıldığı XI. yüzyıla kadar bankacılık sektörü Bizans parasının değer kaybetmemesi noktasında başarılı faaliyetler yrtmtir.

Bizans ekonomisinde faizcilik çok yaygındır. Faizcilii yasaklayan veya kısıtlamalar getiren dönemler çok nadir grlmtir. Devlet tarafından da verilen borçların ödenmesinde % 6 faiz uygulanmıştır. Iustinionus döneminde kişilerin kazancına ve mevkisine göre faiz ilerinde düzenlemeler yapılmıştır. % 12'den fazla faiz alınması yasaklanmıştır. Yüksek rtbelilerden % 4, tüccarlardan % 8, diğer kişilerden de % 6 oranında faiz işlemi yapılmasına izin verilmiştir. En belirgin yasaklamayı IX. yüzyılda I.

Nikeforos döneminde görmekteyiz (Baskıcı, 2009: 252). Doğu Roma’da tefecilik uygulaması da yaygındır. İlk dönemlerde başkentte bulunan Yunanlılar aktif şekilde tefecilik yaparken zamanla bunların yerini İtalyanlar almıştır.

Bizans’ın ekonomik yapısını doğru anlayabilmek için tarihsel gelişim sürecini ele alalım. III. yüzyıldaki ekonomik krizin etkileri batıda olduğu gibi doğu kısmını da derinden sarsmıştır. Kötü gidişatın izleri Diocletianus döneminde silinmeye çalışılmıştır. Onun dönemine kadar vergilendirme eyaletten eyalete göre değişiklik göstermektedir. Diocletianus reformlarının çoğu sonraki yüzyıllarda kalıcı hale gelmiştir. Vergilerdeki düzenlemeler, para reformları, tarım alanındaki iyileştirmeler bozulan ekonominin ayağa kalkması için atılmış birkaç adımdır. Planlı bütçe uygulamasının temelleri atılmıştır. Bütçe açığının kapanması için toplanan en önemli vergi, *annona*’dır. Toprak üzerinden aynı olarak alınan vergi türüdür. Tahıl, yağ ve yiyecekler devlet tarafından toplanıp devlet görevlileri ve askerlere dağıtılmıştır. *Capitatio-iugatio* sistemiyle her beş yılda bir yapılan nüfus sayımı ile toprak sahibinin nicelikleri ve nitelikleri belirlenip vergi miktarlarında derecelendirme yapılarak *annona* tahsis edilmiştir. Nüfus sayımı (*indictio*) sonraki dönemlerde on beş yılda bir yapılmıştır. Devletin bir sonraki yıl ihtiyaçları hesaplanıp toplam gider toprak sahiplerine bölüştürülerek açık kapatılmaya çalışılmıştır. Bu da kırsal kesimi daha fazla üretim yapmaya ve toprağa bağlı kalmaya zorlamıştır (Gregory, 2008: 48).

Diocletianus 301 tarihli Azami Fiyat Emirnamesi ile enflasyonu durdurmaya çalışmıştır. Fermanın giriş kısmında enflasyon: “insanlığı hiç düşünmeksizin kendi kazancını güden ve hızlı yıllar, aylar ya da günler değil saatlerle, hatta dakikalarla artan korkunç bir tamahkârlık” şeklinde tanımlanmıştır (Baskıcı, 2009: 89). Ferman Latince ve Yunanca kaleme alınmıştır. Memleketin her yerine dağıtılmış fırsatçı tacirlerin pazarda gelişi güzel fiyatlandırmaya gitmesi önlenmeye çalışılmıştır. IV. yüzyıldaki ekonomik durumun belgesi niteliğinde olan fermanda fiyatlandırma şu şekildedir.

*Fırıncı için 1 günlük ücret: 50 d.c.*⁸

Tarla işçisi için 1 günlük ücret: 25 d.c.

Ressam için 1 günlük ücret: 150 d.c.

1 İtalyan libresi (yaklaşık 325 gram) domuz: 12 d.c.

⁸ Denarii communes: Roma gümüş parası cinsidir. Diocletianus enflasyonun önüne geçebilmek ve pazardaki yüksek fiyatları kontrol altına alabilmek için MS. 301 Fiyat Emirnamesi ilan etmiştir. Fermanda Denarii communes ölçüt olarak alınmışsa da aslında gerçek bir para birimi değildi fakat hükümetin kendine has hesaplamalarıyla gerçek para değerine çevrilebilmekteydi (Gregory, 2008: 49).

- 1 İtalyan libresi biftok: 8 d.c.
1 İtalyan sextarius'u (yaklaşık yarım litre) şarap: 100 d.c.
1 modius buğday (yaklaşık 8 litre): 100 d.c.
1 çift şık ayakkabı: 150 d.c. (Gregory, 2008: 50)

Diocletianus'un emirnamesi ile fiyat denetiminin sağlanması amaçlanmıştır. Çarşıda, pazarda, ekonominin alanına giren her üründe devlet tarafından fiyatların kontrolünün sağlanması Bizans ekonomisinin en önemli özelliği olmuştur. Bu tarz girişimler de net bir başarı sağlayamamıştır fakat dönemin ekonomisi hakkında bilgi vermesi açısından önemli bir belge niteliğindedir.

Diocletianus'un mirasını devralan Constantinus yeni kurduğu imparatorluğu daha ileriye taşımak için gayret göstermiştir. Ekonomi daha refah ve istikrarlı hale getirilmiştir. Gereksiz harcamalarda kısıtlamalara gidilmiş yoksul halka yapılan yardımlar en aza indirilmiştir. Sikkeler üzerinde gerçekleştirdiği para reformları sayesinde kalıcı bir Bizans para sistemi oluşturmuştur. Diğer taraftan yeni imparatorluk için yürütülen inşaat çalışmaları, yol, köprü, kilise yapımı, casusluk faaliyetleri için kurulan posta teşkilatı hazinenin dolmasında engel teşkil etmiştir. Çözümü halka zorla uygulanan toprak vergisinde bulmuştur. Aynı alınan toprak vergisini nakit alma yoluna gitmiştir. İş adamlarına *chrysargyron* vergisi getirmiştir.

Iulianus'un (361-363) Sâsânîlerle girdiği mücadele ve Theodosius'un (MS. 379-395) orduyu Germanleştirme siyasetinin kötü sonuçları ekonomiyi etkilemiştir. Mali çöküntünün halk üzerinden toparlanmaya çalışılması, halkın giderek borçlanması yol açmıştır. Eyaletlerdeki görevlilerin başına buyruk davranması da üzerine eklenince köylü büyük toprak sahiplerine sığınmış bu da *patrocinium* oluşumuna yani köylünün özgürlüğünden vazgeçip toprağa bağlanmasına neden olmuştur. V.yüzyıla girerken Bizans ekonomisinin içinde bulunduğu durum vahim bir şekilde ifade edilmiştir (Ostrogorsky, 2006: 49). Yine de bir önceki yüzyılda yapılan reform hareketleri, siyasi istikrar, solidus'un dolaşım ağının genişlemesi ekonominin hareketli olmasını sağlamıştır.

Anastasius dönemi ekonomide alınan önlemlerle bilinmektedir. Faaliyetleri devlet hazinesini doldurmuştur. İmparatorun en önemli özelliği hastalık derecesinde olan cimriliğidir. Gereksiz kamu harcamalarına karşı seferberlik ilan etmiş ve kısıtlamalar yapmıştır, özellikle yoksullara ağır yük olan gelir vergisi *khrysargron*'u kaldırması büyük

başarıdır. Vahşi hayvanlarla yapılan yarışmaları yasaklamış böylece bunlara hazineden bütçe ayrılmasına gerek kalmamıştır. 9 Haziran 518’de öldüğünde 27 yıllık yönetiminde uyguladığı başarılı ekonomi politikasıyla devlet hazinesine yüz elli bin kilo daha altın katmış bulunmaktaydı (Norwich, 2013: 154). Vergilendirme işini kudretsiz *curial*’lerden almış *paraefectura praetorio*’ların emrindeki *vindex*’lere vermiştir. Ticaret ve zanaatla uğraşanlara uygulanan *auri lustralis collatio* vergisini kaldırmıştır. Ticaret ve zanaat sınıfını sevindiren bu durum kırsal kesim için dezavantajdır. Çünkü *auri lustralis collationun* kalkmasıyla *annona*, aynı olarak değil nakdi olarak toplanmaya başlamıştır. İmparatorluğun aynı ihtiyaçları ise fiyatların devlet tarafından belirlendiği *coemptio* sistemi ile giderilmeye çalışılmıştır. Sonuçta ticaret ve zanaat sınıfının üzerinden alınan yük köylünün üzerine yüklenmiştir. Bu da kırsal kesimde sık sık ayaklanmaların görülmesine neden olmuş toprak iktisat şekli para iktisadı şekline dönüşmüştür. Ekonomik tedbirlerinin sonucunda devlet hazinesine 320 bin libre altın girmiştir (Ostrogorsky, 2006: 59-60).

Doğu Roma’nın en dikkat çekici devirlerinin başında gelen Iustinionus dönemi ekonomik açıdan da ilgi çekicidir. İktisadi düşüncelerinin gerçeklerle örtüşmesi onun en önemli özelliklerinden biridir. Fakat güçlü bir ekonomi oluşturmaya çalışırken diğer taraftan kendi savurganlıkları başarısını baltalamıştır. Bizans V.-VI yüzyıllarda çok yoğun dini tartışmalar içerisine girmiştir. Kilise toplumun ve yönetimin desteğiyle giderek gücü eline alırken diğer taraftan da zenginleşmeye devam etmiştir. Iustinionus’un Hristiyanlığı benimsemesi ve inancına bağlılığıyla birlikte ne kadar dini kurumlara önem verirse Tanrı tarafından ödüllendirileceğine inanması kendi döneminde dini yapılardaki inşaat çalışmalarının hız kazanmasına sebep olmuştur. İmparator kendi gücünü göstermek adına Aya İrini, Küçük Ayasofya, Yerebatan ve Binbirdirek sarnıçlarını yaptırmıştır. Kanalizasyonlar kazdırmış, köprüler, yollar, su kemerleri inşa ettirmiştir. Birçok yeni şehir kurmuştur. Bunlardan biri olan Antiokheia 540 Sâsânî saldırısında yakılıp yıkılmasının ardından eskisinden çok daha ihtişamlı inşa ettirilmiştir. 551 ve 554 yıllarında art arda gelen depremlerle yıkılan Suriye şehirlerini yeniden canlandırmıştır.

Yönetimin ıslahı ve yolsuzlukların ortadan kalkması için giriştiği çalışmalar maalesef kendi müsrifliği nedeniyle sonuç vermemiştir. İmparatorluğun çok fazla paraya ihtiyacı vardı ve kaynağının nereden geldiğine önem veremez duruma düştü. Hem doğuda Sâsânîlerle hem Batıda Belisarios önderliğinde birden fazla düşmanla savaşa girişmesi

devlet hazinesinin erimesine neden oldu. Fethettiği topraklara barış, refah ve huzur getirme vaadi askerler tarafından engelleniyordu. Askerlerin soygun girişimleri, vergi toplayıcıların ve *logothetes*'lerin başıbozuk faaliyetleri halkı sefalet ve yoksulluğa sürüklüyordu. Ayrıca Afrika'daki şehirleri canlandırmak için yaptığı büyük harcamalar, İtalya'daki benzer girişimler ekonomiyi kötü etkilemiştir ki oradaki halkı Lombard istilalarına açık hale getirmiştir (Norwich, 2013: 217).

Mısır'da baş gösteren daha sonra hızla Doğu Akdeniz ve Constantinopolis'e ulaşan veba salgını da ekonomiyi kötü etkilemiştir. Bir günde ölenlerin sayısının 10 bini geçtiği söylenir. Cesetleri gömecek yer bulamayan Bizanslılar ölüleri hisarlara üst üste yığmıştır. 542'deki salgın Constantinopolis'de hayatı durma noktasına getirmiştir. Pazarlar kurulamaz, arazilerde tarım yapılamaz, fırınlarda ekmek üretilemez hale gelince başkent, bu daha açlıkla mücadele etmiştir. Vebaya yakalananlar arasında Iustinionus da vardır. İmparatorluğun yaşadığı en feci salgın olan vebadan ölenlerin sayısı tahmini 300 bin kişidir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi her durum ekonominin bir parçası veya onu etkileyen bir husustur. Yaşanan yoğun dini çatışmalar, kilisenin giderek zenginleşmesi, Nika ayaklanması, bitmek bilmeyen imar çalışmaları, savaşlar, sınır güvenliği için alınan önlemler, Sâsânîlerle yapılan 556 yılındaki antlaşma gereğince her yıl ödemekle yükümlü olunan 36 bin solidus göz önünde tutulduğunda İmparatorluğun ciddi şekilde paraya ihtiyacı vardır. Gerekli önlemler alınmaya çalışıldıysa da gelir ve gider dengesi sağlanamamıştır. Iustinionus yaptığı ihmallerle haleflerine ekonomik yönden sarsılmış bir devlet bırakmıştır.

VI. yüzyılın sonlarına gelirken Bizans tahtına sırasıyla; II. Iustinus, I. Tiberius ve Mauricius geçmiştir. 572'de II. Iustinus zamanında Sâsânîlerle başlayan savaş 20 yıl sürmüş ve ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. Bu dönemler hakkında ayrıntılı bilgi ikinci bölümde yer almaktadır. I. Tiberius'un çok cömert bir yapısı vardır. 578'de tahta çıktığında imparatorlukta toplanan vergilerin dörtte birini bağışlamıştır ve her gittiği yerde bahşiş dağıtmayı adet haline getirmiştir. Sadece imparatorluğunun ilk yılında hazineden üç bin beş yüz kilo altın saçtığı söylenir ve bunun sadece beş yüz kilo civarı Asya'daki orduya dağıtılmıştır. Gümüş, ipek ve diğer lüks tüketim maddelerinde inanılmaz derecede artış görülmüştür. 582'de zehirlenip öldürülmeden bir hafta önce Mauricius'u halefi seçtiğinden kendisinden sonra tahta o geçmiştir.

Mauricius tahta oturduğunda selefinin gereksiz cömertliği yüzünden fiilen iflas etmiş Bizans hazinesini toparlamayı kendine görev bilmiştir. Kontrolü sağlamak adına giriştiği atılımlara kendini fazla kaptırması takıntılı bir ruh yapısına sahip olmasına neden olmuştur. 588’de askeri payların $\frac{1}{4}$ oranında azaltılacağı bildirisi doğu ordusunda ayaklanmaya yol açmıştır. 599’da Avarlarca tutsak alınmış 12 bin tutsağın fidye ödeyerek kurtarılmasına yanaşmayınca hepsinin ölümüne neden olmuştur. Cimriliği saltanatının da sonunu getirecektir. Çıkarttığı emirle bir sonraki yıl seferde olan ordunun kışın başkente dönmemesini, Tuna ötesindeki bölgelerde kalmasını duyurması ordunun ayaklanmasına neden oldu. Çünkü askerler 8 aydır savaştaydılar ve birçok ganimet toplamışlardı. Bunları başkentteki pazarlarda satmadıkça ellerindekinin bir kıymeti olmayacaktı. Ayrıca çoğunun kendilerini bekleyen eşleri ve çocukları bulunmaktaydı. Ayaklanma artınca öldürüleceğini anlayan Mauricius, karısı Constantina ve 8 çocuğuyla kaçmıştır. Askerler Phokos’ı kral ilan ettiğinde bir devir de böyle kapanmıştır (Ostrogorsky, 2006: 78-79).

1.1.2.1. Doğu Roma’nın Parasal Sistemi

Bizans, Roma imparatorluğundan aldığı mirasla para sistemindeki bilgi birikimini yeni oluşturduğu yapıda gözler önüne sermiştir. Bir günde oluşmayan sistemin kökeni önceki dönemlerdeki tecrübelerle dayanmaktadır. Bu oluşumun tarihi geçmişine kısaca değinelim. III. yüzyıldaki çalkantı para sisteminin de bozulmasına neden olmuştur. Sikke darp edilirken geçerli olan şey, sikke yapımında kullanılan maden ne kadar değerliyse sikke de o değerde kabul edilirdi. Fakat kıymetli madenlerin kıt olduğu dönemlerde değeri düşük madenler de karıştırıldı. Bu da kısa zaman sonra kaplama bakır paraları ortaya çıkarttı. Sikkelerdeki değerli madenlerin azaltulmasını anlayan halk, ticaretini yaptığı ürünlerin fiyatını yükseltti. Fiyatların giderek yükselmesi alım gücünü azaltırken paranın değerini de bir o kadar düşürmekteydi. Bu durum enflasyonun ortaya çıkmasına sebep oldu. Madeni değeri yüksek olan paraların piyasada dolaşımı dururken devlete paranın geri dönüşü sağlanamıyordu. Devletin bir taraftan değerli maden kıtlığı artarken diğer taraftan da paranın değeri gün geçtikçe düşüyordu. Oluşan enflasyon ortamından etkilenen birçok kesim bulunuyordu. Bunlardan biri de devlet kadrolarında çalışan, maaşını devletten alan askerler ve memurlardır. Devletin bunlara ödediği ücret giderek daha da artmaktaydı. Devlet geçici çözüm olarak halkın elindeki mallara zorla el koymuş

bu yolla yiyecek ihtiyacını gidermeye çalışmıştır. Ulaşımsa halkın araçlarıyla herhangi bir ücret ödmeden yaptırılmaya çalışılmıştır. Geçici başvurdukları el koyma sistemi bir süre sonra Geç Roma vergi sisteminin bir parçası haline gelmiştir (Baskıcı, 2009: 79-80). Para sisteminin bozulmasından savunma harcamaları da nasibini almış, olumsuz etkilenmiştir. Diğer taraftan ülkenin doğal sınırlarına ulaşmasıyla daha fazla büyümemesi hazineyi kötü etkilemiştir. Kölelere duyulan ihtiyacının azalması bir başka olumsuzluk getirmiştir. Çünkü Roma ekonomisi büyük oranda köle emeğine dayanmaktaydı.

Doğu Roma İmparatorluğu erken ve orta çağlar süresince siyasi istikrarını sağlarken aynı zamanda başarılı bir para sisteminin temellerini atmış ve bunu sürdürmeyi başarmıştır. En köklü para reformları Diocletianus (284-305), Büyük Constantinus (306-337) ve Anastasius (491-518) zamanında gerçekleştirilmiştir. Constantinus köklü para reformlarıyla yeni ve oldukça sağlam bir sistem oluşturdu. Yeni solidus yaklaşık 4.40 gram ağırlığındaydı. Metal olarak altından darp edilmiştir. O zaman dünyada tedavülde olan tüm paralar içerisinde en ağır olanı budur. İlâveten solidusun 1/12'si kıymetinde 2.24 gram ağırlığında gümüş *seliqua* piyasaya sürüldü. Altın solidus aynı zamanda Bizans nomisması olarak da adlandırılır. 12. yüzyıldan itibaren *hüperpüron* terimi kullanılmıştır. Solidus yaklaşık altı yüzyıl devamlılığı olan kıymetinden fazla kaybetmeden tedavülde kalan Bizans'ın altın para birimidir. XI. yüzyılın yarısına değin değerini korumuştur. IV. Mikhael (1034-1041) döneminde paranın değerinde değişiklikler söz konusudur. "Nomisma 1 poundun (libre) 1/72'si ağırlığına denk gelmektedir. Dolayısıyla Doğu Roma poundu 316,80 gram ağırlığındadır ve geç Roma döneminin 327,45 gramlık pounduyla kıyaslandığında daha hafif gelmektedir" (Baskıcı, 2009: 247).

Constantinus'un gümüş ve bronz paralar üzerinde yapmış olduğu sistem ilk zamanlarda değişkenlik gösterdi. V. yüzyıldaki enflasyonun yüksek olması para sisteminde düzenlemelere gidilmesini zorunlu kıldı. 491 yılında imparator olan Anastasius 498'de tarihe Bizans para reformu olarak geçen çok daha köklü değişiklikler yaptı. Geç Dönem Roma bronzlarının yerine geçen büyük bakır sikkeleri tedavüle soktu. Nomismayı on iki gümüş miliaresiaya böldü. Miliaresiau da on iki bakır follise bölerek altından bakıra doğru kıymet derecelendirmesi yaptı. Gümüş libresi yaklaşık 5 nomismaya denk gelmektedir. "6 yüzyıldaki Doğu Roma para sistemi şu şekildedir: 1 altın nomismanın karşılığı 12 gümüş miliaresiondur. 1 altın nomisma ise 288 bakır

follistir. 1 gümüş miliaresion da 24 follise denk gelmektedir” (Ostrogorsky, 2006: 38). Anastasius sikke reformu ile bakır sikke birimlerinde de önemli değişiklikler yapmıştır. Bakır paralar üzerinde yapılan değişikliklere darphaneler kısmında yer verilmiştir. İmparator öldüğünde devletin kasasında 320.000 altın libra mevcuttu. Bu yaklaşık 23 milyon solidusa denk gelmektedir ki bu o zamana göre çok ciddi bir paradır. Tahta olduğu süre içerisinde çoğu zaman dinsel meselelerle uğraşmak durumunda kalmış olmasına rağmen belki de en büyük başarısı yapmış olduğu para reformudur (Tekin, 1999: 38).

I. Iustinionus dönemi ekonominin parlak olması para sistemine de yansımıştır. Haleflerinden miras olarak 29 milyon solidus kalmıştır. Tahta oturduğunda devletin yıllık gelirinin 5 milyon solidus olduğu bilindiğine göre bu miktar çok önemlidir. Döneminde Kuzey Afrika ve İtalya’nın fethi, Batı Roma’nın doğu ile birleşimi Akdeniz ticaretinin canlanmasını sağlamış bu da beraberinde iktisadi refahı getirmiştir (Demirel 2011: 205). Iustinionus zamanında yaşamış coğrafyacı ve keşiş olan *Kosmas Indikopleostes*’in Bizans parası hakkındaki düşünceleri önemlidir:

“Tanrının Romalılara verdiği gücün diğer bir işareti vardır. Demek istediğim güç Romalıların sikkesindedir (nomismasıdır), her ulus ticaretlerinde bu sikkeyi kullanır ve bu sikke yeryüzünün bir ucundan diğerine her yerde kabul gören bir geçerliliğe sahiptir. Tüm insanoğlu ve uluslar bu sikkeye hayran olur” (Ünal, 2010: 24).

Doğu Roma İmparatorluğu’nun paraları ülke sınırları içerisinde farklı noktalara dağılmış otuza yakın darphane ve işlikte basılmıştır. Darphane sayısında dönem dönem değişiklik söz konusudur. Anastasius döneminin sonlarında mevcut sayı 4’tür: Constantinopolis (İstanbul), Nikomedeia (İzmit), Antiokheia (Antakya) ve Thessalonike (Selanik). I. Iustinionus zamanında Kyzikos (Erdek-Kapıdağ), Aleksandreia (İskenderiye) ve Khersonos (Kırım) bunlara eklenmiştir. “I. Iustinionus döneminde İtalya, Balkanlar, Kuzey Afrika ve İspanya’nın fethi sonucunda Kartaca, Roma, Ravenna ve Karthagena darphaneleri de faaliyete geçti” (Tekin, 1999: 40). Bunların hepsinde bakır sikke basılırken Ravenna ve Kartaca’da gümüş sikke, Constantinopolis’de ağırlıklı olarak altın sikke basılmakta idi. Zaman içerisinde küçük çaplı başka darphaneler de faaliyete sokulmuştur fakat VII. yüzyılda Arap akınları sonucunda toprak kayıplarının yaşanması darphanelerin sayısında azalmaya neden olmuş hatta bazı önemli darphaneler de sikke basımını durdurmuştur. Bu dönemde Constantinopolis değerli madenlerden sikke basan tek darphane özelliği taşır. Constantinopolis darphanesi V. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar imparatorluğun ana darphanesi olarak önemini korumuştur. Burada 1453 yılında

imparatorluğun yıkılışına kadar altın, gümüş, bakır ve elektrondan sikke basımına devam edilmiştir.

Bizans sikkeleri geç dönem Roma sikkeleri ile büyük benzerlik taşımaktadır. İkiisi arasında üslup açısından kesin çizgilerden bahsetmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Yine de bir ayırım yapmak gerekirse VI. yüzyılın başında I. Anastasius'un gerçekleştirmiş olduğu sikke reformu tarihini temel alabiliriz. Geç dönem Roma bronz sikkelerinin yerine farkı birim, değer, şekil ve üslubu ile yeni bir sikke tipini piyasaya sürmüştür (Buyruk, 2014: 20). Altın ve gümüş paralardan ziyade bakır paralarda değişiklik daha belirgindir. Follisin çapı önce yaklaşık 24 mm'ye daha sonra 30 mm'nin üstüne çıkartılmıştır. Ağırlık ilk evrede 8,5 grama ikinci evrede 17-18 grama ulaşmıştır. Yapılan değişiklikler 350 yıl muhafaza edilerek kullanılmaya devam edilmiştir.

Değişiklikler bununla da kalmamış şekil açısından da Roma İmparatorluğu sikkelerinde geleneksel hale gelen profil büst tasvirinden vazgeçilmiştir. Tam cephe portre tipine geçilmiştir. Bizans sikkeleri incelendiğinde tam cephe portre tasvirinin son dönemlere kadar kullanıldığı görülmektedir. Altın sikkelerin arka yüzünde pagan inancında kutsal sayılan zafer tanrıçası gibi figürlerin kullanımından vazgeçilmiştir. Hristiyanlık inancının benimsenmesiyle birçok alanda sıkça rastlanılan melek ve haç gibi Hristiyanlık simgeleri paralar üzerinde de hâkimiyet sağladı. Özellikle haç işareti paraların vazgeçilmez bir parçası oldu. İmparatorlar geleneksel veya askeri kıyafetleriyle paralar üzerinde darp edilirken bundan vazgeçilmiştir. Bunun yerine gösterişli kıyafetlerle sikkeler üzerinde kendilerine yer bulmuşlardır. Değişim ve dönüşüm yazıda da hâkimdir. Latince yazının yerine Yunanca tercih edilmiştir. Örneklendirmek açısından; imparatorluk unvanı olan augustus yerine Yunanca basileus ibaresi yer almıştır. Sikke birimi nummus değeriyle Yunanca gösterilmiştir. Örneğin; bakır sikkenin en büyük birimi 40 nummiyi (follis) belirtmek için sikkenin arka yüzüne M harfi konmuştur (Tekin, 1999: 28).

Doğu Roma İmparatorluğu parası esas olarak temelde üç metalden basılmıştır. Bunlar; altın, gümüş ve bakırdır. "Altın sikkeler: solidus, semissis, tremissis, nomisma, histamenon, tetarteron ve hyperpyron isimleriyle tanımlanan birimlerde basılmıştır" (Buyruk 2014: 25). İmparatorluk ekonomisinin temeli olan altın sikke birimi yaklaşık 4.55 gram ağırlığına denk gelen solidustur. Gerçekleştirilen para reformları sonucunda Roma aureus'un yerini almıştır. %98 saflıkla basılan solidus Roma librasının yaklaşık

1/72'si ağırlığındadır. 24 karat (keration) ayarındadır. Bir libra 327,45 grama denk gelir. Bir karatsa 0.89 gram ağırlığındadır. Karat bir ölçü birimi olarak ağırlık hesaplamalarında kullanılmış küçük olduğundan para olarak bastırılmamıştır. I. Iustinionus 540-543 yılları arasında ağırlığı 23,5 karat civarına düşürterek darp ettirdiyse de genelde XI. yüzyılın sonlarına kadar ayarı 24 karat olarak bastırılmıştır. (Harl 1996:196) Buradaki amaç para kalitesini muhafaza altında tutmaktır. Solidus'un arka yüzüne darphanenin işareti basılmıştır. oß (obryzum, obryziacus) işareti altın ayarının kaliteli ve yüksek olduğunu göstermektedir.⁹

Büyük Constantinus zamanında solidusun yarısı değerinde olan semissis tedavüle sokulmuştur. 2.25 gram ağırlığında olan bu sikkenin basımı IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiş daha sonra darbına son verilmiştir. I. Theodosius döneminde solidus'un 1/3'üne denk gelen, 1.25 gram ağırlığında tremissis tedavüle sokulmuş fakat semissis ile birlikte tedavülden kaldırılmıştır (Tekin, 1999: 37).

Doğu Roma darphanelerinde gümüş metali, altın ve bakır metaline oranla daha az kullanılmıştır. M.S. III. yüzyıldan itibaren imparatorlukta gümüş madeni stoklarının azalması ve yerine takviyenin yapılamamasıyla devlet hazinesindeki eksiklik sikkelerde gümüşün az kullanılmasına neden olmuştur. I. Iustinionus zamanına kadar sliqua ve miliarenses¹⁰ tedavülde kalmıştır. Buyruk yaptığı çalışmalarla oranları şu şekilde açıklamıştır: “ Sliqua, solidus'un 1/24'ü iken Miliarenses ise 1/12'si oranına denk gelmekteydi. Yani 12 tane gümüş sikke bir solidus ediyordu. Bu değerle zaman içerisinde önemini kaybetmiştir” (Buyruk 2014: 36). Heraclius zamanında (610-641) 6.84 ağırlığında, Roma döneminde basılan sikkeden daha hacimli olan *Hexagram* çıkartılmıştır fakat VIII. yüzyılda o da tedavülden kaldırılmıştır.

Bakır ve bronz sikkeler I. Anastasius zamanındaki düzenlemelerle kendilerine piyasa da geniş çaplı yer bulmuştur. Küçük bronz sikke nummus'un yerini bakır sikke follis almıştır. 498-685 yılları arasında en fazla basılan sikke bakır follistir. II. Tiberius (578-582) ile Mauricius (582-602) zamanında bakır sikkenin ağırlığı sabitlenmiştir. 602'de Mauricius Tiberius'un öldürülmesiyle birlikte ortaya çıkan karışıklıklar imparatorluk sınırlarının küçülmesine neden olmuştur. Başkentin İslam orduları tarafından kuşatılması vb. olaylar ekonomiyi ve sikke basımını daha da kötü etkilemiştir

⁹ oß işareti Eski Yunan sayı sistemine göre 72 manasına gelmektedir. Yani libra'nın 72'de biri demektir. (Tekin,1999: 37).

¹⁰ Her ikisi de Roma İmparatorluk dönemi gümüş sikkeleridir.

(Buyruk, 2014: 44). Uzunca bir süre imparatorluk sınırlar içinde çıkan kargaşalarla ilgilenirken birde varlığını tehdit eden devletlerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu da iktisadi zorlukları beraberinde getirmiş güçlü bir para politikasının benimsenmesi uzunca bir süre ihmal edilmiştir.

1.1.2.2. Tarımsal Yapı ve Tarım Ürünleri

Üretim, iktisadın en önemli konusunu oluşturmaktadır. Üretimin yapılması, paylaşımı ve tüketimi iktisadın temel meselelerinin başında gelir. İnsanlık tarihi kadar eski olan tarımsal üretim yaşamın devamlılığı açısından her durumda önemini korumuştur. Avcılık ve toplayıcılıktan sonra yerleşik yaşama ilk geçiş toprağın işlenmesiyle, tarımın yapılmasıyla mümkün olmuştur. Tarımsal üretim, sanayi devrimine kadar devletler açısından hayati öneme sahipti. Devletler vergisini toprak üzerinden alıyor, asker sağlamak için yine aynı yola başvuruyordu. Sağlam temeller üzerine kurulmuş tarımsal yapı aynı zamanda mali, askeri ve sosyal alanlarda da başarıyı beraberinde getirmekteydi. Sanayinin henüz gelişmemiş olması toprağa bağımlılığı arttırmaktaydı. Ticari faaliyetlerde tarımsal ürünler yine ezici durumdaydı. Ortaçağlarda önde gelen tüccarlar aynı zamanda çiftçilikle uğraşmaktaydı (Cipolla, 1999: 24).

Büyük Roma İmparatorluğunun oluşturduğu feodal üretim tarzı Bizans İmparatorluğunda belirgin şekilde görülmez. Roma senatör sınıfının etkinliğiyle şekillenen *Latifundium*¹¹ tipi tarımsal işletme Doğu Roma'da oluşmamıştır. Doğu kısmında senatörlerin sayıca azlığı, ekonomik faaliyetlerin daha çok kent çevrelerinde yapılması bunda etkindir.

Bizans hiçbir zaman istikrarlı bir tarım politikası uygulayamamıştır. Devletin en önem verdiği husus başkentin temel ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Huzur ortamının temini için halkın beslenme koşullarının iyi olması, tebaanın hizmetlerden memnuniyet duyması gerekmektedir. Çünkü tek bir merkezden yönetilen devletin başkentinde karışıklık ortamının yaşanması diğer idari birimlere de zarar verebilirdi. Fakat yapılan

¹¹ Roma İmparatorluğu Batı Avrupa'ya egemen olduktan sonra fethedilen topraklarda köleler vasıtasıyla tarımsal üretim işletmelerinin örgütlenme biçimidir. İnsan emeğine dayanmasından dolayı köle talebini artırmaktadır. Tarımsal teknolojinin ilerlemesinde engel teşkil eder. Roma İmparatorluğunda toprağa bağlı büyük işletmelere *Latifundium* adı verilmektedir. Büyük anlamına gelen *Latium* ve çiftlik anlamına gelen *fundus* kelimelerinin bir araya gelmesinden oluşmaktadır (Özyüksel, 1989: 8).

üretim faaliyetleri bu noktada yetersiz kalmıştır. Çok az şehir kendi ihtiyacını kendisi karşılayabilmiş veya yakın çevresinden temin edebilmiştir. Bu sebeple kendi kendine yetebilmek tarımsal üretimin ilk amacıdır.

Kırsal ekonominin tüm kesimlerinde tüketim ihtiyacını pazara başvurmadan karşılamak asıl gayedir. Fakat arz talep dengesi çoğu zaman sağlanamadığından dolayı ithalat yoluna başvurulmuştur. Tarım ürünlerinin tedariki çoğunlukla denizaşırı ülkelerden sağlanmıştır. Tahıl ürünlerinin karşılandığı ülkelerin başında Afrika ve Mısır yer alır. Constantinopolis, VII. yüzyılda Mısır'ın kaybedilmesine kadar buradan gelen buğdaya bağımlı kalmıştır. Başkent'in güvenliğinden ve kamu düzeninin sağlanmasından sorumlu olan *eparkhos*'un en önemli görevlerinin başında buğdayın temin edilmesi yer alır. V. ve VI. yüzyıllarda dini düşüncelerinden dolayı sapkın olarak nitelendirilen Mısır'ın kaybedilmemesi için birçok mücadeleye girilmesinin nedeni buğday ihtiyacının buradan karşılanmasıdır (Baskıcı, 2009: 89-90).

Erken dönem Bizans'ta iş gücü yönünden de kıtlık yaşanmıştır. Henüz insan gücüne dayalı tarımın yapıldığı devirler olmasından dolayı ihtiyaç duyulan iş gücü köylüler tarafından karşılanmıştır. Köylünün konumunu sahip olduğu arazi, sermaye ve hayvan belirlemektedir. Hepsinin üzerinde hak sahibi yalnızca kendisi ise alım- satım yapabilmekte, miras bırakabilmektedir. Aksi halde devlete veya büyük toprak sahibine bağımlıdır. Toprak üzerinde vergilendirme sisteminde araziyle ilgilenen kişi (caput) toprağa yani *iugum*'a bağlıdır. Caputu olmayan araziden vergi alınamayacağı gibi bir çiftçi de payına düşen *iugum* kadar vergi ödemiştir. Devlet bu sebepten dolayı hem vergi alabilmek hem de üretimi sürekli kılabilmek için caput bulmak zorundaydı (Baskıcı, 2009: 37).

Genel anlamda köylünün vergi vermesiyle yükümlü tüm mallarına *stasis* denilmektedir. Köylü *stasis*e göre 3 gruba ayrılır. Bir çift öküze sahip olup bununla toprağını işleyebilene *zeugarion* denir. Bir öküz ve yarım *zeugarion* toprağı olan köylüye *boidion*, hiçbir mülke sahip değil ise *aktemon* terimi kullanılır. Burada kast edilen hayvan öküzdür. Aktemonlar başka hayvan besleyebilirler veya bağ- bahçe işleriyle uğraşabilirler, arazi kiralayabilir veya başkasının arazisinde işçi olarak çalışabilirler. Sadece mülkün sahibi onlar değildir. Mevcut iş gücüne göre kiralaan toprağın büyüklüğü değişmektedir. Bir *boidion* 5 hektar civarı kiralarken *zeugarion* 10 hektar kiralayabilmektedir (Tolan, 2006: 40).

Diocletianus zamanında toprak reformlarıyla ortaya *Capitatio-iugatio* sistemi çıkmıştır. VII. yüzyıla kadar devam eden bu sistem baş ve arazi vergisi üzerine kuruludur. Bir arazide (*iugum*) vergi olması için onun bir çiftçi tarafından işlenmesi gerekmektedir. Erken Bizans zamanında bu yola gidilmesinin nedeni tarımsal iş gücü (*colon*) kıtlığının çekilmesidir. Baş arazisi için çiftçi bulmak ve onu toprağa bağlamak zorunda kalan Bizans zamanla çiftçiyi büyük toprak sahiplerine sığınmaya itmiştir. *Colon*'lar kanunlar önünde özgürken zamanla özgürlüklerini büyük toprak sahiplerinin eline teslim etmiştir. Iustinionus önlem alıcı kanunlar çıkartsa da bu durumun önüne geçememiştir (Baskıcı, 2009: 217-18).

Devlet bakımsız arazileri işlemesi için köylüye zorla verebiliyordu. Karşılığında hem vergi sağlanıyor hem de ihtiyaç duyulan ürün temin ediliyordu. Kişilere arazi tahsis etmekle sınır askerleri, *stratiotes*, *stratitika ktemata*'lar görevlendirilmiştir. Üretim yapılmayan araziden devletin gelir kaybını önlemek için araziyi vergiye tabii tutarak tahsis edilmesine *Epibole* denir (Baskıcı, 2009: 176). Bu sistem Mısır'da *Ptolemaioslar* zamanında ortaya çıkmıştır. Bizans'ta yalnızca devlet arazileri için değil sahibi tarafından terk edilen özel mülk araziler için de uygulanmıştır.

V.-VI. yüzyıllarda büyük arazi sahipliği yaygındır. Zamanla miras yoluyla parçalanma, kuraklık vb. gibi nedenlerle VII. yüzyılda arazilerin boyutlarında küçülme yaşanmıştır. Kırsal kesim serf konumunda tarımsal işgücünü oluşturmuştur. Köylü ailesiyle birlikte üretim halkası içinde yer almıştır. Yetişkin erkekler zamanı geldiğinde ya asker olmaya ya da yeni bir çiftlik kurmaya zorlanmıştır. Özel mülk sahiplerinin toprağı işleme hakkı genelde irsi olarak devam etmiştir. Köylünün tarıma açılmamış toprakları ıslah ederek üzerinde üretim yapması mülkiyet hakkı iddia etmesi için yeterlidir. Bu sebeple Bizans köylüsü sıkça böyle yöntemlere başvurmuştur.

Çiftçiler üretim yapmak, vergi ödemek, geçimini sağlamak için öküz, saban, orak vb. gibi zirai mallara ihtiyaç duymuştur. Arkeolojik kazılardan, minyatürlerden ve el yazmalarından elde edilen bilgilere göre V.-VI. yüzyıllarda Bizans, Avrupa ile karşılaştırıldığında tarım aletlerinde ve tarımsal teknolojiye geri durumdadır. Batı Avrupa kullanılan ağır sabanın Bizans'ta hiç kullanılmadığı görülmektedir. Genelde Roma döneminden beri bilinen hafif tırmığı andıran *sole ard* tercih edilmiştir (Rice, 2002: 181). Ayrıca köylü bir sonraki yıl ekmek için tohum, hayvanını beslemek için yem depolamalıdır. Erken dönem Bizans'ta bu imkânlara sahip çok az köylü vardır. Olumsuz

şartlar köylüyü farklı alanlara yöneltmiştir. Belli dönemlerde emek istemesine rağmen tahıla oranla daha az uğraşısı olan bağcılığın, Bizans kırsalında çok yaygınlaşmasının nedeni budur (Tolan, 2006: 43).

Toprak sahibi olmayan şehirli erkeğin erken dönem Bizans'ta kırsal alanda yaşayanlara göre daha avantajlı konumdadır. Çünkü kırsalda yaşayanlar yıllık toplanan *annona*'ya tabidir. *Annona*, Diocletianus zamanından itibaren alınmaya başlanan aynı vergidir. Ancak Constantinos döneminden itibaren ticaret ve zanaat erbabı şehirli halka da vergiye tabii oldu. Tacir ve zanaatkârın ellerindeki ürünleri devlete veya halka belirli bir miktar üzerinden satma zorunluluğu getirildi. Çünkü fakir insanlara sıklıkla ekmek, şarap ve zeytinyağı dağıtması devletin sorumluluğu olarak görülmüştür. Ayrıca beş yılda bir imparatorluk vergisi, taht değişiminde de ek vergi ödüyorlardı. Böylelikle kim hangi işle uğraşıyorsa o işe bağımlı yapılmak isteniyordu. “Köylü toprağı, gemi ustası tersaneyi, ekmekçi fırını terkedemiyordu. Memur, asker, işçi, köylü, esnaf hepsi işine ve mevkisine bağılı kalmak zorundaydı” (Baskıcı, 2009: 93).

Bizans İmparatorluğunun coğrafi sınırları içerisinde farklı iklim tiplerinin yaşanması, çeşitli toprak yapılarının görülmesi tarım ürünlerine yansımıştır. Akdeniz sahillerinde yaygın olarak pamuk ve zeytin yetiştiriciliğı yapılmıştır. V.-VI. yüzyıllarda Suriye ve Filistin bölgesinde zeytin tarımı çok ileri düzeydeyken VII. yüzyıldan itibaren Anadolu, Ege kıyıları ve Güney İtalya daha yoğun yapılan yerler olmuştur. Zeytin sofralarda yer bulurken, ezilerek çıkartılan yağı da birçok farklı alanda kullanılmıştır. Trakya'daki verimli topraklarda ve vadilerde genellikle arpa ve üzüm tercih edilmiştir. Baklagiller İstanbul ve Selanik gibi büyük kentlerin etrafında büyük arazilerde yetiştirilmiştir.

Kapadokya bölgesinin arazi yapısı ve kurak iklim tipi burada tarımı engellemiştir. Geniş otlaklar ve savanlar olmasından dolayı yöre halkı hayvancılıkla uğraşmıştır. Yine de küçük bağ, bahçecilik faaliyetlerinden şaraplık üzüm yetiştiriciliğinin varlığından söz edilebilir. Şaraplık üzüm Bizans'ın ekmekle birlikte temel tüketim maddesidir. Bu nedenle üretimine ayrı bir önem verilmiştir. Esas işi tahıl tarımı yapmak olan Bizans köylüsünün sebze ve meyve yetiştiriciliğı, bağcılık, çobanlık, arıcılık, büyük ve küçükbaş hayvancılık yaptığı da görülmektedir (Baskıcı, 2009: 221).

Sebze ve meyve yetiştiriciliğı evlerin yakınlarındaki sulamaya elverişli ırmak yakınlarında küçük ölçekli tarlalarda yapılmıştır. Sebze ve meyve üretiminde sulama çok

önemli olduğundan eğer tarla sulak yerde değilse değirmenler devreye girmiştir. Su değirmenlerinin kullanım şartları kanunlarla belirlenmiştir. Yetiştirilen sebze ve meyveler; havuç, yer lahanası, tere, turp, pancar, havuç, pırasa, İsveç şalgam, soğan, çemen otu, kolza, sedef otu, yabani havuç, dereotu, kara pazı, marul, fındık, kestane, ceviz, badem, ayva, kiraz, armut, erik, elma, incir, nar sayılabilir. Bu bilgilere Bizans'ın ilk tarım ansiklopedisi sayılan *Geoponica*¹²'dan ulaşılmaktadır (Koç, 2007: 50). Buğday ve arpa en çok ekimi yapılan üründür. Kasaba ve kent çevrelerinde buğdaya ihtiyacın çok fazla olması ve satımında çiftçiye yüksek kar getirmesi bunda etkilidir. Kaliteli buğday ekmek yapımı için ayrılmış, düşük kalitede olanlar hayvanların yem ihtiyacının giderilmesinde kullanılmıştır.

İpek böceğinin larvalarının hile ve kaçakçılık yoluyla Bizans'a getirilmesinin ardından ülkede dut ağacı yetiştiriciliği de başlamıştır. Daha çok imparatorluk arazileri içerisinde dikimi yapılmıştır. Dut ağacı meyvesinden daha ziyade yaprağı için yetiştirilmiştir çünkü ipek böceği sadece dut ağacı yaprağı ile beslenmektedir. VII. yüzyıldan itibaren Anadolu, Balkanların güneyinde ve Ege Adalarında dut ağacı yetiştiriciliği görülür (Koç, 2007: 61). Bu konuya dokuma endüstrisi kısmında ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Yukarıda Doğu Roma'nın tarımsal yapısı ve tarım ürünlerine konu edilmiştir. Her ne kadar üretim yapılsa da köklü tarımsal politikaların eksikliği, iklimin elverişsizliği, coğrafi şekillerin sunduğu imkânlar gibi nedenlerle üretim tüketimi karşılayamamış ve ihtiyaç duyulan malların ithalatına başvurulmuştur.

1.1.2.3. Doğu Roma Sanayisi ve Sanayi Ürünleri

Ortaçağ toplumları genel olarak tarım toplumdur. Fakat Bizans bir imparatorluk yapısında olmasından dolayı birden fazla alanda varlık göstermesi zaruri hale gelmiştir. Devletin varlığının devamlılığı ve halkın ihtiyaçlarının karşılanması için güçlü bir ekonomiye ihtiyaç vardır. Değişen çağın koşulları çerçevesinde sanayi alanında ilerlemek Bizans için zorunlu olmuştur. Makine veya buna benzer araçlar kullanarak insan ihtiyacı ürünlerin seri şekilde üretilmesi sanayi olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyaset

¹² Eski Çağdan modern zamanlara kadar bilinen ilk ve tek tarım kitabıdır. Eseri bu isimle oluşturan tahmini VI. yüzyılda yaşamış eserini Yunanca kaleme almış Cassianus Bassus'tur (Koç, 2007: 50).

Sosyolojisinin öncülerinden önemli düşünür İbn-i Haldun (1990: 320-322) sanayinin kıymet derecesini şu sözlerle ifade etmektedir: “ Kazanç toplamak ancak emek verilerek ve çok çalışılarak elde edilir. Hele bir de emek sarf edilerek ve çalışılarak kazanılan para, zanaat ve sanayiden kazanılmışsa daha kıymetli olmaktadır.”

Bizans'ta sanayiye geliştirmek ve denetlemek devletin görevleri arasında yer almıştır. Fabrika ve atölyelerin açılması, işletilmesi, malların alış ve satış fiyatlarının belirlenmesi, ithalatın nüfusla paralel yapılması, gümrük vergileri devletin sorumluluğundadır. Devlet bu işi Eparch aracılığıyla sağlamaktadır. Eparch'ın görevleri arasında ticareti ve sanayiye düzenlemek de vardır. Fabrika ve atölyelerin inşası ve denetlenmesi yine Eparch'ın görevleri arasındadır (Rice, 2002:118). Bizans ithalat ve ihracatta çok aktif rol oynarken özellikle sanayi hammaddelerinin ihracatının yapılması kesinlikle yasaklanmıştır. Yapanlar cezalandırılmıştır(Ostrogorsky, 2006: 236).

Büyük Roma İmparatorluğunun çoğu kurumlarını yaşatmaya devam eden Bizanslılar Romalıların *Collegia* 'sına benzer lonca teşkilatı kurmuştur. Loncalar devletin ekonomisinin denetlenmesini kolaylaştırma faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Diğer yandan Bizans sanayisindeki çalışma şartlarını, çalışanların ücretlerini, ürün satışındaki fiyatları ve her ürün üzerinden kazanılan kar payını belirlemişlerdir. En büyük amacı devletin, ordunun ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak, üretici ve tüketici arasındaki menfaatleri korumaktır (Terzioğlu, 2008: 74). İmparatorluk loncaları sarayın ihtiyaç duyduğu lüks tüketim maddelerini temin etmektedir. Kamu loncaları ise halkın ihtiyaçlarına yönelik ürünlere yönelmiş bunlarla ilgilenmişlerdir. IX. yüzyıla kadar Constantinopolis'in sanayisi loncalara emanet edilmiştir. Sayılarının 23 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Lonca üyeleri eğer ağırlıklı olarak ithal ürünlerin satışını yapıyorsa her üye bundan payını almıştır. Örneğin ipek ithalatı yapan bir lonca üyesi çok fazla mal bulunduruyorsa bunu %8,5'u geçmeyecek kar payıyla satıp geri kalanını diğer meslektaşlarıyla paylaşması zorunludur (Heaton 1985: 194).

Lonca üyeleri kendi aralarında dallara ayrılmıştır. Her bölüm kendi başkanını seçmiştir. Constantinopolis valisi tarafından denetlenmişlerdir. Denetçi olan *Praefectus* kentin babası konumunda özellikle sanayi loncalarını, kullanılan ölçü ve tartı aletlerinin ölçümlerini kontrol etmektedir (Rice, 2002: 120). Sanayi veya ticaretle uğraşanların birden fazla loncaya üye olmasına izin verilmemiştir. Diğer yandan bir kişi kesinlikle bir loncaya üye olmak zorunda değildir (Rice, 2002: 119). Lonca üyesi olabilmek için

zanaatkâr olmak ve giriş ücreti ödenmesi gibi bazı şartları yerine getirmek gereklidir (Ostrogorsky, 2002: 236). Ustanın yanında işe başlayan çırakların genellikle yaşları küçüktür. Eğitimleri iki yıl kadar sürmektedir. Atölyelerin boyutları genelde küçük olduğundan yardımcı sayısı iki civarında kalmıştır.

Bizans'taki sanayi atölyelerinde çalışanların veya esnafların çok azı kendi iş yerinin sahibidir. Genelde kiracı olmuşlardır. Dükkânların asıl sahibi çoğu zaman kilise veya kilisenin bağlı olduğu vakıftır. Bazen de seçkin sınıf aristokrasinin ve yüksek dereceli memurlarındır. Çalışma hayatının içinde ağırlıklı olarak erkekler yer almıştır. Kadınlar genelde yiyecek-içecek ürünlerinin ticaretinde veya dokumacılık sektöründe çalışmışlardır (Runciman, 1983: 159).

Şehirlerde imalat faaliyetlerini yürüten esnaflar mevcuttur. Sanatkâr atölyelerde renkli parlak kumaşlardan dokumalar, kıymetli madenlerden yapılmış mücevherler, züccaciye ürünleri üretilmiştir. Başkentteki üretim yapan ortalama atölyelerin çoğunluğunun boyutları küçüktür. Genellikle işler usta-çırak ilişkisi içerisinde faaliyet yürütmüşlerdir. Ustaya aile bireyleri de yardım etmektedir. Meslek genellikle babadan oğula doğru devam etmektedir. Lonca üyelerine çırakların yanında aile üyeleri de yardım etmiş üretim döngüsüne onlarda katılmıştır. Devletin işlettiği atölyelerin dışındaki sanayi kuruluşlarda genelde 2-3 kişilik kalfa kontenjanı mevcuttur (Levtchenko, 1999: 175). VII. yüzyıla kadar görev ve sorumluluklarını devletin belirlediği sınırlar içerisinde yürüten lonca teşkilatı VII. yüzyılla birlikte iâşe teminini yavaş yavaş terk etmeye başlamış XIII. yüzyıl sonunda ortadan kaldırılmıştır.

Esnaf teşkilatında yer almak tüketiciyi koruduğu gibi bu işi yapanları da korumuştur. Aralarında örgütlenen ve dayanışma içerisinde olan birlik ani fiyat artış ve düşüşlerin önüne geçmiştir. İhtiyaç ürünlerinin teminini sağlarken malların karaborsaya düşmesine engel olmuşlardır. İhtiyaç fazlası ürün alıp stokçuluğun oluşmasına da mani olmuşlardır. Ayrıca teşkilat birinin çıkıp limandan gelen malları toptan alıp üzerine fazla fazla koyarak perakende satarken haksız zenginleşmesinin de önüne geçmeye çalışmıştır (Zeytinoğlu, 1971: 83).

Bizans'ta günümüz anlayışını yansıtan fabrika yoktur. Sanayi ürünleri arasında kereste, pamuk, yün, cam, dokuma, boya, kâğıt vb. yer almaktadır. Mum ve sabun sanayisi de Bizans'ta çok gelişmiştir. Sabun temizlikte ihtiyaç duyulan ürünlerin başında gelmektedir. Dünyada yıkanma kültürünün Romalılarından geldiği düşünülmektedir. Hal

böyle olunca sabunun onların hayatında çok önemli bir yeri olacaktır. Romalılardan kalma sabun yapımı hakkındaki bilgilerin Avrupa'ya yayılmasıyla birlikte sabun yapıcılığı meslek haline gelmeye başlamış sabun merkezleri ortaya çıkmıştır. Bitkisel ve hayvansal yağlara güzel kokular ve kül ekleyerek üretimini yapmışlardır. Kişisel bakımda ve kullanılan eşyaların temizliğinde sabun kullanımının artmasıyla sabunculardan oluşan bir esnaf loncası kurulmuştur (Runciman, 1983: 157).

Mum ise aydınlatmanın temelinde yer alırken diğer taraftan ibadet ritüelleri kısmında da ihtiyaç duyulan ürünler arasındadır. Genellikle Tanrıya dua edilirken günahların bağışlanması veya dileklerin kabulünde Hristiyanlık inancına göre mum yakılmaktadır. İkonalara saygı göstermek için de yakıldığı görülmektedir.

Cam ürünler arasında; şişe, boncuk ve bilezik gibi takılar, pencere camları, mutfak gereçleri yer almaktadır. Halkın bunları alım gücü fazla olmadığından genelde cam ürünleri zengin kesime hitap etmiştir. Bazen kiliselerde cam ürünlere de rastlanılmıştır. Cam işlemeciliğinde çoğu zaman geometrik desen ve hayvan figürü işlemeyi tercih etmişlerdir. Genelde cam atölyeleri Mısır'da yer almaktadır. Fakat VI. yüzyıl civarında Constantinopolis civarında üfleme yöntemiyle camı şekillendiren, sahiplerinin Yahudi olduğu atölyeler bilinmektedir. Bunların yanı sıra Bizans başkentinde cam fabrikaları bulunmaktadır (Runciman, 1983: 151). II. Theodosius ve III. Valentinus zamanında sayılarının arttığı gözlenmiştir. İki Bizans imparatoru döneminde cam üreticilerinden ve kuyumculardan vergi yükünün kaldırılması bunda etkili olmuştur (Rice, 1999:163).

İnsanoğlunun kayıt tutma merakı kâğıt üretimini zorunlu kılmıştır. Mısır'da papirüs, Bergama'da parşömen vb. olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern anlamda kâğıt üretimi sanayi inkılabı ile hız kazanmış olsa da Orta Çağ'da kâğıt üretimi yaygındır. İmparator devletin resmi belgelerini parşömene yazdırırken XI. yüzyıldan sonra çözümlü ipekten yapılı Bağdat'ta üretilen *bombazine* adlı özel kâğıt kullanılmıştır (Rice, 2002: 53). Mısır Müslüman Araplar tarafından fethedilmeden önce kâğıt ihtiyacı buradan karşılanmıştır. Bitki liflerinden yapılan papirüs adı verilen bu özel kâğıt Bizans'ta yaygın bir şekilde kullanılmıştır. İhtiyacın karşılanmadığı zamanlarda kendi kâğıdını üretmiştir. Kimi zaman parşömen de tercih etmişlerdir fakat hayvan derisinden özel yöntemlerle yapılması, zahmetli ve ince işçilik isteyen bir üretim olmasından dolayı alternatif çareler bulmuşlar Çin gibi Uzakdoğu ülkelerinden ithal etme yoluna gitmişlerdir.

Demirden üretim yapan cephane tesisleri Constantinopolis ve Thessalonike (Selanik) civarındadır. Bunun yanında hammaddeye yakın kurulan sanayi tesisleri bulunmaktadır. Olympos civarındaki Nikomedis’de kılıç ve kalkan üretilmiştir. Denizli (Hierapolis), Kapadokya (Caesera), Sart (Saris) silah sanayi tesislerinin yoğunlaştığı diğer yerler arasındadır (Rice, 2002: 122).

Devletin batı kanadında yer alan Selanik şehri coğrafi konumu ve denize yakınlık noktasında önemli bir ticaret şehri olmasının yanında sanayi için de önemli bir merkezdir. Bakır, kalay, demir gibi madenlerin işlendiği ve camdan yapılmış “ateş zanaatları” adı verilen sanayi kuruluşları bulunmaktadır. *Timarion* adlı büyük panayır o dönemde çok ünlüdür. Panayır döneminde kente Bulgaristan, Yunanistan, Rusya, İtalya, Mısır, İspanya, Fransa gibi ülkelerden tüccarlar gelmekte ürünlerini satmaktadırlar. Bizans da kendisine bağlı eyaletlerden edindiği sanayi ve ticaret ürünlerini Selanik’e taşımıştır (Levtchenko, 2007: 173-174).

Özellikle dokuma sanayisi insanoğlunun örtünmeye duyduğu ihtiyaçtan dolayı önem kazanmaktadır. Bizans sanayisi ürettiği ürünleri sınırlar dışındaki pazarlarda satma imkânı bulmuştur. Zaman zaman hammaddeyi imalathanelere ulaştırma işini tüccarlar üstlenmiş arada aracı vazifesi görmüşlerdir. Sanayi ürünlerini pazarlayabilmek için yılın belli dönemlerinde fuarlar ve pazarlar kurulmuştur. Bunların daha da genişletilmesiyle birlikte işlek ticaret merkezleri oluşmuştur. Ketenden, pamuktan, yünlü kumaşlardan, ipekten dokunan ürünler tekstil sanayisinin olmazsa olmazlarındandır. İpekli dokumanın kıymet derecesi dokuma endüstrisi başlığı altında değerlendirilmiştir fakat burada da söz etmek zaruri olmuştur. İlk zamanlarda dokunan ipekli kumaşlar genellikle düzdür. İlerleyen zamanlarda imkânların genişlemesi, ustaların uzmanlaşmasıyla örüntülü kumaşlar dokunmaya başlanmıştır. Dokuma işlemi imparatorluk atölyelerinde yapılmıştır. Dokunan kumaşlar arasında brokarlar¹³, altın yaldızlı kumaşlar ve simli süslemeler yer almaktadır. Bunların ülke sınırları dışına çıkartılması kesinlikle yasaktır.

İpek ve kıymetli madenler konusunda devletin hassasiyeti açıkça görülmektedir. İpek kumaş üretimini bir gurur kaynağı olarak gören Bizans bunu devlet tekeline almıştır. Bunları işleyen atölyeler genellikle saray içine ve sarayın çevresine konumlanmıştır. Saraydaki ipek atölyeleri kar amacı güden ticarethane özelliğinde değildir. Tam aksi en

¹³ Brokar, bir tür ipekli kumaş türü olmakla birlikte genellikle sırma ve gümüş işlemelidir (T. Rice, 1998: 90)

iyi şekilde dokunan ipekli kumaşlar asla piyasaya çıkartılmamaktadır. Çıkartılması imparatorluk tarafından yasaklanmıştır (Rice, 2002: 74). İmparator zaman zaman bunları denetlemiştir. Hatta bu atölyelerin şöyle bir ayrıcalığı vardır. Normalde erguvan renginin halk tarafından kullanılması yasakken imparatorun ziyaretleri sırasında değerli taşları işleyen ve ipek dokuması yapan atölyeler duvarlarını erguvan renkli kumaşlarla bezeyebilmişlerdir. İpek ve erguvan renkli kumaşlar otoritenin sembolü olarak görüldüğünden halkın kullanımına sunulmamıştır (Esmek, 2015: 2). Hükümdar ailesinin dışında herhangi bir kişinin kıyafetlerinde erguvan rengini kullanması taht üzerinde hak iddia ettiği anlamına gelmektedir. Erguvan renkli kumaşlar sadece hükümdar ailesine aittir. Kalitesi yüksek ipekli kumaşlar bazen yabancı hükümdarlara hediye olarak gönderilmekte bazen ise üst düzey devlet görevlilerine maaşları karşılığında verilmektedir (Baskıcı, 2009: 260).

Sanayideki enerji kaynakları arasında insan ve hayvan gücü yer almaktadır. Özellikle taş, mermer, ağaç işçiliğinde ağır iş gücüne ihtiyaç duyulmuştur. Keser, balta, testere gibi aletlerle malzemeler büyük bir özenle işlenmiştir. Henüz Sanayi İnkılabının başlamamış olması insan ve hayvan gücüne ihtiyacı arttırmıştır. Roma İmparatorluğundaki gibi kölelik sistemi daha az görülmekle birlikte usta çırak ilişkisi ile birlikte mesleki tecrübeler bir sonraki nesle aktarılmıştır.

İlerleyen zamanlarda sanayi tesisleri şehir merkezlerine doğru kaymıştır. İş gücüne yakınlık bunda etkili olmuştur. Alanında uzmanlaşmış kişiler sanayi tesislerinde çalışmaya başlamıştır. Sanayi büyük bir ekonomik güç haline gelmiştir. Fakat VII. yüzyıldaki Müslüman Arapların saldırılarından nasibini alan Bizans İmparatorluğu İstanbul dışındaki atölyelerinin bir kısmını kapatmak zorunda kalmıştır. İhtiyaç ürünleri başkent civarındaki atölyelerde üretilmiştir.

1.1.2.4. Doğu Roma Ticareti, Pazar Şehirleri ve Gümrük Vergileri

Ticaret, genel anlamıyla bir nesnenin sahip değiştirmesidir (Sedillot, 1983: 24). Üretim beraberinde ürün fazlalığını doğurmuştur. Fazla olan ürünü elden çıkartmak ve başka bir ihtiyacını karşılamak isteyen insan, önce takas yoluyla sonra para aracılığıyla ticaret gerçekleştirmiştir. İnsanlık tarihin hemen hemen her döneminde ticari faaliyetler

gerçekleşmiş ve bunlar büyük önem taşımıştır. İslam öncesi uygarlıklarda ticaret; satma ve satın alma gibi iki temel faaliyete dayanmaktadır. Bir ürünü satmak için, talebe dayalı ürün ortaya çıkarmak ve bu ürünü alıcıya ulaştırmak gereklidir. Ürün satın alınması ise sosyal yaşam tarzının ihtiyaç duyduğu ürünlere ulaşmaya bağlıdır. Toplumlarda ihtiyacın üzerinde ürün meydana getirerek satma ve kendi ihtiyacına uygun ürünleri başka ülkelerden temin etme yer alırken diğer yandan ticari ürünlerin alım ve satımında aracılık rolü üstlenme gibi faaliyetlerin tamamı yer almıştır (Koca, 2003: 142).

Bir devlet gereksinimlerini iki yolla karşılamaktadır. Birincisi; kendi sınırları içerisindeki yeraltı ve yerüstü kaynaklarından faydalanmak, ikincisi; bir başka ülkeden ithalat yoluyla ihtiyacını temin etmektir. Söz konusu ihracat olduğunda ülke sınırları dâhilindeki rezervler ve bunların üretimi önem taşırken ithalat mevzusunda paranın kıymeti ve miktarı devreye girmektedir. Bizans İmparatorluğu her ne kadar Akdeniz Dünyasının zengin bölgesinde yer alsa da üretimin yetersiz olduğu durumlarda ithalat yoluna başvurmuştur. Diğer taraftan coğrafyanın imkânlarından mümkün olduğunca faydalanarak ticareti canlı tutmak için pazar şehirleri kurmuştur. Coğrafi imkânlar dâhilinde ulaşım ve yol hizmetleri devlet tarafından karşılanmaya çalışılmıştır. Ulaşım ve yol hizmetleri bir eyaletle başkent arasında ilişkileri kolaylaştırmaktadır. Eyaletlerdeki devlet görevlilerinin yakından takibini ve merkeze bağlılığı denetlenebilmektedir. Diğer yandan iyi yapılmış yol sistemiyle ordu bir sefere çıkacağına da hareketini kolaylaştırır. Şehirler veya eyaletler arası malın akışını hızlandırır (Baskıcı, 2009: 20). Bunun farkında olan Bizans yol sistemine mümkün olduğunda önem vererek yeni yollar açmaya ve mevcut yol sistemini iyileştirmeye önem vermiştir.

Ticaret Bizans ekonomisinin temel taşlarından biridir. Özellikle bulunduğu coğrafi konum sebebiyle ticarete kavşak noktasında yer almaktadır. Doğu-batı ekonomisini birbirine bağlayan aynı zamanda ipek ve baharat yollarının Akdeniz’de kavuştuğu noktada konumlanmıştır. İmparatorluğun batı kanadında feodalite rejiminin ortaya çıkması, tarımsal faaliyetlerin ön plana çıkarak ticari faaliyetlerin önemini yitirmesine neden olmuştur. Kentlerin etrafının aşılması zor yüksek surlarla çevrilmesi, kilisenin ekonomik uğraşları tekelinde toplaması, üretici olmaktan daha çok tüketici bir topluma dönüşmesi, dış dünyaya genel olarak kapalı hale gelmesi gibi nedenlerle ağırlıklı olarak ticaret doğu tarafında yoğunluk kazanmıştır. Burada batı ile hiç ticaret yapılmamıştır demekten kaçınılmalıdır. Elbette bulunduğu jeopolitik konum ve

ihtiyaçları giderme noktasında batı Bizans ile ilişkiler içerisinde olmuştur. Konunun ilerleyen kısımlarında bunlardan bahsedilmektedir.

Ticaretin yöntemleri, gerçekleşme şekli gibi uygulamaların tümü Bizans İmparatorluğunda devlet görevi olarak kabul edilmektedir. Fabrika ve atölyeleri kurma, denetleme işi devletin sorumluluğundadır. Bunların denetlenmesi, düzenin korunması ve ihtiyaçların sağlanması Eparkhos'un görevidir. Bizans'ta bir soylunun veya prensin ticaret hayatı içerisinde olması sorun teşkil etmemiştir. İmparatoriçelerin parfüm ticareti yaptığı (Zoe (1042-1055)), bazı soyluların halı ve kilim atölyelerini işlettikleri bilinmektedir (Rice, 2002:118).

İthalat ve ihracatta bariz devlet tekeli gözlenmektedir. Tüm malların alış ve satış fiyatları, gümrük vergileri ve benzeri harçların saptanmasında yine devlet söz sahibidir. Temel gıda maddelerinin fiyatları valiler tarafından sabitlenmiş ve ticaret bu çerçevede yapılmıştır. Bazı ticari mallar üzerinde de devlet kontrolü söz konusudur. Kıymetli gördükleri mallar, mücevheratlar devletin görevlendirdiği memurların denetiminden geçmektedir. Constantinopolis'e gelen tüccarların 3 aydan fazla başkentte kalmaya hakları yoktur. Kaldıkları süre zarfında *mitata* denilen hanlarda konaklamaktadırlar. Her faaliyetleri başkent valisi Eparkhos tarafından denetlenmektedir. Ülke dışına çıkartılması yasak ürünler (pahalı kumaş, altın ve gümüş gibi madenler) bu yabancı tüccarlar tarafından gümrükten geçirilmeye çalışılırsa en ağır şekilde cezalandırılmaktadır (Baskıcı, 2009: 206). Özel izinler haricinde özellikle bazı malların kesinlikle ihracatı yasaktır. Bunlar arasında; tuzlanmış balık, altın, yurtiçi üretim için gerekli hammaddeler, savunma araçları, kıymetli kumaşlardan yapılan tören giysileri ve ham ipektir. Pahalı kumaşların getirisi fazla olduğu halde yasaklanmasının nedeni alt kesimden insanların bunları kullanmasına imparatorluk tarafından sıcak bakılmamasıdır.

Büyük Roma İmparatorluğunun doğu kısmı batıya oranla ticaret noktasında daha fazla gelişmişlik göstermiştir. Doğu yarısında daha eski ve zengin kentler, önemli ticaret yolları bulunmaktadır. Bizans İmparatorluğunun önemi ticaret merkezleri arasında başta başkent İstanbul olmak üzere; Mısır, Suriye, İskenderiye, Filistin, Girit, Rodos, Samsun, Trabzon, Amasra, Sinop, Ayasulu (Ephesus), Antalya, Kıbrıs, Suğdak Limanı, Lazika, Anadolu, Flandre, Amalfi, Venedik, Yunanistan, Ege Adaları, Kafkaslar gibi yerler yer almaktadır. Bu bölgelerle VII. yüzyıla kadar düzenli olarak ticaret yapılmıştır. Ticareti canlandırmak için ulaşım ve yol sistemine önem veren Bizans, merkezler arasındaki

ulaşım ve yol sistemine önem vermiş mal akışını kolaylaştırmak için önlemler almıştır (Baskıcı, 2009: 20).

İstanbul, Asya ve Avrupa kıtasının birleştiği noktada bulunması itibariyle kara ve deniz ticaretine hâkim noktadadır. Kusursuz limanlara sahip olması tüccarları buraya toplamaya yetmiştir. Boğazlardan kuzeye doğru çıktıkça Karadeniz limanlarına, Batıya doğru gittikçe Avrupa'ya güneye doğru indikçe Dardanalles (Çanakale) aracılığıyla Ege ve Akdeniz limanlarına ulaşılmasına imkân tanımaktaydı. Anadolu ve Suriye'nin önemli kültür ve sanayi merkezlerine hem karadan hem denizden ulaşım sağlanmaktaydı. Haliç'e (Altın Boynuz) gemilerin yanaşabilmesi için iskeleler yapılmıştı. Sykai ve Galata tüccarların çoğuna ev sahipliği yapan liman mahallelerinden oluşmaktaydı.

Mısır, eskiçağlardan beri son derece zengin kaynaklara sahip olması sebebiyle ticaret kapasitesi yüksek bir merkezdir. Doğu ile Akdeniz arasında yer alan Fas Körfezi ile Kızıldeniz ticaret yolları Mısır'dan geçmektedir. Bizans buğday ithalatını uzun zaman buradan karşılamıştır. Mısır'dan ithal edilen buğdayın yılda yaklaşık 11 milyon kile tuttuğu ve maliyetinin 80 bin altına denk geldiği bilinmektedir (Seidler 1999: 12). Mısır'dan gelen tahılları depolamak için başkentte 5 büyük ambar yapılmıştır. 425'te çıkartılan bir yasayla kamuya ve özel şahıslara gıda dağıtımının nasıl olacağı belirlenmiştir (Pralong, 2011: 32).

Mısır'ı tahıl ambarı olarak gördüklerinden dolayı çoğu zaman burada çıkan sapkın dini düşünceleri ve hareketleri bile görmezden gelmişlerdir (Baskıcı, 2009: 215). Mısır'dan buğday ihtiyacının karşılanması limanlarda tesis yapımını zorunlu kılmıştır. Rıhtım uzunluğu 1 km'yi bulan Iulianus Limanı ve Theodosius Limanı bunlar arasındadır (Pralong, 2011: 32). İstanbul'a Mısır'dan buğday girişi 618'den itibaren kesintiye uğramıştır. Buna gerekçe olarak başkentteki nüfus azalması gösterilmektedir. Mısır'ın Müslüman Araplara geçmesiyle buğday ihtiyacı Marmara, Trakya, Yunanistan gibi yerlerden ticaret aracılığıyla karşılanmıştır.

Suriye, sanayi merkezi olmasının yanı sıra İskenderiye, Beyrut, Antakya, Gazze limanları ile deniz ticaretinde söz sahibidir. Sulama çalışmalarının yapılmasıyla tarım gelişmiştir. Portakal, limon, şeker kamışı, incir, zeytin, pamuk gibi ürünlerin ticareti yapılmaktaydı. Suriye toprakları birçok zenginliği bir arada bulundurması sebebiyle Bizans ve Sâsânî arasında egemenlik savaşlarının yaşanmasına neden olmuştur.

Girit adası Akdeniz ile doğu ticareti arasında önemli bir merkez ve karakol iken 825’de Emevilere kaptırılması Bizans için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bizans gemi inşaatı için gerekli malzeme ve insan gücünü genellikle Anadolu kıyılarından ve Ege Adalarından sağlamaktaydı. Zamanla Karadeniz’de ticaret yapan tacirlerin ve korsanların yuvası haline gelen bu yerler daha sonra Cenevizlerin eline geçmiştir.

Karadeniz’de mutlak bir otorite kurmaya çalışan Bizans için Samsun, transit ticarete önem arz etmekteydi. Diğer yandan Amasra ve Sinop Anadolu’dan veya Mısır’dan gelen buğdayın Kırım’a taşınmasında güvenli bir pazar şehri idi. Trabzon, Orta Asya’dan gelen baharat, güzel koku ve kıymetli taşların İstanbul’a ulaştırılması noktasında çok önemli bir liman şehriydi (Levtchenko, 2007:130).

Akdeniz’de yer alan Antalya Limanı, iç ve dış ticaretin gerçekleşmesinde stratejik bir noktada yer almaktaydı. Anadolu’daki ürünlerin çoğu Kıbrıs ve Mısır’a buradan gitmekteydi. Aynı zamanda Bizans’ın ihtiyacı olan baharat, şeker, keten gibi ürünler ülkeye Antalya Limanından giriş yapmaktaydı. Kıbrıs Adası ise coğrafi konumu itibarıyla Doğu Akdeniz’in kalbiydi. Doğu ve batı dünyasının malların dağıtım merkezi olurken diğer taraftan tüccarların dinlendiği, ihtiyaçlarını giderdiği bir yer olması Bizans için önemini arttıran hususlar içerisinde bulunmaktaydı.

Deniz ticaretinde genellikle zeytinyağı, buğday veya şarap nakliyatı yapılmıştır. Suriye ve Filistin’den şarap ve zeytinyağının taşındığı bilinmektedir. Güney Arabistan’daki mallar Filistin üzerinden Ürdün, Şam ve Antakya yoluyla Akdeniz’e taşınmaktadır. Afrika’da üretilen mutfak seramikleri İstanbul, Anadolu ve Güney Yunanistan’a ulaştırılmıştır. Bizans gemilerinin Akdeniz sularında ticaret yaptığı, Kızıldeniz’e kadar ticaretin uzandığı hatta ülkenin kalay madeni ihtiyacının karşılanması için İngiltere’ye kadar bir yol izlediği saptanmıştır.

Ticarete konu olan ürünler arasında; ham ipek, çeşitli baharatlar, fildişi, bazı boyalar, tahıl, şarap, zeytinyağı, tuzlu balık, kürkler, et, balmumu, kütük, sünger, metal eşyalar, papirüs, mermer, cam ürünleri, yün, keten, kıymetli taşlar, madenler bulunmaktadır (Ostrogorsky, 2006:236). Kilise köle ticaretine ve köleliğe karşı değildir. Kilise; kölelere, efendilerine itaati emrederken, efendilere de kölelere iyi davranmasını nasihat etmekteydi. Köleler çoğunlukla savaşlardan temin edilmiştir.

Lüks maddelerin ticareti genellikle doğu ülkelerinden yapılmıştır ve devlet tekelindedir. Baharat, fildişi, mücevher, ipekli kumaşlar, İran halıları bunlar arasında yer

almaktadır. Çok pahalı olmasına rağmen baharata talep her zaman fazla olmuştur. 408'de Alaric İstanbul kuşatmasını kaldırmak için 3.000 libre karabiberi fidye olarak istemiştir. Yine Hindistan'dan ticaret yoluyla fildişi, kitap kapakları, mücevher, ev eşyası temin edilmiştir (Esmek, 2015: 6). Yol güzergâhı genellikle Hint Okyanusu, Kızıldeniz, İskenderiye'yi takip ederek Suriye ve Irak'a kadar uzanmaktaydı. İpek yolu sayesinde Orta Asya, Çin, Afganistan ve Suriye malları ülkeye ulaşmaktaydı. Bu yol üzerinde özellikle İran ile yapılan hâkimiyet mücadelesi ve VI. yüzyılda Uzakdoğu ile İran'dan Bizans ülkesine ipek ithalatı yapmak yerine koza üretimine ağırlık verilmeye çalışılması ipek ithalatını bir nebze azaltmıştır. Erken dönem Bizans'ta ihtiyaç duyulan ipek devlet görevlisi *Kommerkiarios* tarafından temin edilmektedir. Devlet tarafından görevli bu memurların dışında yabancı tüccarlarla ipek üzerine diyaloga girme yetkisi hiç kimse de yoktur. Kommerkiarios tarafından alınan ham ipek üzerine hem kendilerinin hem devletin kar edeceği bir fiyat ekleyerek ipek üretimi yapan işletmecilere satmıştır (Baskıcı, 2009: 260).

Constantinus (324-337) zamanından itibaren gemilerin tonajında azalma yaşanmıştır. Bu durumlar deniz ticaretinde gerileme yaşandığının önemli işaretleridir. Deniz ticaretinde Roma döneminde büyük yük gemileriyle ticaret sağlanırken Bizans döneminde gemilerin boyutunda küçülme olmuştur. Bunda savaşlar ve veba salgınlarıyla nüfusun azalması, başkentin yolunun eskiye oranla daha da kısılması ve devlet gemilerinden özel teşebbüse doğru geçişler etkilidir (Turanlı, 1999: 226).

Constantinopolis'in kuruluşundan VII. yüzyıla kadar doğu eyaletleriyle uzun mesafeli ticaret daha aktif yürütülmüştür. Fakat elinde bulundurduğu önemli kentleri zaman içerisinde kaybetmiştir. Suriye, Filistin gibi doğu eyaletlerinin VII. yüzyılda Müslümanların eline geçmesiyle ticaretin rotası yer değiştirmiş daha kuzeye kaymıştır. Kuzeydeki Hazarlar bu ticarete söz sahibi olmuşlardır. Ankara, Milet, Efes, Bergama, Sardinya şehirleri ilk zamanlarda önemli ticaret şehirleri arasında yer alırken VII. yüzyıldan itibaren Slavların hafif teknelerinin Ege Denizinde varlık göstermesi, Müslüman denizcilerin ortaya çıkması Bizans deniz ticaretini olumsuz etkilemiştir. Özellikle Akdeniz'de elinde bulundurduğu önemli ticaret şehirleri VII. yüzyılda artık egemenlik sahası dışında kalacaktır. VII. yüzyılda İslam fetihleri sonucunda Mısır, İskenderiye gibi limanlarının elden çıkması Bizans'ın deniz ticaretini olumsuz etkilemiştir. Bu durum en önemli ticaret ürünlerinden biri olan tahıl gelirlerinin de

azalmasına neden olmuştur. Anadolu'nun ise Herakleios zamanından itibaren Sâsânîler tarafından yağmalanması Anadolu içerisinde gerçekleştirilen kara ticaretinde güvensiz bir ortamın oluşmasına sebep olmuştur (Cheynet, 2008: 38-39).

Belli bir medeni birikime sahip her toplum Eskiçağlardan beri vergi uygulaması yapmıştır. Bizans İmparatorluğu bunların birisidir. Bizans'ın önemli gelir kalemi arasında ticaretten alınan vergiler yer almaktadır. Ticari sistem ve vergilendirilme ilk olarak Constantinus zamanında düzenlenmiştir. Altın metelik yani *nomisma* döneminde en değerli paraların başında gelmekteydi. Ağırlığı 4,5 gram olup Roma parasına göre 72 meteliktir. Bizans parasının kıymetini IX. yüzyıla kadar korumayı başarmıştır (Cheynet, 2008: 19). Hemen hemen her alanda merkezi bir devlet yapılanmasını gördüğümüz Bizans'ta vergi uygulamaları ve gümrük vergilerinin belirlenmesi, denetlenmesi devlet tarafından belirlenmiştir. İthalat ve ihracattan, pazar şehirlerinden ve limanlardan, gümrüklerden, üretim ve satışlardan alınan vergiler “*Dolaylı Vergiler*” arasına girmektedir (Esmek, 2015: 4). Başkentte giriş-çıkış yapan her mal üzerinden %10 vergi uygulamasına gidilmiştir (Rice, 2002: 119). Bu vergiye *kommerkion* adı verilmektedir. Bizans hazinesine gümrük vergisinden yılda 7.300.000 altın metelik girdiği tahmin edilmektedir (Diehl, 1939:102).

Kıymetli madenlerin ve eşyaların ülke sınırları dışına çıkartılması yasak olmasına rağmen inci, değerli taşlar gibi az bulunan ürünlerin ülkeye getirilmesi için bunlar üzerinden gümrük vergisi uygulaması yapılmamıştır. Bulunduğu coğrafi konum transit ticarete imkân tanımıştır. Doğu-batı arasında kavşak noktada yer aldığından dolayı gümrük vergileri devletin önemli gelir kalemleri arasına girmiştir.

Deniz aşırı ticarete faiz ve kredi işlemleri sıkı denetime tabidir. Bu görevi Eparkhos yürütmektedir.¹⁴ Iustinionus döneminde kredilerden %12 faiz alınmıştır. IX. yüzyıla değin normal faiz oranı %8,33 civarındayken deniz ticaretinde %16,6 faiz uygulanmıştır (Levtchenko, 2007: 131). Bankacılık sektörünün gelişmesiyle birlikte bütün gümrük vergilerini ve boğazları kullanan gemilerden alınan vergileri banka toplamıştır. “*Ad valorem*” adıyla ithalatı ve ihracatı yapılan malın üzerinden değerine uygun vergi almışlardır.

Ticaret ve endüstride her beş yılda bir “altın ve gümüş vergisi” toplanmıştır. Gümrük vergilerinin düzenlenmesi her limanda ve sınır noktasında gümrük memurları

¹⁴ Bizans İmparatorluğu'nda ticaretin denetimini sağlayan yüksek rütbeli valilerdir.

tarafından denetlenmektedir. Gemilerin ve kervanların hangi ülkeye ait olduğunun tespiti yapmak ve yüklerin ağırlığından haberdar olmak için bu konu ile ilgilenen çok sayıda gümrük görevlisi istihdam etmişlerdir. Gümrük organizasyonları VII. yüzyıla kadar başkentte bulunan yüksek rütbeli görevliler tarafından yapılırken VII. yüzyıldan sonra yerel gümrük memurlarına yani *Kommerkiarios*'lara bırakılmıştır (Baskıcı, 2009: 2002). Yüksek vergilere tabi tutulan bazı tüccarlar kimi zaman ticareti bırakma noktasına geldiklerinde devlet önlemini almıştır. Sosyal şartlarla tüccarları mesleklerini yapmaya mecbur bırakmış ve çoğu zaman tacirlik babadan oğula şeklinde devam etmiştir. VII. yüzyılda İslam ordularının Arap yarımadası dışına yaptığı seferler Bizans'ın ticaretini olumsuz etkilemiştir.

1.1.2.5. Maden Endüstrisi

Doğu Roma'da ipek endüstrisinden sonra en önemli sanayi kolu maden olmuştur (Runciman, 1983:151). Bulundukları coğrafyanın jeolojik imkânlarından faydalanarak madencilik faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Açtıkları maden ocaklarında ham madeni işleyerek ihtiyaçları dâhilinde araç ve gereç yapmayı başarmışlardır. Doğu Karadeniz'de yapılan sondajlı aramalarda Bizans Döneminde faaliyette bulunan maden ocaklarına rastlanmıştır. Kazılar sonucunda Niğde- Çamardı Celaller köyünde “Çok Çukurlu Sabit Cevher Zenginleştirme Atölyesi” bulunmuştur. Burada Tunç Devri'nden itibaren Bizans dönemini de kapsayan aktif madencilik faaliyetlerinin yürütüldüğü kesinleşmiştir (Kaptan 1999:183). Eskiçağlarda ilk defa Fenikeliler tarafından kullanılan Ergani bakır yatakları Bizanslılar tarafından da işletilmiş bakır ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır. Hierapolis (Denizli) maden çıkartılan yerler arasındadır. Artvin (Artvini) ve İspir (Suspiritis)'de altın madeni çıkartılmıştır. Madenler arasında en dayanıklı olanların başında gelen demir madeni; Giresun (Kerasos), Niksar (Neokaesareia), Ünye (Oinaion), Ordu (Katyana) ve Sinop (Sinope) çevresinden çıkartılmıştır. Gümüş madeni; Bayburt (Paipert), Gümüşhane (Argüropolis), Torul (Ardasa) ve Ulukışla civarında (Loulon) Kastamonu (Katomon), Samsun (Amisos), Murgul (Mourqoule), Sinop ve Toros dağları çevresinde bakır madeni, Foça'da (Fokaea) şap madeni çıkartılarak işlenmiştir (Rice, 2002: 112). Bizans kaynakları madencilik faaliyetleri ve maden yatakları bakımından yeterli düzeyde değildir. Maden

ihtiyacının tamamını kendi içerisinde karşılayamadığı durumlarda ithalat aracılığıyla açığını kapatma yoluna gitmiştir.

Doğu Roma erken dönemden başlayarak tüm orta çağ boyunca altın madeni hususunda dünya pazarında söz sahibidir. Konumunu; Batı Avrupa ülkelerine karşı dış ticaret bilançosunu koruyarak, İslam ülkelerinin Avrupa ülkeleri ve Rusya ile yaptığı ticareti kontrol ederek ve altın madenin işlendiği alanları elinde tutarak muhafaza etmiştir. Üretimin yetmediği durumda veya istenilen madenin eksikliğinde ticari yollarla açığını kapatmaya çalışmıştır. Bu sebeple ticari faaliyetleri arasında işlenmemiş maden ve madenden yapılmış ürünler yer almaktadır. Aldığı mallar karşısında altın madeni ihracatı yapmıştır. Nadir bulunan lüks mallar doğu ülkelerinden, mücevherler İran ve Hindistan'dan ithal edilmektedir.

Gümüş rezervinin az olmasından dolayı %10 vergi uygulaması vardır. Gümüşten yapılan kaplar imparatorluk atölyelerinde özel olarak işlenmiştir. Baştaki hükümdarın ismi özel yöntemlerle damgalanmıştır. İpek kumaşa verilen önem gümüşe de verilmiştir. Halkın kullanmasına ilişkin kısıtlamaların olduğu bilinmektedir. Bir kısmı sarayda kullanım için saklanmıştır. Bazen de imparatorluk hediyesi olarak başka ülkelerin hükümdarlarına gönderilmiştir. Gümüş ustalarına 375'ten itibaren vergi verilmek için bastırılan gümüş sikkelere damgalama sorumluluğu getirilmiştir.

Takı yapımında madenlerden sıkça faydalanılmıştır. Doğu Roma'nın takıları biçimlendirmelerinde iki üslup göze çarpmaktadır. İlki saray çevresi ve ileri gelenlerin kullandığı, eski sanat geleneklerinin yansıtıldığı, ince işçilikli, zengin formlu *başkent üslubu*'dur. İkincisi dini motiflerin ön planda tutulduğu, ilkel, güzelliğe ve zengin görünüme önem vermeyen *eyalet üslubu*'dur. Fakat her iki üslup da Hristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte işleme motiflerinde değişikliğe gitmiştir. Burada söz edilmesi gereken en önemli şey Hristiyanlığın sembolü haç işaretinin yapımıdır. Tespit edilen 8 tane haç formu vardır. Bunlar çeşitli madenlerle işlenerek kıymetli mücevherlerle bezenerek oluşturulmuş birçok alanda kendine yer bulmuştur (Taş ve Özcan, 2015: 247). Haç işaretinin yanı sıra balık gibi dini sembollerde işlenen motiflerdendir.

Eparch'ın eserinde en önemli iki sektör kuyumculuk ve bankacılık olarak belirtilmiştir. İlk zamanlarda Antakya ince işçilikle üretilen mücevherlerin ve madeni objelerin merkeziydi fakat kısa zamanda Constantinopolis değerli madenlerin üretildiği en önemli merkez haline gelmiştir. Form ve teknik açıdan ilk zamanlarda Roma

kuyumculuğunun izlerini taşısa da VI. yüzyıldan itibaren kendi üslubunu oluşturmuştur. İmparatorlar sektörün gelişimi için bazı dönemlerde kuyumcu ve camcılardan vergi almamıştır. Antakya ve İskenderiye’den önde gelen ustalar başkente çağırılmış Bizans üslubunu zenginleştirilmiştir. Altın gibi değerli madenler veya bunun haricindeki yarı değerli madenler usta ellerde gösterişli takılara dönüşmüştür. Bizanslılar takılarını zenginliklerini sergilemenin yanı sıra kötü ruhlardan korunmak için takmışlardır. Bu Bizanslılardan da önce Anadolu halklarında yaygın görülen bir inançtır. “Bizans takıları, batıda Roma ve Helenistik dönemin sanatını yansıtırken kendisinden sonra Anadolu’da yaşamış olan Selçuklu ve Osmanlı kuyumculuğunu da etkilemişlerdir” (Karaaslan, 2012: 81).

Bizans’ın gelişmiş maden işçiliği ve yüksek beğenisinin birleşiminden kusursuz takılar ortaya çıkmıştır. Haç motifli kolyelerin kullanımı evrensel boyutlara ulaşmıştır. Altın, gümüş, bakır ve tunçtan yapılan yüzüklerin kullanımı yaygındır. Maden üzerine değerli taşların eklendiği bronzlar, küpeler, pendentifler ve bilezikler madenden yapılan diğer takılardandır. Maden işçiliğinin doğu ülkelerinde daha ileri düzeyde olduğu bilinmektedir. Bu sebeple olacak ki Bizanslı kuyumcular doğudan esinlenmiştir. San Vitali kilisesinde yer alan Theodora¹⁵ cam mozaiğinde Theodora’nın üzerinde birçok takının yer aldığı görülmektedir. Başındaki tacın biçimi incelendiğinde uçlarının aslan başıyla bittiği görülür. İşte bu biçim Perslerde yaygın olarak görüldüğünden mozaik doğu izlerine iyi bir örnek teşkil etmiştir.

Madenlerin sıkça kullanıldığı bir diğer alan cephane malzemeleridir. Üretim yapan tesislerin çoğu Constantinopolis ve Thessalonike (Selanik)’dedir. Silahlanma devlet tekelindedir. Bu yüzden silah üretiminde kar amacı güdülmemiştir. Silahlar pazarlarda yer almamıştır. Üretilen cephaneler imparatorluk adına üretilmiştir. İmparatorluğa yakın cephanelerde muhafaza edilmiştir (Runciman, 2016: 153).

Altın işleyen atölyeler ile gümüş işleyen atölyeler farklıdır. Şekillendirmede kullanılan granül ve tellerin kullanıldığı çalışmalar için de ayrı sahalar tesis edilmektedir. Altın ve gümüş madeni işleyen atölyelerde; İmparator tacı süslemeleri, rütbe ve nişan

¹⁵ Theodora, Bizans imparatoru Iustinionus’un (527-565) karısıdır. Prokopius yazmış olduğu Bizans’ın Gizli Tarihi adlı eserinde Theodora’dan bir hayli fazla bahsetmektedir. Kendisinin bir ayı oynatıcısının kızı ve dansözken Iustinionus’u kandırıp evlendiğini ve Bizans imparatoriçeliğine kadar yükseldiğini anlatmaktadır. Iustinionus Theodora’ya kendisiyle eşit ve bağımsız saltanat ortağı yapmıştır İmparatorlara biat yemininde Theodora’nın adı Iustinionus ile yan yana olmuştur (Gibbon, 1994: 48). Iustinionus imparatorluğu Theodora ile beraber yönetmiştir (Bauer, 2016: 41).

işaretleri, rozetler, saray ve ibadethaneler için gerekli tören kapları ve tabaklar üretilmiştir. Tunç, bakır ve gümüş madeninin işlendiği yerler de mevcuttur. Buralarda kutsal figürler, İncil kapakları, at koşum aletleri, kilise ve sarayın ihtiyacı olan araç ve gereçler, sofrta takımları, tören kapları, mutfak eşyaları üretilmektedir. 838’de Ayasofya Kilisesi’ne takılan gümüş ve tunç kapılar günümüze kadar gelen en güzel örneklerdendir. Kilise, saray ve malikâneelerde sıkça kullanılan, tavanları süsleyen avizeler çeşitli boyutlarda demir ve tunç halkalardan (polycandeli) yapılmaktadır.

Eyaletlerde ve taşrada bulunan maden atölyelerinde günlük hayatta halkın sıkça kullandığı aletlerin üretimi daha yaygındır. Kazma ve kürekler, tarım aletleri, balta, bıçak en çok üretimi yapılan aletlerdir. Bunların yanı sıra pencere ve balkonlara demir korkuluklar, kapılar, kasaları sağlamlaştırmak için demir çubuklar, çiviler, kilitler, anahtarlar, sürgüler de üretilmiştir.

Maden üretimine ve teminine önem veren Doğu Romalılar bunun işlenmesi, denetlenmesi, ihtiyaç sahiplerine ulaşımı, ticareti noktasında aktif bir rol üstlenmişlerdir. Para basımından görevli darphanenin ve üretilen madenlerin denetiminden *Comes Sacrarum* sorumludur. Devlet memuru olan bu görevliler ayrıca parasal vergilerin toplanmasından ve bu alanlarda ödenmesi gereken vergilerden de sorumludur. İmparatorluğun özel hazineden sorumlu görevlisi ise *Comes Rerum Privatorum*’dur (Baskıcı, 2009: 87).

1.1.2.6. Dokuma Endüstrisi

Bizans sanayisi içerisinde kumaş sanayisi önemli bir yer tutmaktadır. İnsanların örtünmek ve süslenmek için kumaşlara ihtiyaç duyması bu alandaki gelişmeleri de zorunlu kılmıştır. Giyim insanlıkla birlikte başlayan bir olgudur (Tezcan, 1983: 255). İlk zamanlarda bitki ve hayvanlardan elde ettikleriyle örtünmeye çalışan insanoğlu zaman geçtikçe, bilgi birikimi arttıkça dokumacılık alanında bir hayli ilerleme kaydetmiştir. Hayvan kılı, deri, keten, ipek, pamuk gibi ana maddesi hayvansal ve bitkisel olan ürünler türlü işlemlerden geçtikten sonra insanların ihtiyaçlarını karşılamıştır. İpek, keten, pamuk, halılar vb. Bizans’ta önemli tekstil ürünleri arasında yer almaktadır. Bizans özellikle ipek dokumacılığına ayrı bir önem vermiştir.

Konfüçyüs'ün aktarımına göre ipeğin keşfedilmesi MÖ 2600'lü yıllara dayanmaktadır. Çinli prenses Xi Lin Shi bir gün dut bahçesinde çay içerken içi çay dolu bardağına ipek kozası düşer. Sıcak çayın etkisiyle koza çözülmeye başlar. Kozayı çıkartmaya çalıştıkça koza açılır. Böylece prenses aracılığıyla koza ipliği keşfedilir. Dokumacılık hakkında bilgi birikimi olan Çin kısa zamanda keşfedilen yeni lifi dokumayı başarır ve kumaşa dönüştürür. (Atav ve Namirti, 2011: 113).

İpeği diğer iplerden ayıran şey parlak, yumuşak, boyamaya elverişli ve ince haliyle bile kopmalara karşı dayanıklı olmasıdır (İmer, 2005: 8). İpek böceği tarafından üretilmektedir. Kozasından çıkan kelebek yumurtlar. Yumurtalar mevsimi geldiğinde çatlar ve içinden ipek böceği çıkar. Böcek dut yaprağıyla beslenerek büyür ve olgunlaştığında ağzından gelen bir salgıyla kendisi içinde kalacak şekilde koza örmeye başlar. Bir süre sonra yine kelebek olarak çıkıp ertesi yıla ipek böceği haline gelecek olan yumurtalarını bırakır. Çin kozasını diğer kozalardan ayıran özellik hasarsız olmasıdır. Soyu tükenmesin diye bir kısım kelebeğe dönüşecek olan kozalar ayrıldıktan sonra diğerleri sıcak suya atılır. Yumuşayan kozanın üzerinden çekilen tüyler birleştirilerek dokumaya hazır iplik haline dönüştürülür. Pamuk, keten veya yünden daha kolay dokunabilmesi ayrıca daha zengin, güçlü ve zarif durması ipeğin kıymet derecesini artırır. Bu sebeple de Çinliler ipek böceği yetiştiriciliğini ve dokumacılığını diğer devletlerden yüzyıllar boyunca sır gibi saklamışlardır. Yasağa uymayanların cezası ölüm olmuştur (Atav ve Namirti, 2011: 113).

Iustinionus dokuma endüstrisini geliştirmek için en çok çabalayan imparatorların başında gelmektedir. İpek üretimini hile ve kaçakçılıkla Çin'den Bizans'a taşıyana kadar durup dinlenmeden çabalamıştır (Bailly, 1974: 98). Eskiçağlardan itibaren ipek üretim merkezi Çin'dir. Çoğu ülke gibi Bizans'ta ipek üretiminin sırlarını öğrenmek istemekteydi. Kendi ülkesinde üretim faaliyetlerini hayata geçirene kadar ihtiyacı olan ipeği ticaret aracılığıyla sağlamıştır. Uzakdoğu'dan Constantinopolis'e kadar uzanan yol ortalama 230 gün sürmekteydi. Değerli bu ürün kervan ticaretiyle ancak tüccarlar vasıtasıyla getiriliyordu. İpek balyaları kötü hava şartları ve yağmalama gibi tehlikelerle dolu bir yolculuktan sonra ancak başkente ulaşmaktaydı. İpek dokumacılığındaki sır öğrenilene kadar sadece hükümdar ve ailesi bu kumaşı kullanma hakkına sahipti (Rice, 2002: 74). V. yüzyılda İmparator Arcadius'un oğlu daha sonra İmparator olacak olan II. Theodosius'un vaftiz şenliğinde Constantinopolis'in sokakları ipekli dokumalarla

bezenmiştir. Bizans ülkesinde ipek üretimi yapılana kadar kervanlarla Çin'den ticaret aracılığıyla getirilmiştir (Rice, 2002: 48).

Bizans Iustinionus döneminde Hazar Denizi'nin doğusunda göçebe yaşayan Türklerle ekonomik ilişkiler içerisinde olmuştur. İlişkilerin ağırlık noktası ipek ticareti üzerinden gerçekleşmiştir. İhtiyaçtan doğan ilişkilerde Bizans, Çin'den ülkesine ithalat yoluyla gelen ipek hammaddesini korumayı hedeflemiştir. Çin'in ipeği imparatorluk atölyelerinde dokunuyor ve ülkeye önemli bir gelir sağlıyordu. Ancak Bizans-Çin ticaretinde İran büyük söz sahibiydi. İran ticarette sıkıntılar çıkartınca Bizans'la ilişkiler bozulma noktasına geldi. İpek ticaretinde İran'ın üstünlüğünü kabul etmek istemeyen Bizans, Çin'in komşusu olan Türklerle ittifak arayışları içerisine girdi. İyi ilişkiler karşılıklı elçiler vasıtasıyla görüşmeler sonucunda iki ülke antlaşmaya varmıştır. Görüşmeler Iustinionus zamanında başlamış olsa da ittifak tam manasıyla ondan sonra imparator olan Iustinus zamanında sağlanmıştır (Prokopius, 2001: 23).

Iustinionus hükümdarlığı zamanında 557 yılı civarında iki rahip ipek böcekçiliğinin yetiştirme sırrını Çin ülkesinden gizlice Bizans'a taşıması ipek dokumacılığında yeni bir dönemde başlamasına neden olmuştur. Rahipler ipek böceği kozasını bambu ağacının içine saklayarak Constantinopolis'e getirmişlerdir. Nesturi mezhebinin İran patriği Mar Yaballa, Hristiyanlığı Türkistan coğrafyasına yaymak için misyonerler göndermiştir. İki misyoner Nesturi Türklerin yardımı ile bambu ağacına sakladıkları ipek böceği larvalarını Bizans ülkesine sokmuşlardır. Bunu yapmalarındaki sebep; İran Hristiyanlarının Bizans'ın desteğini alarak ileride İran ile yaşayabilecekleri sorunda Bizans'tan arabuluculuk isteyebilmektir. Baktriya'daki (günümüzde Afganistan civarında yer almaktadır) Nesturiler Kuçalı bir prensin yardımıyla larvaları o sırada Seleukeia¹⁶'da bulunan Mar Yaballa'ya göndermiştir. Mar Yaballa'da habercileri vasıtasıyla ipek böceği larvalarını Constantinopolis'e ulaştırmıştır. Sonucunda her iki tarafta arzusuna kavuşmuştur. İranlı Nesturiler ile Bizanslı Hristiyanların ilişkileri yumuşarken Doğu Roma Iustinionus Döneminde ipek böceği yetiştiriciliğine başlamıştır (Altungök, 2014: 61). İpek böceğinin üretileceği yerin ve beslendiği dut ağacına uygun iklim koşullarının araştırmasına girmişlerdir. Çalışmaların ardından Bursa ve

¹⁶ Büyük İskender'in Babil'deki ani ölümünün ardından doğu seferiyle kazanmış olduğu topraklar komutanları tarafından paylaşılmıştır. Diadoki Savaşlarını kazanan Seleukos Nikator, Fırat'ın iki yakasını da ele geçirerek Mezopotamya'da yeni bir şehir kurmuştur. Doğu kısmında kurduğu şehre Apameia (Keskince), batı kısmında kurduğu şehre Seleukeia'yı vermiştir. Hatta iki şehri birbirine bağlamak için bir köprü inşa ettirmiştir. Bu yapıya köprü, geçit anlamına gelen Zeugma denilmiştir (Tekin, 2007: 191).

Antakya'nın en uygun yer olduğu tespit edilmiştir. Bursa, Berythos, Tyros (Sur), Yunanistan, Antakya civarında imalathaneler kurulmuş dut ağaçları dikilmiş ve üretim başlamıştır (Ostrogorsky, 2006: 69).

Iustinionus zamanında Orta Asya'dan gelen Maniah¹⁷ adlı Türk elçisinin notlarına bakıldığında kendisine Bizans sarayındaki-harem dairesindeki- ipek dokuma sanayisi gösterilmiştir. Bu durum Göktürkleri etkilemiş benziyor ki aralarında ticari ilişkiler kuracaklardır. İki ülke arasındaki ilişkiler çalışmanın ikinci bölümünde yer almaktadır. İlerleyen zamanlarda ipek dokuma sanayisi daha da gelişme sağlamıştır. Dokudukları altın işlemeli kumaşlar dünyaca üne kavuşmuştur (Levtchenko, 1999: 148).

İpek üretimi ilk zamanlarda Karadeniz'in güney kıyıları ile Hazar Denizi civarında yapılmıştır. Üretilen ipek dokunmak üzere Suriye, Mısır ve İstanbul'daki atölyelere sevk edilmiştir. Tyree (Yafa), Alexsandria, Peloponnesos, Constantinopolis, Thebai dokuma atölyelerinin sıklıkla bulunduğu yerler arasındadır (Levtchenko, 2007: 174). Bu yerlerin yanında ayrıca İskenderiye, Berythos, Thebes, Trablus ipek üretim merkezi haline getirilmiştir Bizans'ta üretimin başlamasıyla dışa bağımlılık kısmen bitecek ve ipek ithalatı azalacaktır. Zamanla Bizans'ın gelir kaynaklarının arasında ipek yer alacaktır. Batı'nın ihtiyacı olan ipekli dokumayı ihraç etmeye başlayacaktır (Bailly, 1974: 98). Prokopius eserinde Tyrus ve Beyrut'taki ipek üreticilerinin Iustinionus zamanında ipek fiyatları ve ticarete getirilen yüksek gümrük vergileri nedeniyle çok zor dönemler geçirdiğinden bahsetmektedir. Başkentteki limana gemilerini yanaştırdıklarında yüksek vergilerle karşılaştıklarını hatta birçok gemicinin bu sebeple gemilerini yaktığını veya ticaret hayatını bıraktıklarını kaydetmiştir (Levtchenko, 1999: 100).

İpek endüstrisi devletin tekeline alınmıştır (Bahadır, 2011: 699). Söz konusu lüks mallar olunca imparatorluğun bunlara ayıracak her zaman bir bütçesi olmuştur. Şahıslara ait atölyelerinin önünde iki engel vardır. Biri ayrıcalıklı devlet atölyeleri diğeri ise ağır vergi yükümlülükleridir (Heyd, 1975: 62). Üretimin ve tüketimin miktarının devlet tekelinde olması bir takım sıkıntıların yaşanmasına neden olmuştur. Iustinionus Doğu

¹⁷ Maniah; Göktürk Hakanlığı zamanında İstemi Yabgu'nun emrinde yaşamış Sogd'lu çok önemli bir diplomattır. Bizans imparatorluğu ve Göktürk Devleti Sâsânîlere karşı ortak bir paydada buluşarak ticari ilişkiler içerisine girmişlerdir. Amaçları İpek Yolu güzergâhının bir kısmına sahip olan İran'ı Türklerden aldığı yardımla zayıflatmaktır. Bu amaçla iki ülke arasında diplomasi gelişmiş 567 de Türk elçi Maniah İstanbul'a ertesi yıl Bizanslı elçi Zemarchos Göktürk ülkesine ziyarette bulunmuştur (Levtchenko, 1999: 148).

Akdeniz'deki Beyrut ve Tir'de ipek dokumacılığıyla uğraşan ustalardan daha fazla vergi istemiştir. Gerekçe olarak ise İranlılara eskisinden daha fazla ödeme yaptıklarını göstermiştir. Ayrıca İthal ürünler üzerinden de %10 vergi almaktaydılar. Ülkeye giriş yapan ipekliye 6 kiloda 16 *obo'dan* fazla ödenmemesi için kanun çıkarttı. Yasaya karşı gelenlerin mallarına el konulmasını hükmetti. Yani diğer bir ifadeyle ithalatçıdan pahalıya temin ettikleri ipekliyi ucuza satmalarını istemiştir. Kısa süre sonra hazinenin başına Petrus Barsimes'i geçirdi ve ticaret devlet tekeline alındı. Petrus ise çok kalitesiz ipeğin 5 gramını 12 obo'dan satışa çıkardı, *Holoverum* adlı imparatorluk boyasının fiyatını 4 katına çıkartmıştır (Prokopius, 2001: 143-144). Sonucunda ise Iustinionus döneminden itibaren uzun yıllar devlet ipekli dokuma sektöründe rakipsiz olmuştur.

Dokumacılık faaliyetleri loncalar tarafından denetlenmiştir. İpeğin işlenme aşamasından pazarlanma aşamasına kadar her yerde loncalar aktif rol oynamışlardır (Ostrogorsky, 2006: 69). Dışarıdan alınan ham ipek, dokunan ipekli kıyafetler, dokuyan kişiler, yünü eğirme işlemini yapanlar, erguvan rengi dışında renk kullananlar, ipeği boyayanlar, ham ipeği satanlar loncanın denetimine tabidir. Denetim çok sıkı yapılmış kural ihlali yapanlar ağır şekilde cezalandırılmıştır (Heyd, 1975: 104).

Bizans'ın girmiş olduğu savaşlarda bazen ipek dokumacılığını sekteye uğramıştır. Buna özellikle 540'taki Sâsânîlerle girmiş olduğu mücadele örnek gösterilebilir. Devlet hammadde sıkıntısı ile boğuşurken Iustinionus sanayi üzerindeki tedbirleri attırmıştır. Hammadde üzerinde taban fiyat uygulamasına gitmiştir. Diğer taraftan devlet tekelleşmesi yapması almış olduğu önlemler arasındadır. Iustinionus'un ipek dokumacılığını devlet tekeline alması halk tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Suriye'deki dokuma sanayisi bu önlemler nedeniyle çok ciddi zarara uğramıştır. Iustinionus'un imparatorluğunun son dönemlerinde ipek üretiminin artmasıyla kriz kısmen de olsa çözülebilmiştir. Fakat yine de Bizans'ın Sâsânîlerin aracılığından tamamen kurtulması zaman almıştır. Çünkü imparatorluğun harem dairesindeki ipek üretimi sarayın ve devletin ihtiyaçlarının karşılanmasına yetmemiştir (Heyd, 1975: 60).

Saraydaki atölyeler kısımlara ayrılmıştır ve üç esnaf birliği tarafından organizasyonu sağlanmıştır. Bunlar; giysiciler, altın işleyiciler ve kumaş boyacılarıdır. Her birinin başında ayrı yönetici yer alırken genel teftişini Bizans valisi Eparkhos yapmıştır (Levtchenko, 1999: 181). Bizans sanayisi ve ticareti içerisinde aktif rol oynayan Eparkhos; gümrük ve limanlardan ülke sınırları içerisine giren-çıkan malların

her türlü denetiminden, fiyat kontrollerinden ve esnafların kurallara riayet edip etmediğinden sorumludur. Bu görevlerini yerine getirirken yardımcılarını da kendisine kolaylık sağlamıştır. İpek üreticilerini denetleyen Eparkhos'un yardımcısına *Bullotes* adı verilmektedir. Bullotes'in bir diğer görevi ise dokumadaki kaliteyi kontrol etmektir. Dokumalar için belli bir standart bulunmaktadır. Kuralların dışına çıkanlar kesinlikle cezalandırılmışlardır. Esnaf loncalarıyla Eparkhos arasındaki iletişim ve ilişkiyi *Simpanos* adlı bir başka yardımcısı düzenlemektedir (Aktaş, 2010: 193).

Üretilen kumaşların boyaması atölyelerde özenle yapılmıştır. Üretemedikleri boyaların tonlarını Akdeniz ülkelerinden genellikle ithalat yoluyla karşılamışlardır. Erguvan renkli dokumalar saray için üretilmiştir. Kısmen üst düzey görevli saray çalışanlarının erguvan renkli kumaşları tercih ettiği görülmektedir (Rice, 2002: 14). İlk dokumalar genelde deneyseldir ve acemilik göze çarpar. Kumaşların kenarlarında en fazla iki renkten oluşan küçük desenler mevcuttur. VI. yüzyılın ortalarına doğru artık o acemilik atılmıştır. İddialı desenler ve renkler kullanılmaya başlanmıştır. Hayat ağacı, aslan başları, kuş çeşitleri, savaşçılar, meyve sepetleri dokunan figürler arasında yer almaktadır (Güçlüay, 1992: 115).

Üretim yapılan yerler arasında Anadolu da yer almaktadır. Keten, pamuk, ipek, kenevir gibi bitkisel dokumalar; altın ve gümüşten yapılmış madeni dokumalar ve *taşlı* diye adlandırılan *asbest* ve *bisüsler* (midye ipliği) üretilmiştir (Berk, 2006: 34). Keten tüccarları ve deri işi ile ilgilenenler aynı loncaya bağlı çalışmaktadırlar (Ostrogorsky, 2006: 236). Yünlü kumaşlar ve keten üretimi çok nitelikli yapılmıştır. İmparatorluk içinde dokuma sanayisinin önemli bir dalı olmuştur. Keten dokumaları yüksek kalitede üretmişlerdir. Dokunan ketenden kimi zaman kıyafet kimi zaman perde gibi ev eşyası dikmişlerdir. Bunlar genellikle usta terzi kadınlar tarafından yapılmıştır (Runciman, 1983: 151). Dikim yaparken tunç iğneler kullanılmıştır. Sâsânî kökenli dikim bilinmektedir. Ustalık gerektiren dikim işlerinin başkent ve çevresinde yapılması uygun görülmüştür. İpeğin maliyetinin yüksek olması ve fiyat noktasında her kesime hitap etmemesi nedeniyle halk arasında keten ve yün daha fazla kullanılmıştır. İmparatorluk yoksulların kullanımı için ince yün giysiler sağlayabilecek ekonomiye sahipken çoğunlukla kalın yünlü kumaş temin etmeyi tercih etmiştir (Runciman, 1983: 151). İnsanların kullandığı dokumalardan gelir durumları anlaşılabilmekteydi. Örnek; yüksek gelirlielerin yatak örtüsü takımları el işi simli desenli çarşaflardan, nadir bulunan

dokumalardan, battaniye ve yorganlardan oluşurken yoksulların çuvaldan ve paçavra diye adlandırılan ucuz kumaşlardan oluşmaktaydı (Rice, 2002: 127).

Bizans'ta sanayi ve ticaret hayatı içerisinde genellikle erkekler yer almıştır. İstisnalardan biri ise dokuma sektörüdür. Dokuma sektöründe hem kadınlar hem erkekler çalışmıştır. Dokuma işlemi bazen atölyelerde bazen evde yapılmıştır. Kadınların çalıştığı ipek atölyelerine *gynaceum* adı verilmektedir (Davies, 2006: 279). Atölyelerin boyutları genellikle küçük boyutludur. Kadınların dokumacılıkta ince işçilik noktasında daha yatkın olduğu görülmüştür. Başkentte çok sayıda dokuma kumaş satan dükkân olmasının yanında seyyar satıcılar da bulunmaktadır. Bu dükkânlar işlenmiş simli kumaşlar ve gündelik hayatta kullanım için dokuma mallar satmışlardır (Rice, 2002: 127).

VI. yüzyılda kendi dokuma ürünlerini yapan bir Bizans VII. yüzyılda özellikle başkentte ve çevresinde açtığı atölyelerle kaliteli ürünler ortaya çıkarmıştır. Atölyelerinin başkent ve çevresinde yoğunlaşmasının nedeni Müslüman Arapların Bizans coğrafyası üzerinde giderek artan baskılarıdır. Çevredeki atölyeler artan baskılarla kapanmak zorunda kalmıştır. İmparatorların üretimi başkent ve çevresinde yoğunlaştırma isteği de bu durumun yaşanmasında etkili olmuştur. 1096- 1204 yılları arasında Müslümanlar üzerine düzenlenen Haçlı Seferlerinde Bizans'ta kendi payına düşeni alacaktır. Özellikle IV. Haçlı Seferleri sırasında Constantinopolis Latinler tarafından yağmalanmış dokuma atölyeleri de dağıtılmıştır (Dölen, 1992: 140).

1.2. SÂSÂNÎLER DÖNEMİNDE İRAN'IN İKTİSADİ YAPISI

1.2.1. Sâsânîlerin Kökenleri ve VII. yüzyıla Kadar Kısa Siyasi Tarihleri

Agathangelos *Armenia Tarihi*¹⁸ adlı eserinde Erdeşîr'in isyanı, Sâsânî hükümdarı olması ve Part İmparatoru Artabanus ile ilgili verdiği bilgileri şöyledir:

Parthların çökmeye başladığı bu noktadan başlayacağım. Valarses'in oğlu Parthia kökenli olan Artabanus Khaldae'lilerin (Babylon yakınlarında) öğretti deneyimine sahipti. Yıldızların gidişatını

¹⁸ Agathangelos MS. 5 yy'da yaşamış Ermeni tarihçisidir. Ermenilerin 4.yy'da Hristiyanlığa geçişini anlattığı eserinde Sâsânî İmparatorluğuna ait bilgiler sunmuştur. Ermenice kaleme aldığı bu eseri sonraki yıllarca birçok farklı dile çevrilmiştir (Bilgiç, 2012: 13).

ve dönüş zamanlarını hesaplamayı nasıl yapacağını anlamıştı ve kehanet içinde eğitim görmüştü. Çadırında karısıyla birlikte uyuduğu sırada yıldızlara baktı ve bir keşif yaptı ve kraliçeye dedi ki: bir yıldızın yönünü izliyordum ve bugün, arkasından sonuç çıkardım; eğer birisi efendisinin egemenliğine karşı isyan çıkarmak ve efendisi üzerine savaş yapmak isterse o anki durumda zafer kazanabilecek ve efendisini mağlup edecek. Ve bunu söyledikten sonra uyumak için döndü. Her zamanki gibi adet olduğu üzere kraliçenin hizmetkâr kızlarından biri aynı çadırdaki uyuyordu ve kendi hanımı tarafından emredilen görevleri yerine getiriyordu. Hizmetkâr yüksek bir memurun kızıydı ve Artasiras olarak adlandırılan önde gelenlerden birinin yakın arkadaşıydı ve anayurdu Assyria idi. Kız ona (Artasiras'a) âşıktı ve kralın sözlerini duyduktan sonra kral ve kraliçe uyuyunca dışarı süzüldü; onun soyundan gelen Pers krallarının Sassania isminin kökeni olan Sasanus'un oğlu Artasiras'a geldi. Bu durum üzerine çadırına girdi ve şöyle söyledi: "sevgili Artasiras göz kapaklarından uykunun gitmesine izin ver. Uzun bir süredir üzerinde tasarlamış olduğun planı şimdi başlat. Kralın kehaneti üzerine baktığınız zaman emin ol. Şimdi silahını kuşanma zamanındır, en akıllı adamların burada tavsiyeye ihtiyaçları vardır, şimdi savaşmak için bir ordu toplamalısın. Kral yıldızların yönünü gördüğü zaman dedi ki: şimdi efendisinin egemenliğine kim karşı gelirse şu anki durumda zafer kazanır. Fakat burada tasarının üzerine gidersin hem bana teminatını verirsın hem de yemin üzerine benim teklifimin garantisini ver- Pers tahtını ele geçirdiğin zaman beni yatağının dışında bırakma ve senin saygınlığının eşi olarak beni kabul et." Bunlar Artadukta'nın sözleriydi. Artasiras yürekte şükranını sundu ve sağ elinde kadının elini tutarak kollarını tanrıya doğru kaldırdı ve şöyle söyledi: "seni hanemdeki herkesin hanımı yapacağım". Bunu duymasının üzerine Artadukta dedi ki: "şimdi kralın çadırına gideceğim. Önceki günler gibi bugün de hizmetime devam etmeliyim. Soylu doğumlu olduğumuz için özgür olma statüsüne sahip olsak bile yine de kraliyet ihtiyaçlarını karşılamak gerekir". Bunları söyledikten sonra Kralın çadırına gitti ve fark ettirmeksizin yatağa girdi ve uyudu. Artasiras meydana çıktı ve ileri gelen Persleri ve Assyrialıları topladı. Onların ortasında durarak şunları söyledi: "Perslerin ve Assyrialıların en soyluları uzun zaman önceden beri Parthialıların kendini beğenmişliğini biliyoruz. Onlar kendi haksızlıklarında övünç kaynağı buluyorlar; onlar gereksiz yere katliam yapmaktan vazgeçmiyorlar; Parthialılar Persler ve Assyrialılardan nefret ediyorlar; bu durumda ne söyleyeceksiniz? Eğer sözlerim doğru değilse adaletsiz kralınız olarak onun kalmasına izin veriniz. Fakat yalan konuşmuyorsam savaşmak için bize izin verin. Adaletsiz bir efendinin köleleri olmaktansa ölmek daha iyidir."

Bunlar Artasiras'ın sözleriydi. Persli soylular söylenilenleri iyi karşıladılar; onlar Parthialılardan kurtulmak için ve de Pers kralının kendi soylarına uygun olması için dua ettiler. Ve onlar Artasiras'a dediler ki sözlerine ve eylemlerine bakarak seni liderimiz olarak kabul ediyoruz. Persler liderleri Artasiras ile birlikte savaşmayı göze aldılar, ilk önce Kral Artabanus'a en önemli kabile liderleri ve komutanları olan Zekas ile Karinas'ı elçi olarak gönderdiler. (Konuşmalarında memnun olmadıkları durumları, kralın tavrından hoşlanmadıklarını, kralın adaletsiz, kanun tanımaz olduğunu, bu despot davranışlara artık hoşgörülü olmayacaklarını, emirleri altından çıkmak istediklerini söylediler.) Kral Artabanus ise uzun saatler başını öne eğdi ve yere baktı, sonra elçilere size krala karşı durmamayı öğretmeliyim dedi. Zekas ve Karinas Perslerin meclisine gittiler ve vardıklarında neler konuştuklarını söylediler. Ardından Artasiras, Kralların Kralı Artabanus'a karşı Persler ve Assyrialılarla birlikte silahlandı. Kendisine karşı hazırlandığını gördüğü zaman Artabanus da Parthialılarla birlikte silahlandı. Persler ve Parthialılar ilk çarpışmada birbirlerinin üzerine gittiler, her iki taraftan da pek çok kişi öldü. Fakat Artasiras, çok sayıdaki diğerleri Artabanus'u bıraktığı ve onun tarafına katıldığı zaman üstünlüğü ele geçirdi. İkinci savaşta birbirlerine hücum edince büyük oranda Parthialıların yok ettiler ve Kral Artabanus hızlı bir şekilde kaçmaya çalıştı. Bir kez daha savaş için hazırlandı. Ve bu yüzden 12 ay boyunca birbirlerine karşı saldırdılar, şu anda savaş yapılıyor ve sonrasında bir dinlenme olarak sonunda savaşmak için bir kez daha giriştiler ve çatışma yerine geldiler."

(fragman) yıldızların yönünü gördükten sonra kraliçeye konuştuğun sıradaki sözlerini hatırla. O gün onları duyduk... zafer benimdi yıkım senin.

(fragman) Kral Artabanus Artasiras'a hala canlı bulunuyorken yıkılmadım dedi.

(fragman) geriye kalan Parthialılar, Persler ve Assyrialılar üzerinde onunla birlikte (kadın) hüküm sürdü. Sasanus'un oğlu Artasiras Pers tahtını ele geçirdi ve erkek kardeşi Artabanus'u yok etti. Parthialılar kendi yurttaşından ziyade Artasiras'ın krallığını tercih ettikleri burada ek bir bilgidir (Bilgiç, 2012: 13-14).

Doğunun en önemli bölgelerinden birinde, İran coğrafyasında kurulan Sâsânî Devletinin tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Sâsânîler kurulmadan önce bu topraklarda Part devleti vardı fakat özellikle Romalılarla yaptıkları mücadeleler ve mahalli krallıklar üzerindeki otoritesini kaybetmesi sonucunda yıkılmışlardır. Roma kralı Septimus Severus (MS. 193-211) Mezopotamya topraklarını işgal ettiği sırada Partların mahalli krallıklardan birinin hükümdarı olan Erdeşîr isyan çıkartmak suretiyle MS. 214'de Partları yıkmış ve Sâsânî Devletinin temellerini atmıştır (Mesudî, 2004: 137). Böylece yaklaşık 400 yıllık Part devleti yıkılmış ve bu coğrafyada Sâsânî hâkimiyeti başlamıştır. Sâsânî ülkesinin sınırları İran ile birlikte Hindistan kapılarına kadar dayanmıştır. Mezopotamya'nın büyük bir bölümüne ve Ermenistan'a diğer yandan Sogdiana, Baktriana, Aral gölü ve günümüzdeki Çin Türkistan'ına kadar uzanmaktadır (Tanilli, 2003: 61).

Sâsânî Hanedanlığı M.S. 224'ten itibaren İran coğrafyasını yönetmeye başlamışlar ve MS. 640 yılında Müslüman Araplar, Sâsânî Devletine son vermişlerdir (Bahadır, 2011: 687). “Sasan” adı I. Erdeşîr'in dedesinin adıdır. Devletin ismi buradan gelmektedir (Taberi, 1999: 4). Ktesiphon (Medain) devletin başkentidir (Naskali, 2007: 174). I. Erdeşîr (226-241) kısa zamanda birçok şehri kendi egemenliğine alarak devletin sınırlarını genişletmiştir. İran coğrafyasına yayılan Sâsânî Devleti, Orta Asya ve Ön Asya'nın zenginlik kaynaklarından beslenerek güçlü bir devlet haline gelmiştir (Gartwaite, 2011: 80). I. Erdeşîr egemenlik alanını belirleyip, Partlara son verip, hükümdarlık tacını taktıktan sonra şöyle bir konuşma yapmıştır:

“Nimetleriyle bizi mümtaz kılan, sunduğu rızıklar ve faydalarıyla iki yakamızı bir araya getiren, ülkeleri ayaklarımızın altına seren ve insanları itaatimiz altına veren Tanrı'ya şükürler olsun. Tanrıya kendisine verilen faziletin kadrini bilen bir kişi gibi hamdediyor, kendisi tarafından seçilen ve ihsanda bulunan Dara (Darius) gibi şükrediyoruz. Bilesiniz ki bizler, adaleti ikame etmeye, fazileti yüceltmeye, eserler meydana getirmeye, ülkeleri imar etmeye, insanlara şefkatli davranmaya, ülkenin dört bir yanını abad etmeye ve vaktiyle yıkılanları eski haline döndürmeye azmetmişiz” (Mesudi, 2004: 137).

Sâsânîler kendilerinden önceki Partların tam aksine merkezileşmeye önem vermişlerdir. Erdeşîr 14 yıllık hükümdarlığı boyunca mahalli krallıkları kaldırmış, birçok yeni şehir inşa ettirmiş; Ermenistan, Horasan, Azerbaycan ve Mezopotamya'nın bir kısmını ülkesine katmıştır (Altungök, 2015: 54). Sâsânîler saltanat sistemiyle devleti yönetmişlerdir. I. Erdeşîr'in ölümünün ardından devletin başına oğlu I. Şapur geçmiştir. I. Şapur (241-272) hanedanlığı döneminde Orta Asya'da yer alan Baktriya ve Kuşan'ı almış Roma üzerine seferler düzenlemiştir. MS. 260 yılındaki Edessa savaşında Roma

imparatoru Valerianus'ı esir almıştır (Naskali, 2009: 174). MS. 241 yılında Nusaybin'i ele geçirerek Antakya'yı yağmalamıştır. Akdeniz üzerine doğru ilerleme göstermiş olsa da buralardaki işgaller geçici olmuştur. I. Şapur dönemi dini hoşgörünün olduğu dönem olmuştur. Zerdüştlük, Hristiyanlık, Yahudilik, Budizm ve Şapur'un desteklediği Maniheizm var olan dinlerden bazılarıdır. Şapur'dan sonra bu dini hoşgörüyü diğer hükümdarlar pek göstermemiştir (Gartwaite, 2011: 86). I. Şapur iç ve dış siyasetteki başarılarından dolayı *Daryuş* olarak adlandırılmıştır (Altungök, 2015: 62). Şapur'un MS. 272'de ölmesiyle yerine Horasan valisi I. Hürmüz (272-273) geçmiştir. Hürmüz'ün kısa süreli bir hükümdarlık dönemi olmuştur. Kendisinden sonra gelen I. Behram (273-276) dönemiyle Hürmüz dönemi Sâsânî tarihinde sönük geçen dönemlerdir. II. Behram (276-293) döneminde Roma, Sâsânîlerin üzerine yürümüş baş şehir Ktesiphon'u ele geçirmiştir (283). İki ülke arasında yapılan antlaşmaya göre Kuzey Mezopotamya ve Ermenistan toprakları Roma'ya bırakılmıştır (Naskali, 2009: 175). Sâsânîler ile Roma Ermenistan toprakları üzerine yeniden mücadele ettikleri sırada II. Behram hayatını kaybetmiş yerine oğlu III. Behram geçmiştir (Yakubi, 1382: 198). III. Behram'ın (293) yaklaşık 4 aylık bir hükümdarlık dönemi olmuştur. Bu hükümdar, Sâsânî tahtında hak iddia eden I. Şapur'un hayattaki son oğlu Narseh tarafından tahtan indirilmiştir (Gartwaite, 2011: 90). Narseh (293-303) zamanında Sâsânîler, Yukarı Mezopotamya ve Ermenistan topraklarına sahip olmak için Roma ile mücadele etmişlerdir fakat başarılı olamamışlardır. Yenilginin ardından Roma ile yaklaşık 40 yıl sürecek bir barış ortamı yaşanmıştır (Naskali, 2009: 175). Dicle nehri iki ülke arasında sınır kabul edilmiş, Ermenistan Roma'ya bırakılmış, Nisibis (Nusaybin) bir gümrük şehri olarak kabul edilmiştir (Altungök, 2015: 71).

II. Hürmüz 303-310 yılları arasında Sâsânî tahtındadır. Doğu'da itaatsiz davranışlar gösteren Kuşanların kızıyla II. Hürmüz evlenmiş böylece akrabalık ilişkileri kurularak olabilecek bir savaşın önüne geçilmeye çalışılmıştır II. Hürmüz döneminde komşu ülkelere karşı denge politikası benimsenmiştir. Ölümünün ardından bir süre taht mücadeleleri yaşanmış, II. Şapur iktidara sahip olana kadar Sâsânîler karışık bir dönem yaşamışlardır (Naskali, 2009: 175). II. Şapur (310-379) Sâsânî tahtında en uzun süre kalan hükümdardır. 70 yıl devleti yönetmiştir (Yakubi, 1382: 199). II. Şapur'un hükümdarlığı sırasında Roma kralı Constantinus devletin merkezini doğuya taşımış ve Hristiyanlığı resmi din haline getirmiştir (Abû'l-Farac, 1987: 133). II. Şapur atalarının sahip olduğu fakat şimdi düşman elinde bulunan tüm toprakları Sâsânî devletine katma politikası

uygulamıştır. Bu politikayı kendisinden sonra gelen hükümdarların bazılarının da benimsediği görülmüştür. Bu sebeple Sâsânîlerin en çok mücadele ettiği devletlerden biri Doğu Roma İmparatorluğu olmuştur. 346'da Mezopotamya'daki Nisibis'e saldırmış burayı 63 günlük kuşatma altında tutmuş bundan sonraki on yıl Doğu Roma'nın sınırlarını tehdit eden bir politika benimsemiştir. 359 yılında Amid (Diyarbakır)'i ve Nisibis (Nusaybin)'i alarak Doğu Roma içlerine kadar saldırmışlardır. Julianus zamanında (361-364) Nisibis dâhil Dicle ırmağının doğusundaki Bizans'ın tüm eyaletleri Sâsânîlere teslim edilmiştir (İbnü'l Esîr, 1989: 383). Arapların Fas Körfezinden uzaklaştırılması, Kuşan topraklarının Sâsânîlerin bir eyaleti haline getirilmesi II. Şapur'un diğer faaliyetleri arasındadır. Ölümünün ardından tahta II. Erdeşîr (379-383) geçmiştir. Bu dönemde Maverâünnehir ile Horasan arasında genişlemek isteyen Akhunlarla savaşlar yaşanmıştır. Doğudaki ticaret yollarının güvenliğini sağlamak için Akhun tehlikesini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır (Altungök, 2015: 89). II. Erdeşîr'den sonra Sâsânî tahtına sırasıyla III. Şapur (383-388), IV. Behram (388-399) ve I. Yezdicürd (399-420) geçmiştir. I. Yezdicürd'e Yahudi bir kadınla evlendiği, devlet kademelerine Yahudileri getirdiği için "Yahudi Kral" adı verilmiştir (Gartwaite, 2011: 96). Ayrıca Hristiyanlık gibi diğer dinlere de hoşgörölü davrandığı için Sâsânî din adamları tarafından *Yazdgardî badhahgar* (bezehger) yani *günahkâr* denilmiştir (Taberi, 1999: 70). II. Şapur döneminde kurulan iyi ilişkiler bu dönemde sona ermiştir (Altungök, 2015: 93). V. Behram (420-438) zamanı Akhunlar ve Bizans ile ilişkiler kurulmuştur. II. Yezdicürd dönemi barış ve huzurun egemen olduğu dönemdir ama yine de Akhun ve Bizans ile mücadeleler yaşanmıştır. Ölümünün ardından oğulları Hürmüz ve Piruz arasında 2 yıl sürecek tahta kavgaları yaşanmıştır (Gartwaite, 2011: 96). Hürmüz tahta çıkmış olsa bile iktidarı uzun sürmemiş 459'da tahtan indirilmiş yerine Piruz geçmiştir. Piruz döneminde Akhunlar ile savaşlar yoğunluk kazanmış ve Sâsânîler bozulan ekonomisi yüzünden Bizans'tan borç istemek zorunda kalmıştır.

Sâsânî devletinin en parlak olduğu dönemlerden biri I. Hüsrev (531-579) zamanıdır. Taberi'ye göre (1999: 154): "*insanlar onu adil, bilgili, zeki, cesur, azimli ve hoşgörölü bir hükümdar olarak tanımlamaktadır.*" Halkının deyiimiyle *Anuşirvan* (Ebedi Ruh), devletin her kademesini ıslah etmiş, mali sistemi yeniden düzenlemiş, hükümdara bağlı ilk düzenli orduyu kurmuş, ülkenin en büyük tıp okulunu Cündişapur'da açmış, Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta'yı sistemleştirmiş ve sınır komşusu Bizans'ın en

büyük rakibi haline gelmiştir. Ülkenin sınırlarını Amu Derya'dan Akdeniz'e, Karadeniz'den Yemen'e kadar genişletmiştir (Norwich, 2013: 188). Sâsânîler doğuda en geniş sınırlara I. Hüsrev batıda ise II. Hüsrev (590-628) zamanında ulaşmıştır. Ülkenin doğu sınırları Kuzey Hindistan'a batı sınırları Doğu Anadolu'ya daha güneyde Yemen'e, kuzeyde Ermenistan ve Azerbaycan'a kadar ulaşmıştır (Altungök, 2007: 13). Bizanslı tarihçiler Sâsânî hükümdarlarını *basileios*, Latinler *Imperator Persarum* olarak ifade etmişlerdir. Yüksek düzeyli bu unvanlar diğer devlet yöneticileri için kullanılmayan terimlerdir (Baskıcı, 2009: 102). Sâsânî hükümdarları da tıpkı Partlar gibi kendilerine *krallar kralı* demiştir. Hükümdar devlet yönetiminde tam yetkilerle donatılmış tek otoriter güçtür.

Sâsânî Devleti varlığını devam ettirirken Arap yarımadasında İslam Devleti kurulmuştur. Hz. Muhammed dönemin hükümdarlarına İslam'a davet mektupları göndermiş II. Hüsrev kendisine gelen mektubu yırtıp birde gelen elçiye hakaretlerde bulununca Hz. Peygamberin bedduasını almıştır. II. Hüsrev'den sonra Sâsânî tahtına sırasıyla II. Kavad (628), III. Erdeşir (628-630), Puran (630-631), III. Yezdicürd (632-651) geçmiştir. III. Yezdicürd zamanında İslam ordularıyla giriştikleri 636 Kasidiye ve 642 Nihavent Savaşlarında yenilince yıkılış sürecine girmişlerdir (Naskali, 2009: 175-176). III. Yezdicürd devletin ayakta kalamayacağını anlayarak ailesiyle birlikte Çin'e kaçmıştır. 652'de III. Yezdicürd'ün öldürülmesiyle Sâsânî Devletinin varlığı da son bulmuştur (Altungök, 2015: 151).

1.2.2. V. ve VI. yüzyıl İran Ekonomisi

Sâsânî devletinin sınırları günümüzdeki İran, Irak, Afganistan, Ermenistan ve Anadolu'nun doğu kısımları, Pakistan, Orta Asya, Kafkaslara kadar uzanmıştır. Kısa süreliğine Mısır, Filistin, Lübnan gibi bölgelere de sahip olan devlet buna bağlı olarak bir ekonomi politikası yürütmüştür.

Ordu teşkilatından sonra en büyük kurumları maliye teşkilatıdır. Maliye teşkilatında bilgili ve tecrübeli kimselere yer vermişlerdir. Maliyeden sorumlu bakana *vesteryuşan salar* (çiftçilerin reisi) ya da *satrayoşansa* denilmektedir (Altungök, 2015:

228). Bu vezirin öncelikli görevi tarımsal vergilerin toplanılmasıdır. Bu durum Sâsânîlerde tarıma ne kadar önem verildiğini göstermektedir.

Sâsânîlerde görülen kast sistemine benzer yapının içinde güçlü toprak soyluları bulunmaktadır. Sâsânîlerin derebeyliğe dayalı bir idari yapıları vardır. Büyük aileler güçlü bir zadeğân (aristokrat) sınıf oluşturmuştur (Büchner, 1980: 246). Zengin bir ruhban sınıfı ve merkezileşmiş bürokratik bir idare ayrıca hepsinin üstünde yer alan saygın monarşi. Toprak sahibi köylü kitle, özellikle başkent Ktesifon ve çevresinde aktif zanaatkâr halk ekonomik sistemde kendisine yer bulmuştur. Hindistan'daki kast sistemi kadar katı olmayan bir sınıflandırma söz konusudur. Örneğin, köylü sınıf zaman zaman çok güçlenen zengin aristokrat sınıfa karşı çıkabilmiştir (Tanilli, 2003: 62).

Sâsânîler ağırlıklı olarak bir tarım toplumundan oluşmuşlardır. Halkın çoğu kendisinin veya bir başkasına ait toprağın ekimini yapmıştır. Merkezi bir devlet yönetimi benimsedikleri için genellikle tarım, ticaret, sanayi gibi iktisadi alanlarda devlet tekeli görülmektedir. Hangi alanda iyileştirme yapılacağı hangi alanların ön plana çıkartılacağı devlet reformlarıyla sağlanmıştır. Devletin hazinesinin dolu olması her devlette olduğu gibi Sâsânîlerde de önem teşkil eder. Savaş ganimetleri, ticaret aracılığıyla sağlanan gelirler, halktan alınan vergiler, başka devletlerden gelen hediyeler Sâsânî ekonomisinde kendine yer bulmuştur. Ekonomi çarkını çevirebilmek için başka devletlerle ilişki içerisine girmekten çekinmemiştir. Verimli tarım arazilerine sahip olmak, doğu-batı ticaretinde en önde olmak, stratejik açıdan önemli pazar şehirlerini ele geçirmek, tarımsal ürün çeşitliliğini sağlamak için savaştan ve ittifaktan geri durmamıştır. Tarımdan sonra Sâsânî ekonomisinin diğer önemli bir gelir kaynağı ticarettir. Özellikle doğu-batı ticaretinde doğudan aldığı ucuz malları batıya daha fazla satarak hazineye iyi gelir sağlamışlardır. İpek yolu güzergâhının bu topraklardan geçmesi Sâsânîler için her zaman büyük bir nimet olmuştur. Bu yol üzerindeki hâkimiyetini kaybetmemek için her yolu denemiştir. Durum kötüye gittiğinde, ekonomi dar boğaza girdiğinde ise çözüm yolu olacak bir takım reformlar bizzat hükümdarlar tarafından yapılmıştır.

II. Yazdicürd'ten sonra tahta çıkan Fîrûz döneminde Sâsânî ekonomisi kötü duruma düşmüştür. Ciddi bir kıtlık yaşanmıştır. Sâsânî ülkesini çekirgeler ve salgın hastalıklar basmıştır. Bir de bu sırada bir depremin yaşandığı bilinmektedir. Kıtlığın yaşandığı dönemde bir de sınır anlaşmazlığı nedeniyle Akhunlarla savaş kapıdadır. Akhunlara yenilen Sâsânîler büyük bir fidyeyi (otuz katır gümüş) ödemeyi kabul etmiştir.

Fakat devletin hazinesi böyle bir ödemeyi kaldıramayacağından bu para halktan toplanmıştır. Fidyenin halktan temini yaklaşık iki yıl sürmüştür. Fidyeye ödenene kadar Firuz'un oğlu Kubad Akhunların sarayında rehin tutulmuştur. Bu durum, Fîrûz döneminde Sâsânî ekonomisinin kötü olduğunun bir göstergesidir (Bauer,2018: 173).

Fîrûz Akhunlarla 484'de yapılan savaşta ölünce oğulları arasında taht mücadelesi yaşanmış bu da Sâsânî ekonomisinin daha da bozulmasına neden olmuştur. Taht mücadeleleri sonucunda kazanan taraf Kubad olmuştur. Ülkenin yaşamış olduğu bu kötü ekonomik durumda Mazdek diye biri çıkıp fikirlerini yaymaya başlamıştır. En büyük destekçisi Kubad olmuştur. Mazdek inanışına göre; ışıĒı bulmanın yolu eşitlikten geçmektedir ve özel mülkiyet ortadan kaldırılmalıdır. Kubat bu anlayışla ekonomi reformlarına başlamıştır (Bauer,2018: 175). Taberi'ye göre (1992: 132); *“zenginden alıp yoksullara vermeye, çok şeye sahip olanların paylarından az şeye sahip olanlara vermeye”* yönelik bir ekonomik politika uygulamıştır. Sâsânî soylularının mal varlıklarının bir kısmını ihtiyaç sahiplerine dağıtmayı hedeflemiştir. Yanlış ekonomi politikası onun saltanatının da sonunu getirmiştir. Hakları kısıtlanan Sâsânî soyluları bu nedenden dolayı Kubad'ı tahtan indirmiştir.

I. Hüsrev daha saltanatının ilk yıllarında ekonomi üzerinde durmuş yenilikler ve reformlar yapmıştır. Hüsrev'e göre Mazdek inanışı tehlikeli bir yaklaşımdır. Böyle bir anlayış ortadan kaldırmış emirlerine karşı gelenleri cezalandırmıştır. Önceki dönemlerden farklı olarak ülkeyi dört büyük eyalete ayırmıştır. Soyluluk ve zenginlik ölçüt alınarak sahip olunan ayrıcalıklı haklara sahip gruplar yerine yeteneĒe baĒlı iş bölümü yapmaya çalışmıştır. Yoksullara yardım etmeyi sevenleri yüceltmıştır. Eğitim ve tarıma önem vererek bunları özendirmeye yönelik politikalar benimsemiştir. Terk edilmiş köylere yardım etmiştir. Topraklarında üretim yapamayan çiftçilere tohum, hayvan, araç ve gereç yardımlarında bulunmuştur. Toprak sulama sistemleri geliştirilerek daha fazla verim alınması sağlanmıştır (Gibbon,1995: 207-208).

I. Hüsrev'in vergi yapısı yerel Suriye geleneĒinin devam ettirilmiş halidir. Sâsânîler bu vergilendirme sistemini geliştirerek kullanmışlardır. Kendileri tarih sahnesinden silinmesine rağmen vergi sistemleri İslam hâkimiyeti altında yaşamını ve gelişimini devam ettirmiştir (Bahadır, 2011: 701). I. Hüsrev'in yapmış olduğu vergi reformu Romalıların *iugatio-caputatio*'suna benzemektedir (Baskıcı, 2009: 103). Vergilendirme gibi ekonomik sistemde yer alan uygulamalarda dini inanışlarının da etkisi

olmuştur. Maliyenin kontrolü din adalarına bırakılmıştır. Bu müfettişlere *vazarbad* adı verilmektedir (Altungök, 2015: 231). Sâsânîlerin en güçlü hükümdarlarının başında yer alan II. Hüsrev zamanında Sâsânî ekonomisi o kadar iyi durumdadır ki normalde hazine odası sarayın içinde yer alırken bir de saray dışına Tisfun'a hazine odası yaptırılmıştır (Altungök, 2015: 231). VII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren sürekli savaşlardan dolayı ekonomisi bozulan Sâsânîler orduyu güçlendiremez olmuş bu da İslam ordularının işini kolaylaştırmıştır. Ekonomisi ve ordusu bozulan Sâsânîlere bir de kötü yönetim eklenince yıkılmaktan kurtulamamışlardır.

1.2.2.1. İranlıların Parasal Sistemleri

Paralar uluslararası ticaret ve kültürel ilişkilerin sadece maddi koşullarına değil, dalgalanmalarına da tanıktır. Bir ülkenin belli bir tarihsel dönemini incelerken paralar, o ülkenin durumunu anlamakta büyük kolaylık sağlar. Ülkenin ekonomik durumundan iktidar gücüne kadar birçok bilgi sunar (Davies, 2006: 700). Bu sebeple Sâsânî tarihini ve iktisadi durumunu aydınlatmak için para sistemlerine bakmak gerekmektedir.

Orta Asya, Roma, Arap, Çin gibi ülkelerde de kullanılan Sâsânî paraları ticaret sayesinde yaygın bir kullanım alanı bulmuştur. Hatta günümüzde Berlin, Viyana, İsrail, Paris gibi yerlerdeki müzelerde Sâsânî paraları sergilenmektedir. Sâsânî paraları incelendiğinde hükümdarlarına ait bilgilere ulaşılmaktadır. Sikkelerde kullanılan maden; kralların taktıkları taç, giyim kuşamları, darphaneleri, yazıları, sikkelerin lejantları ve tipolojileri göz önüne alındığında Sâsânî nümismatiği sayesinde tarihlerinin karanlık kalan kısımları aydınlanabilmektedir (Yücel, 2013: 5).

Dinar adı verilen Sâsânî paralarından günümüzde sadece gümüş olanları mevcuttur. Altın olarak bastırılanlar sonraki dönemlerde eritilerek süs eşyası gibi farklı şeylere dönüştürülmüştür. Dinara Araplar *denayir* demişlerdir (Sahillioğlu, 1994: 352). Gümüş paralara *dirhem* (drahmi) adı verilirken Sâsânîler *zuzen* tabirini kullanmışlardır (Altungök, 2015: 293). Dinarın belli bir ölçüsü olmazken gümüş paraların Eşkânîler zamanından beri vezni aynı tutulmuştur (Sahillioğlu, 1994: 352). Gümüş paraların ortalama ağırlığı 4 gramdır (Yücel, 2013: 6). Her hükümdar zamanında paralar toplatılmış ve darphanelerde tekrar basılmıştır. Yunan işçilerin bu darphanelerde çalıştıkları

bilinmektedir. Yılda sadece bahar ayında ve Mihrigan bayramının öncesinde para basılmıştır (Altungök, 2015: 294).

Sâsânî paraları iki yüzden oluşmaktadır. Ön yüzünde genellikle hükümdarların sağa dönük taçlı büstleri ve hükümdarlık unvanları bulunmaktadır. Arka yüzünde ise dini inançları olan Zerdüştlüğe ait ritüeller yer almaktadır. Hükümdarların sola dönük çok nadir büstleri yer almaktadır. Bunun da parayı basarken kalıpcı hatasından kaynaklandığı düşünülmektedir. I. Erdeşîr zamanında paraların arkasında *ateşdan* ve iki yanında aslanpençeli payeler yer alırken I. Şapur döneminden itibaren ateşdanın iki yanında ibadet eder şekilde duran kral; kraliçe, *Ahuramazda* veya veliahdıyla beraber tasvir edilmiştir. Sâsânîler paralarında özellikle dini inançlarını betimlemekten geri durmamışlardır (Yücel, 2013: 6). Altın ve gümüş paraların yanında gümüş dirhem 1/6'da ağırlığında *dang* ve *peşiz* adı verilen bakır paralar basılmıştır. Bakır paraların kullanımı nadirdir (Altungök, 2015: 296). Darp edilmiş paraların üstündeki her kralın kendisine has bir tacı bulunmaktadır. Hükümdarın otoritesi sarsıldığında ve bunu yeniden tesis ettiğinde başındaki taç değiştirilmiştir (Naskali, 2009: 176). Sikkelerde bulunan kral isimleri oldukça önem taşımaktadır çünkü günümüzde çoğu Sâsânî hükümdarının ismi böyle öğrenilmiştir (Schindel, 2009: 33). Sâsânî hükümdarı Şapur'un adı sikkelerde *şhpwhry* ya da *şhpwhly* şeklinde Pehlevice olarak darp edilmiştir (Yücel, 2013: 8). I. Şapur döneminin siyasi ve askeri başarılarının yazıtlar üzerine yansıtıldığı görülmektedir. Ülkesinin sınırlarını *Eran ud Aneran* (İran ve İran dışı) olarak adlandırmıştır. Bu tabir paralara da yansıtılmıştır fakat Narses zamanında Ermenistan'ın ve Mezopotamya'nın Sâsânîlerin elinden çıkıp Roma'nın eline geçmesiyle *Aneran* tabiri paraların üzerinden kaldırılmıştır (Yücel, 2013: 10).

Sâsânî Devleti yıkıldıktan sonra dahi bir süre Sâsânî paraları başka devletler tarafından kullanılmıştır. Bunda geniş sınırlara yayılmaları, başka devletlerle girmiş oldukları ilişkiler ve özellikle ticaret etkili olmuştur. Sınır komşusu Bizans Devleti paraları olan solidusta bir ayarlamaya gittiğinde Sâsânîler de para ayarlamalarını yapmıştır. İlk zamanlarda paraları üzerinde sanatsallığa önem veren Sâsânîler ilerleyen zamanlarda buna pek dikkat etmemeye başlamışlardır. Bu duruma etki eden faktör darphanelerin devlet tekelinden çıkartılıp özel teşebbüse kaydırılmasıdır (Altungök, 2015: 297). I. Hüsrev zamanında darphanelerin sayısının yüz yirmi civarında olduğu

tahmin edilmektedir. Sâsânîler yıkıldıktan sonra dinarın ayarı ortalama 4,25 gram, dirhem 2,97 gram olarak değiştirildiği görülmektedir (Sahillioğlu, 1994: 354).

1.2.2.2. İran'ın Tarımsal Yapısı ve Tarım Ürünleri

Sâsânîlerin en büyük gelir kaynağı tarım ve tarımdan aldıkları vergidir. Halkın büyük çoğunluğu tarımla uğraşmıştır. Tarımı geliştirmek bir devlet politikası olmuş ve tarıma yeni araziler açılması ve sulama imkânlarının iyileştirilmesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Su kaynakları bakımından zengin olan Elburz dağından tarım arazilerine su taşınmıştır (Mouri, 1380: 17). Devletin kurucusu Erdeşîr valilerini tarımı geliştirmek için çalışmaya davet etmiş susuzluktan dolayı tarım yapılamayan arazilerle ilgili çalışmalarını emretmiştir. Çünkü toprağın işlenmesi halinde halkın karnı doycak ve devlet de halktan sağlamış olduğu vergilerle hazinesini dolduracaktır. *Vastaryuşan* adlı vezir tarım işlerinden sorumludur (Altungök, 2015: 300). Zerdüştlük inançlarına göre eskiçağlarda bereket tanrısına benzer *Anahita* adlı bir tanrıları vardır. Tanrının kızdırılması halinde verimin düşeceğine inanmışlardır. Fakat toprağı hiç dinlendirmeden sürekli sulama yaparak ürün elde etmeye çalışmaları toprağın bir süre sonra verimsizleşmesine, tuzlanmasına neden olmuştur (Altungök, 2015: 302).

Sâsânî toplumunda en kalabalık sınıf köylü sınıfıdır. İran'da hâkim olan feodal ve yarı kölelik sistemi içinde köylüler tarımsal üretimde yer almıştır. Fakat emeklerinin karşılığında üretimden çok az pay almışlardır. Bu sebeple herhangi bir ayaklanmada köylüler en ön saflardadır. Sâsânîlerde köylüler barış zamanında tarımla uğraşırken savaş zamanlarında askere alınmışlardır. I. Hüsrev zamanında köylülerle kölelerin haklarını düzenleyen girişimlerde bulunulmuşsa da pek başarılı olunamamıştır. Köylülerin toprak sahibi olmalarını engelleyen şey dini ve sosyal kurallardır. I. Hüsrev: “*Onlara (köylülere) emekleri ile ürettikleri ürünlerden biraz verelim ki bölgelerinin imarında kullansınlar ve böylece milli servet vergileri artsın ve biz de ordumuzun masraflarını bu vergilerden karşılayalım*” diye emri vardır. Fakat çok güçlenmemeleri için “*halk kitlelerinin mevkii sahibi sınıflarla ortaklık yapmasını engelleyin*” diye de görevlileri uyarmıştır (Niray, 2001: 7).

Bergigeran-i-Azad (Hür çiftçiler) adı verilen köylülerin mülkiyetleri vardır. Kendilerine ait bu topraklarda üretim yapmışlar ve devlete vergi vermişlerdir. İslami kaynaklar bunlardan *fellah*, diğer köylülerden *ekar* diye bahsetmektedir. V. yüzyılın sonlarına doğru hür köylü sınıfı topraklarını kaybetmeye ve büyük toprak sahiplerine bağımlı hale gelmiştir. Bu durum ülkede isyanların yaşanmasına neden olmuştur (Niray, 2001: 8-9).

Sâsânîlerde feodalite vardır. Daha sonra İslam devletlerinde ikta olarak görülen sistem Sâsânî feodalizmine İslam elbisesinin giydirilmiş halidir. Batı Avrupa’da görülen feodal yapıyla yüzeysel benzerlikleri vardır çünkü Batı Avrupa’daki feodal beyler gibi topraklarının etrafını surlarla çevirmemişlerdir. Askerlere ve devlet görevlilerine maaşları karşılığında devlet tarafından bazı arazi bağışlarının yapıldığı görülmüştür. Sâsânîler uygulamış oldukları bu sistemi ataları olarak gördükleri Ahâmenişlerden (MÖ. 550-MÖ. 530) miras almışlardır. Babadan oğula doğru toprak kullanımı devredilmiştir. I. Hüsrev zamanında büyük soyluların *-shahrdârân-* feodal soyluluk özellikleri ortadan kaldırılmıştır. *Vâspuhrân* adlı ikinci soylularla köy arasındaki bağ devam etmiştir (Lambton, 2016: 166-167). Her ne olursa olsun bu kişiler devlete vergi vermeye devam etmişlerdir. *Dihkân* adı verilen küçük köylülük ise devlet yıkılana kadar devam etmiştir. Dihkânların vergi toplamak gibi görevleri vardır ayrıca miras olarak bırakacakları toprağın ölçüsü küçüktür. Sâsânîler yıkıldıktan sonra bile kurmuş oldukları bu toprak sistemi Abbasiler tarafından benzer şekilde devam ettirilmiştir (Christensen, 1936: 107).

Tarımda önemli bir devlet tekeli vardır. Devlet çok fazla özel teşebbüse imkân tanımamıştır. Sâsânîlerde topraklar bölümlere ayrılmıştır. Divan toprakları haraç denilen vergi karşılığında tarımla uğraşan köylülere verilmiş ve bunlardan alınan vergiler direk devlet hazinesine girmiştir. Haraç vergisi devletin en önemli geliridir. Şartlı topraklar devlete askeri, idari gibi hizmette bulunanlara görevleri karşılığında geçici veya kalıcı süreliğine verilmiştir. Saray topraklarının gelirleri saray mensuplarının ihtiyaçlarının karşılanması şartıyla köylüye verilmiştir. Son olarak özel mülkiyet toprakları mevcuttur. Arazi sahibi toprağı nasıl değerlendireceğine kendisi karar verir. Köylüler tarafından işletilen bu tür toprakların gelirleri toprak sahibinindir (Niray, 2001: 9).

Huzistan bölgesinde pamuk, şeker, pirinç gibi ürünlerin ekim ve dikimi yapılmıştır. Anbar şehrinde ağırlıklı olarak tahıl tarımı yapılmıştır. En önemli endüstri ürünlerinin başında gelen ipek üretimi için ipek böceğinin yiyeceğı dut yaprağı için dut

ağacının dikiminin yapıldığı görülmektedir. En yaygın tarımı yapılan ürünler arasında; buğday, arpa, çavdar, darı ve pirinç yer almaktadır. Fındık, zeytin, hurma, üzüm, şeftali, nar, baklagiller, incir, kayısı, fındık, üzüm yer almaktadır (Altungök, 2015: 304). Mezopotamya'nın verimli arazilerini ele geçirmek için Bizans ile sık sık mücadeleye girişmişlerdir. Bu bölgenin sulamaya elverişli olması, ikliminin tarım yapılmasına uygun olması ayrıca pazar şehirlerinin varlığı bölgenin cazibe merkezi olmasını sağlamıştır (Kütük, 2014: 142).

Vergiler devletin en önemli gelirlerinin başında yer alır. Devletin yapacağı yatırımların ve parasal ödemelerin temel kaynağı toplamış olduğu vergilerdir (Falay, 1978: 53). Savaş masraflarının karşılanması için devlet sürekli halktan vergi toplamıştır. Kubad (488-531) ve I. Hüsrev döneminde vergi toplanması konusunda bir takım düzenlemelere gidilmiştir. Bununla birlikte orta ölçekli toprak sahipleri olan *dihgananlar* daha önemli hale gelmiştir (Niray, 2001: 6).

1.2.2.3. İran Sanayisi ve Sanayi Ürünleri

Sâsânîler döneminde İran endüstrisi kentsel formlardadır. Loncaların varlığı meslek birliğinin oluşmasını ve endüstriyel ürünlerin daha sistematik şekilde üretilmesine aracılık etmiştir. Sâsânîler ipek üretimini ticari ilişkiler kurduğu Çin'den öğrenerek geliştirmiş hatta ipek dokumacılığında hatırı sayılır bir yer edinmiştir. Sâsânîlerin dokumuş olduğu ipekler diğer devletlerinde hayranlığını kazanmıştır. Komşusu Bizans gibi devletler Sâsânîlerin tekstil endüstrisini örnek almışlardır. Bizans'ta Iustinionus zamanında ipek üretimi başlamış olsa da Sâsânî ipek dokumalarının kalitesini yakalayamadıkları ve ipekli dokuma ihtiyacı karşılanmadığı için İran ile ticaret yapıp ipekli ürün ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır (Heyd, 1975: 60). Şahnâme'de ipekten dokunmuş, yumuşak, nakışlı, renkli ve dayanaklı kumaşlardan *perniyan* diye söz edilmektedir (Konuksever, 2016: 107).

Sâsânîlerin maden sanayi ürünleri arasında; bakır, gümüş altın, kristal ve özellikle inci yer almıştır. İnci ile süslenilen dokumaları meşhurdur. Sâsânîlerde görülen incilerle süslü ipekli dokuma Bizans'ı etkilemeyi başarmıştır. Bizans Devleti, Çin ve Sâsânîlerde gördüğü kumaş dokumacılığını kurduğu sanayi tesislerinde taklit etmiştir (Altungök,

2015: 330-331). Bunun farkında olan Sasaniler hem kendi ihtiyaçlarını karşılarlarken hem de bunların ihracatını yaparak ekonomisine kazanç sağlamıştır.

Sâsânî hükümdarı II. Şapur (309-379) zamanında İran ipek üretmeye başlamıştır. İpek üretim işlerinde çok sayıda savaş esiri köle çalıştırılmaktaydı. Tarihçi Mes'ûdî savaş esiri kölelerle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Şapur daha sonra El-Cezîre, Amid ve diğer Rum şehirlerine saldırdı. Oradan pek çok esir getirerek Sus ve Tüster gibi Ahvaz bölgesi şehirlerine iskân etti. Oradan bunlar çoğalarak bulundukları yeri vatan edindiler.”(Mes'ûdî, 2011: 229). Mezopotamya ve Suriye'den ipek yapım ustalarını getiren İran aynı zamanda Nisibis, Amid (Diyarbakır) gibi şehirleri alma girişiminde bulununca ekonomik mücadele yerini uzun yıllar devam edecek olan savaşlara bırakmıştır. II. Şapur devri biterken doğudaki sınır komşusu olan Roma'nın yerini Bizans almıştır.

Sâsânîler cam ürünlerinin üretimine önem vermişlerdir. Hatta cam ürünlerinin yapıldığı Suriye bölgesine egemen olmak için mücadeleden sakınmamışlardır. Nasır-ı Hüsrev “*Dünyanın hiçbir yerinde daha güzel cam eşya görülmediğini ve camcılar çarşısına girildiğinde insanın oradan çıkamayacağını, vazoların güzelliğinin insanı hayran bıraktığını*” söylemiştir (Güçlüay, 1999: 118). Cam ürünlerinin yanında dokuma endüstrisi de çok gelişmiştir. Elbise yapımı ön plandadır. Sanayi ve sanayi ürünleri devletin tekelinde olmuştur. İmalathaneler ve fabrikalar devletin gözetimindedir. Daha sonraki dönemlerde devlet özel teşebbüsün yolunu açmıştır. Elinde bulunan fabrika ve imalathaneleri kişilere devretme yoluna gitmiştir. Ticaret, sanayi ve tarım alanlarında ortaklaşa iş yapan gruplar bulunmaktadır ve bunlara *hambayih* adı verilmektedir. Özelleştirme devlet içerisinde farklı meslek gruplarının da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu gruplaşmalar daha sonraları lonca teşkilatı olarak İslam döneminde devam etmiştir (Altungök, 2015: 308). Tekstil sanayisinde; ipekten dokunmuş, nakışlı simli kumaşlar, duvar kilimleri, örtüler, halılar, çadırlar üretilmiştir. Özellikle günümüzde dahi İran halıları önemini ve şöhretini korumaktadır. Sâsânî dokuma ürünleri Mısır'dan Uzakdoğu'ya kadar taklit edilmiş fakat çoğu zaman aynı kalite ve güzellik yakalanamadığı için Sâsânîlerden ticaret yoluyla ihtiyaçlarını temin etme yoluna gitmişlerdir. Sâsânî ipekli kumaşlarına *diba*, altın işlemeli kumaşlarına *zerî* adı verilmiştir. Bu konuda oldukça ileriye gitmişlerdir. Çinliler Sâsânîlerin yapmış olduğu bu

dokumaları taklit etmişlerdir. Kumaşlarının üzerine; hayvan ve insan motifleri, çiçek desenleri, hükümdar resimlerini işlemişlerdir (Altungök, 2015: 346-347).

Sanayide İran halkının yanı sıra yabancı kökenli işçiler ve seferler sırasında ele geçirilen köleler de çalışmaktadır. Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev (531-579) zamanında Suriye içlerine kadar giden Sâsânîler buradan zorla getirilen becerikli sanatkârları yeni kurulan Cündişapur ve Veh-Ardaşir şehirlerine yerleştirmişlerdir. Getirilenler arasında ipek işçileri de yer almaktaydı. Kurmuş oldukları atölyelerde bu kişileri çalıştırmışlardır. (Bahadır, 2011: 700). Üretim ve nüfus birbirinden ayıramazlar. Daha fazla nüfus daha fazla üretim demektir. Daha fazla üretim için ise iş gücüne ihtiyaç duyulur (Falay, 1978: 32). Bu sebeple Sâsânîler savaş sırasında aldıkları köleleri bu gibi işlerde de kullanmışlardır.

Şahıslara ait küçük işletmelerin yanında Sâsânî sarayının ihtiyaçlarını karşılamak için büyük işletmeler de kurulmuştur. Bu işletmeler saray erkânının, ordunun ve idarenin ihtiyaçlarını gidermeye yönelik üretim yapmışlardır. İmalathanelere sarayın da dâhil olması orta ölçekli kuruluşların zayıflamasına yol açmış mevcut olanlar da daha çok fakir halk kesimine hitap eden malları üretmişlerdir. Sâsânî sarayındaki eşyalar devletin sanayisinin gelişmişliğini göstermektedir. Orta kesime hitap eden mallar ise genelde kilden ve kaba kumaştan yapılmıştır (Altungök, 2015: 331). Sanayi işletmelerinin yapıldığı önemli merkezler arasında; Darabgirt, Fesa, Cehrem yer almaktadır. Kanefe şehrinde inci, Darabgirt şehrinde tuz üretimi yapılmıştır. Dokuma sanayisinin geliştiği yerler; Nişabur, Tavvac, Siniz, Canaba, Merv ve Fesa'dır (Altungök, 2015: 349). Yiyecek endüstrisine konu olan ürünlerden bazıları; fındık, zeytinyağı, Hindistan cevizidir (Altungök, 2015: 332).

1.2.2.4. İran'ın Ticari Yapısı, Pazar Şehirleri ve Gümrük Vergileri

Sâsânî ekonomisinde ticaretin etkisi büyüktür. Şehirlerin dışında kurulan *vazar* diye adlandırdıkları çarşı ve pazarları vardır. İran halkının yanında bu pazarlarda yabancı tüccarlara da rastlamak mümkündür. Ticarete konu olan ürünler arasında kıymetli taşlar, baharat, ipek, madeni eşyalar, pamuklu dokumalar, halı, kilim ve elbiseler ve güzel kokular sayılabilir. Sâsânîler tüccarlarına *vazargan* ticari faaliyetlerin tümüne *vazarganîh*

demişlerdir. Çarşı ve pazarları teftiş edenlere ise *vazarbad* adını vermişlerdir (Altungök, 2015: 306-307).

Sâsânîler ticarete çok önem verdikleri için ticaretteki aslan payını almak ve doğunun mallarını batıya aktarırken bu ticareti kendi kontrollerinde gerçekleştirmek istemişlerdir. Bu sebeple her türlü mücadeleden ve ittifaktan geri durmamışlardır. Doğunun malları ucuzdur. Arada aracılık ederek bu ucuz malları batıya pahalıya satmak istemişlerdir. Ticaret yollarının geçtiği güzergâhta bulunan Sâsânîler bu konumunu çok iyi değerlendirmiştir (Tezcan, 2014: 101). Ticaretini yapabileceği ürünleri üretecek özel imalathanelerin dışında bir de devlet imalathaneleri mevcuttur. Buralarda genelde lüks tüketim maddeleri üretilmiş hem sınır içi ihtiyaçlar sağlanırken hem de ihracat yaparak ekonomilerini güçlendirmişlerdir.

Sâsânîler ticaret hayatında hem alan tarafın hem satan tarafın haklarını korumaya çalışmıştır. Buna yönelik politikalar uygulamıştır. Çek ve senet sistemiyle ticari hayatı kontrol altına almıştır. Ticaretin hangi aşaması olursa olsun devlet görevlileri tarafından her türlü denetime tabi tutulmuştur. Her hangi bir usulsüzlükte bununla ilgilenen adli görevliler vardır. Günümüzdekine benzer şekilde taşınmaz mallar üzerinde tapu oluşturulmuş alıcı ve satıcı arasındaki ilişki kayıt altına alınarak defterhanelerde saklanmıştır (Altungök, 2015: 308). Ekonomik hayatın canlılığı ve ticari hayat şirketlerin ortaya çıkmasına ve bankacılık sektörünün gelişmesine neden olmuştur. Ticaretin yoğunlaştığı yerlerde bankalar kurulmuştur. Yahudilerin bu bankalarda çalıştıkları bilinmektedir. Bankalar tüccarlara ihtiyaçları dâhilinde borç para verme, gidecekleri ülkenin parasıyla mevcut paralarını değiştirme veya tüccarların paralarını muhafaza etme gibi hizmetleri vardır (Altungök, 2015: 311).

Sâsânî topraklarından geçen ticaret yollarının başında ipek yolu gelmektedir. Dicle ırmağı Sâsânîlerden önce Roma İmparatorluğu ve Partlar arasında sınır olmuştur. İpek yolu Dicle'yi takip ederek önce İran'ın batısında yer alan eski başkent Ekbatana'dan İran'ın kuzeydoğusundan hareketle Hekatompylos (Şehr-i Kumis) ve Rey şehrinden geçtikten sonra Merv'e uğramaktadır. Merv şehri ticarete kavşak noktada yer alan önemli bir şehirdir. Merv'den sonra iki yol vardır: Kuzey Baktria'dan Batı Türkistan doğru veya Afganistan'ın kuzeyinden Belh şehrine doğru. Buradan sonra ticaret kervanları Hindistan'a ya da Çin'e doğru ilerleyebilirlerdi Belh'den devam etmek isteyen tüccarlar Taş-Kurgan'a kadar gidebiliyordu. Buradan sonra ticaret başka ülkenin tüccarlarının eline

geçmekteydi. Bu yol güzergâhı batıda İranlı tüccarların doğuda Çin'e kadar Soğdlu tüccarların kontrolündedir. (Tezcan, 2014: 100).

Diğer devletlerle ilişkilerinde ticaret özellikle ipek ticareti ön planda olmuştur. Doğu mallarının transferinde her zaman tekeli korumayı başarmıştır. Sınır komşusu Bizans'a bu sebeple sık sık güçlük çıkarmıştır (Tezcan, 2014: 100). Bizans ile ticarete ipeğin dışında söz konusu olan mallar arasında; Afganistan ve Türkistan bölgelerinden temin edilen kıymetli taşlar, baharat, deniz ürünleri, Doğu ve Güneydoğu Asya'nın egzotik ürünleri sayılabilir. Bizans ihtiyacı olan bu ürünlere sahip olabilmek için İran'ı görmezden gelemezdi. Bizans sarayının ve aristokratik sınıfın bu mallara çok ihtiyacı vardı (Bahadır, 2011: 699). Bu sebeple İran doğu-batı arasında yapılan ticarete söz sahipliğini korumak ve yolların güvenliğinin sağlamak zorundaydı. Yollar üzerine tüccarların ihtiyacını karşılayacak köprüler, su depoları, kervansaraylar ve köprüler inşa etmiştir (Altungök, 2015: 309).

I. Hüsrev zamanında ticaret ağlarının genişletilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Lüks malların ticaretinin yapımı yoğunlaşmıştır. İran ile Bizans arasındaki rekabet bu dönemde artmış olsa bile Sâsânîler bu dönemde uygulamış oldukları başarılı ticari politikalarla Hint Okyanusundan Orta Asya'ya ve Güney Rusya'ya kadarki alanda faal olmuşlardır.

Sâsânîler ticari ilişkiler kurduğu bir diğer devlet Göktürkler olmuştur. İki devlet arasında ticarete konu olan ürünler arasında; altın, gümüş, elbise, vazo, sandal ağacı, içecek ve yiyecekler, şarap, lüks eşyalar, çalgı aletleri vb. yer almaktadır (Divitçioğlu, 2000: 284). Sâsânîler ve Göktürkler arasında ticari ilişkiler çok iyi durumdayken Soğdlu tüccarların araya girip iki ülke arasındaki iyi ilişkileri bozması nedeniyle Sâsânî-Göktürk savaşları yaşanmıştır (Ligeti, 1998: 61). Bunun üzerine Bizans-Göktürk yaklaşması başlamıştır fakat Sâsânîler ipek ticaretindeki pastadan payını kaybetmemek için buna engel olmaya çalışacaktır. İlişkiler bozulmadan önce kervan ticaretinde gümrük uygulaması yapılmaktaydı. Gümrük memurları genelde askerlerden oluşmuştur. Ticaret kervanları hangi ülkeden geçiyorsa o ülkenin askerleri tüccarlara refakat etmiştir. Bunu yapmalarındaki amaç hem sağlıklı bir şekilde ticari faaliyetleri gerçekleştirmek hem de sınırlarını korumaktır. Gümrük vergisinin yanında bir de geçit vergisi alınmıştır. Göktürk-Sâsânî arasındaki gümrük şehri Derbent'tir (Atan, 1990: 22).

Sâsânîler Anadolu'da yer alan ticaret yerlerine sahip olmak istemiş bu sebeple Bizans ile sık sık karşı karşıya kalmıştır. Ticari antlaşmalarla her iki ülke arasında belli bölgelerde gümrük büroları oluşturmuşlardır. VI. yüzyılda Bizans yönünde Nisibis'te kurulan gümrük sayesinde her iki ülkenin tüccarları arasında ticari faaliyetler aktif bir şekilde yürütülmüştür (Bahadır, 2011: 700). Ticaret kervanları Çin'den Suriye'ye kadarki mesafeyi iki yüz seksen üç günde geçebiliyordu. Sâsânîli tüccarlar doğunun mallarını Armenia ve Nisibis pazarlarına getirerek burada Bizanslılara satmışlardır. Barış zamanlarında normal akışında devam eden ticaret savaş zamanlarında Sâsânîler tarafından durdurulmuştur (Gibbon, 1994: 65). İpek ticareti karada ve denizde İran'ın tekelinde olduğu için Bizans bunun önüne geçmeye çalışmıştır. Yeni ticaret yolları arayışı, Göktürklerle ittifak, ipek üretiminin ülke içerisinde başlaması Bizans'ın Sâsânî tekelini kırmak için atmış olduğu bazı somut adımlardır (Gibbon, 1994: 69). Ticaretin gerçekleştiği yol, körfez, gümrük ve limanlar için verdikleri mücadeleler, savaşlar ve başka devletlerle yapmış oldukları ittifaklara çalışmanın ikinci bölümünde yer verilmiştir.

Sâsânîlerin ticaret gerçekleştirdiği yerlerden ülkelerden biri de Çin olmuştur. Çin ile ticarete genellikle bakır, gümüş, altın, kıymetli kumaşlar, allık, kilim, ipek, inci ve mercanlar, halı, mücevher, kristal kayalardır (Altungök, 2015: 314). Güney Çin bölgesinde yapılan kazılarda Sâsânî paralarının bulunması Sâsânîlerin ticarete aktif olduğunu göstermektedir. İki ülke arasında ticaretin gelişmesi için yollar, köprüler, limanlar inşa edilmiştir. İran Körfezi ve Hindistan arasındaki ticaret ağına hâkim olan İranlı tüccarlar, Bizans'ı çoğu zaman bu yol üzerindeki ticaretten uzaklaştırabilmişlerdir (Baskıcı, 2009: 260). Karadeniz ticaret yolunda bulunan Lazika şehrindeki Petra limanı Sâsânîler için önemli olmuştur. Lazika bölgesine egemen olmak için sık sık Bizans ile mücadele etmişlerdir (Norwich, 2013: 189). Sâsânîlerin ticaret gerçekleştirdiği yerlerden bir diğeri Hazar Denzinin kuzeyidir. Bu yol sayesinde mabut dişi, samur kürkü, mum amber, bal gibi ürünlerin alış verişi yapılmıştır. Burada yapılan kazılarda Sâsânî paralarına rastlanılmıştır (Altungök, 2015: 317).

1.2.2.5. Maden Endüstrisi

Ekonomik değeri yüksek yeraltı ve yerüstü kaynakların çıkartılarak işlenmesi ve birçok alanda değerlendirilmesi tarihte önemli bir yer tutar. Eskiçağlardan beri toplumlar madenlerin değerinin farkında olmuşlardır. Kimi zaman varlıklarını devam ettirmede kimi zaman başka uluslar üzerinde hâkimiyet kurmada madenlerin verdiği güçten faydalanmışlardır. Savaş araç gereçlerinde, süs eşyalarının yapımında, paraların basımında, ev eşyalarında vb. madenlerin kullanımı söz konusudur. Maden yataklarının bulunması, cevherin çıkarılarak işlenmesi, döküm yapılması ve son şeklinin verilerek kullanıma hazır hale gelmesi yüzyılları içine alan tecrübelerde saklıdır. Zamanla ekonomik güç olarak görülmesi ve metalürji bilgisinin artmasıyla maden endüstrisi ortaya çıkmıştır. Madencilik faaliyetleri insanlık tarihi kadar eskilere dayanmaktadır (Tez, 1989: 12). Maden endüstrisinin temel madenleri: demir, bakır, altın, krom, kurşun ve gümüştür.

İran'da eskiçağlardan itibaren yüksek kesimlerinde bakır ve kalay madeni bulunmaktadır. Sümerce yazılmış metinlerde MÖ. 3. bin yıldan itibaren İran'ın güney kesimlerinden Mezopotamya'ya kalay madeninin taşındığını anlatılmaktadır. Zagros dağları civarında yapılan kazılarda buradan altın, bakır ve kalay madenine rastlanılmıştır (Helwing, 2009: 209). Elburz dağları civarında bakır, gümüş, kurşun gibi madenler bulunmaktaydı. Sâsânîler zengin maden yataklarının bulunduğu Ermenistan, Kafkasya, Maveraünnehir gibi coğrafyalarda varlık göstermişlerdir. Bu sebeple madeni işlemesini bilmişler ve maden sanayisinde çok ilerlemişlerdir. Pamir dağı civarında maden ocakları yer almaktaydı. Ülke içerisindeki maden ocakları hükümdara aitti (Altungök, 2015: 360).

Sâsânîler Anadolu'nun zengin maden kaynaklarına sahip olmak istemişlerdir. Anadolu o dönemde özellikle altın gibi kıymetli madenler bakımından zengindir ve Sâsânîler bu topraklara sahip olmak için Bizans ile mücadele etmişlerdir (Bahadır, 2011: 690). Özellikle Anadolu'da Orta Fırat bölgesindeki altın madenleri hususu Bizans ile mücadelelerin nedenlerinden biri olmuştur (Bakır, 2002: 117).

Sâsânîler gümüş işlemeciliğinde özellikle çok ilerlemişlerdir. Gümüşten eşya yapımı İran coğrafyasında Sâsânîlerden sonra da kurulan devletler tarafından da devam ettirilmiştir (Altungök, 2015: 361). Kapları bazen tamamen gümüş kaplama yaparken bazen de som gümüş üstüne desen işlemişlerdir (Bakır, 2002: 356). Kazvîn, Messula, Tebriz, Horasan ve Reşt zengin gümüş yataklarının bulunduğu bölgelerdir (Altungök,

2015: 362). Demir madeni de yaygın kullanılmıştır. Demircilik mesleğiyle uğraşanlara *ahangar*, demir kalıplar üretenlere *ahan paykar* adı verilmiştir (Altungök, 2015: 366). Çelik madeni özellikle silah üretiminde kullanılmıştır. Çelik çok dayanıklı bir maden türüdür. Sâsânîler savaşçı bir toplum olduklarından dolayı silah yapımına ihtiyaç duymuşlar özellikle demir madeninin temini ve demir yatakları için Bizans ile mücadele etmişlerdir.

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞU ROMA VE İRAN ARASINDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER

2.1. V. YÜZYILDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER

2.1.1. Her İki Ülkenin İktisadi Gelişmelerine Bağlı Çatışma Alanları

Bizans İmparatorluğu ve Sâsânî Devleti Anadolu'nun doğusunda yaklaşık üç yüz yıl sınır komşusu olarak hâkimiyet kurmuşlardır. Bizans'ın kuruluşundan Sâsânî hükümdarı III. Yezdicürd döneminin sonuna kadar iki ülke arasında ticari, siyasi ve askeri çıkar çatışmaları devam etmiştir. Doğu Roma ve Sâsânî Devleti kendilerini dünyanın geri kalan tüm devletlerinden üstün görmekteydiler. Her iki devlette köklü bir tarihi geçmiş ve kültürel mirasa sahiplerdir. Hal böyle olunca doğuda sınır komşusu olan bu iki devletin mücadele etmesi, birbirlerine üstünlük kurmaya çalışması kaçınılmaz olmuştur (Baskıcı, 2009: 102).

Bizans-Sâsânî etkileşimde iktisadi yarış ön plandadır. Ekonomik üstünlüğü elinde bulunduran diğerine karşı çoğu zaman yarışa önde başlar düşüncesinden hareketle yol almışlardır. Bizanslılar doğu sınırlarındaki Sâsânî tehlikesinin her zaman farkındadırlar. Sınır bölgelerini koruyabilmek ve kontrol altında tutabilmek adına önemli askeri kaynak ayırmışlar zaman zaman başka devletlerle ve topluluklarla Sâsânîlere karşı ittifak içinde olmuşlardır.

Mardin (Magygıç) şehri Bizans-Sâsânî mücadelesinde önemli konumdadır. Mardin Romalıların eline geçtikten sonra Romalılar halkını Yukarı Mezopotamya'ya yerleştirmiş Sâsânîlere karşı bir savunma sistemi kurmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Sâsânî saldırılarını durdurmak için Hesnade-Kapha, Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Tur

Abdin¹⁹, Hartem-i Ta'i kalelerini inşa etmişlerdir. Yine Dara şehrinde Anastasipolis, Savur ve Lorne savunma merkezleri yapmışlardır (Ahmetbeyoğlu, 2012: 544).

Sâsânîler; sınırlarını Bizans'a karşı korurken, maden kaynakları açısından zengin olan Anadolu topraklarının doğu kısımlarına sahip olabilmek için Bizans'la mücadele etmişlerdir. Trabzon ve çevresinden çıkartılan altın madenine sahip olmak iki devletin istediği bir şeydi. Bu sebeple Trabzon ve güneyi İran ve Bizans arasında sık sık el değiştirmiştir (Lemerle, 1994: 73). Bizans-Sâsânî sınırında yer alan Dara²⁰, Nisibis (Nusaybin) ve Amid²¹ (Diyarbakır) Anadolu'da iki devletin mücadele ettiği yerler arasındadır. Bu yerlerin ticaret ve stratejik öneme sahip olması iki devletin sürekli çatışma içerisinde olmasına neden olmuştur. Yapılan ticari antlaşmalarla iki ülke sınırındaki belli bölgelerde gümrük büroları oluşturulmuştur özellikle Nisibis'teki gümrük aracılığıyla her iki ülkenin tüccarları aktif bir şekilde ticari faaliyetlerini yürütmüşlerdir. 561'de karşılıklı yaptıkları antlaşmayla kaçakçılık yapılmasının önüne geçmeye çalışmışlar böyle bir durumla karşılaşıldığında uluslararası dava açma maddesini kabul etmişlerdir (Bahadır, 2011: 699)

İkili mücadelelere neden olan topraklardan biride Antakya, İskenderiye ve Kudüs'tür. Bu şehirler Bizans için hem dini hem ekonomik hem de stratejik açıdan çok önemlidir. Sâsânîler buraları Bizans'ın elinden alarak üstünlük sağlamaya çalışmıştır. Akdeniz limanlarına, Kudüs, Antakya, İskenderiye'ye ulaşmak isteyen Sâsânîler Suriye topraklarını ele geçirmeye çalışmışlardır. Bunu bazen şehirlere saldırarak bazen de bölge halkı Nesturileri Bizans'a karşı kışkırtıp kendi taraflarına çekerek yapma siyasetini benimsemişlerdir (Altungök, 2014: 55-56).

Siyasi çatışma alanları arasında tarım için çok verimli olan Mezopotamya toprakları yer almaktadır. Bu bölge hâkimiyeti için iki devlet dört yüz yıl savaşmışlardır. O dönemde Mezopotamya'daki tarım ürünleri Bizans'ın doğu sınırında yaşayan halklara

¹⁹ Aramca "Allah'ın kulları" anlamına gelen Tur-Abdin günümüzde Mardin'den aşlayarak kuzeyde Hasankeyf'e, doğuda Cizye'ye ve güneyde Nusaybin'e kadar uzanan coğrafyaya verilen isimdir. Bizans ve Süryani kaynaklarında Tur- Abdin olarak zikredilirken ortaçağ boyunca Cebel Tur olarak da adlandırılmıştır (Streck, 1988: 98).

²⁰ Dara şehri, Mardin'in yaklaşık 30 km doğusunda yer alan stratejik bir noktada yer almaktadır. Mezopotamya'ya ve Kuzey Suriye ile Kuzeybatı yönündeki Anadolu topraklarını kontrol altında tutan ana güzergâhları kontrol edebilecek bir konuma sahiptir (Bahadır, 2011: 691).

²¹ Dicle ırmağının batı yakasında yer alan Amid şehrinin günümüzdeki adı Diyarbakır'dır. Bulunduğu coğrafya itibarıyla doğu-batı, kuzey-güney istikametinde kavşak noktadadır. Ticaret yolları üzerinde bulunması ve askeri garnizonlara sahip olması nedeniyle savunma açısından da önemli bir konumdadır. Bizans tarafından tahkim edilmiştir. İmparator Constantius zamanında yapılan surlar günümüze kadar ulaşmaktadır (Darkot, 1968: 603).

ve Araplara satılmakta idi. Tarım ürünleri ticareti sayesinde Sâsânî ve Bizans etkileşimi yoğun olmuştur. Fırat ve Dicle ırmaklarına açılan sulama kanallarıyla Mezopotamya'daki tarım ürünleri çeşitliliği artmış ve bölge insanının ihtiyaçlarını karşılayacak düzeye gelmiştir (Bahadır, 2011: 699).

Bizans'ın Mezopotamya'daki sınırları Dicle ırmağına kadar uzandırmak istemesi diğer taraftan Sâsânîlerin Fırat ırmağına kadar ilerleme mücadelesi bu bölgede kalan toprakların sürekli Bizans-Sâsânî savaşlarına şahit olmasına neden olmuştur. İki ülke arasındaki siyasi çatışma alanları arasında; Amida (Diyarbakır), Edessa (Urfa), Dara, Martyropolis²² (Silvan), Callinicum²³ (Rakka), Karhoi (Harran), Nissibis (Nusaybin), Resu'l-Ayn (Ceylanpınar) yer almaktadır. Bu bölgeler iki ülke arasında sık sık el değiştirmiştir (Kütük, 2014: 142).

İktisadi yarışların bir kolu ticaret noktasındadır. Ticari etkileşim zaman zaman savaşların yaşanmasına neden olmuş olsa da ticari antlaşmalar da gerçekleşmiştir. İki ülke arasındaki ticari ürünler diğer başlıklar altında ele alınmış olsa da burada da bahsedilmesi gereken ticarete önemli bir mal olan ipektir. Lüks endüstrisinde ipek çok değerlidir. İpek yolunun İran coğrafyasından geçmesi ve Sâsânîlerin tekelinde olması nedeniyle ipek yolu hâkimiyet mücadelesi siyasi, askeri ve diplomatik rekabete neden olmuştur. Çeşitli savaşlar ve diplomatik ilişkiler rağmen Bizans ipek ticaretinde Sâsânî egemenliğini kırmayı başaramamıştır (Heyd, 2000: 59)

Bizans'ın ihtiyaç duyduğu Hindistan ve Çin malları ticaretinde kara ve deniz yolları aktif şekilde kullanılmıştır. Kara yoluyla önce Soğdiana'ya deniz yoluyla da Seylan'a gelen mallar bundan sonraki kısımda İran engeline takılmışlardır. Özellikle Iustinianus döneminde İran'ın gücünü kırmak isteyen Bizans Hazar Denizi ve Karadeniz İstanbul'a ulaşacak başka bir yol bulma girişiminde bulunmuştur. Diğer yandan Sasani-Göktürk ittifakını bozup Türkleri kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Kısa bir süre amacına ulaşmış olsa da Göktürklerin yıkılması Bizans'ı yeniden Sasani tehlikesiyle karşı

²² Martyropolis, Diyarbakır ilinin 80 km kuzey doğusunda yer almaktadır. Günümüzdeki adı Silvan'dır. Döneminde Bizans için önemli bir garnizon şehri olmuştur. Şehrin ne zaman kurulduğuna dair net bilgi olmamasına rağmen Maruha adında bir Hristiyan ruhani tarafından inşa edildiği düşünülmektedir. Bu kişi Arcadius ve II. Theodosius zamanında yaşamış Sâsânî hükümdarı I. Yazdgerd ile Bizans arasında arabuluculuk yapmış bir din adamıdır (Konuk, 2012: 9).

²³ Günümüzde Suriye sınırları içerisinde yer alan Rakka kentinin tarihteki adıdır. Özellikle ticarete önemli bir şehir olması ve Kuzey Suriye topraklarına hâkim olması nedeniyle birçok savaşa konu olmuştur. Fırat ırmağının kuzeyinde bulunan şehre adını veren kişi MÖ II. Yüzyılda şehri kuran Seleukos'tur. Rakka ismi Arapçada "su baskınlarına uğrayan yer" anlamındadır. Sık sık Fırat nehri taşıdığına sular altında kaldığından Araplar Rakka ismini vermiştir (Bezer, 2007: 432).

karşıya bırakmıştır. Kuzeyde bir ticaret yolu oluşturmada başarısız olan Bizans bu defa güneyde Yemen civarındaki Hristiyan halklar üzerine giderek Hindistan ve Çin'e ulaşmaya çalışmıştır. Fakat bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Doğu ile yapılan ticarete Sasani engelini hiçbir zaman uzun soluklu aşmayı başaramamış ve Sasanilere gümrük vergisi ödemekten kendini kurtaramamıştır (Lemerle, 1994: 67).

2.1.2. Theodosius Hanedanlığı Döneminde Sâsânîlerle İktisadi İlişkiler

Bizans tarihinde Theodosius Hanedanlığı dönemi M.S. 379-457 yıllarını kapsamaktadır. Theodosius Hanedanlığı başa geçmeden önce Bizans- Sâsânî savaşları yaşanmaktaydı. Bizans hükümdarı Iulianus (361-363) Sâsânîlerle savaşılırken hayatını kaybetmiş imparatorusuz kalan Bizans ordusu zor durumda kalmıştır. Iulianus'un ölümünün ertesi günü muhafız alay komutanı olan Iovianos (363-364) başa geçmiştir. Fakat kendisini toparlayamayan Bizans ordusu Sâsânî karşısında Dicle ırmağının doğusuna doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Durumdan istifade etmek isteyen Şapur şartları çok ağır olan bir antlaşmayı Iovianos'a sunmuş Bizans imparatoru bunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu antlaşmaya göre Diocletianus zamanında Bizans'ın almış olduğu beş sınır eyaleti ve sınırda yer alan on sekiz kale Sâsânîlere bırakılacak ve Ermenistan bölgesi Sâsânîlerin kontrolünde olacaktı. Bizans için bu antlaşma Mezopotamya ve Ermeni topraklarındaki haklarından vazgeçmek anlamına gelmektedir (Ostrogorsky, 2006: 47). Iovianos ordusuyla birlikte İstanbul'a dönerken yolda hayatını kaybedince onun yerine Bizans tahtına 364-378 yılları arasında hükümdarı olacak olan Valens geçmiştir. Theodosius hanedanlığı da Valens'in ölümüyle başlamıştır.

I. Theodosius Bizans kralı olduğunda Sâsânî hükümdarı II. Şapur hayatını kaybetmiş bunun yerine kardeşi II. Erdeşîr başa geçmiştir. Ancak taht ömrü yaklaşık dört yıl olmuştur. Tahtan indirilmenden sonra başa III. Şapur geçmiştir. 387'de iki ülke arasında Ermenistan'ın paylaşılması söz konusu olmuştur. Ermeni topraklarının dörtte biri Bizans'ta kalırken dörtte üçlük kısmı Sâsânîlerin olmuştur (Norwich, 2013: 81). Sâsânîlerle kısa süreli barış ortamı sağlanınca Theodosius batıda İtalya'yı istila etmeye kalkışan Maximus üzerine sefere çıkmış egemenliğinin sağlamlaştırmaya çalışmıştır. 388'de gerçekleşen savaşta Maximus'u yenmiş ve onu öldürmüştür. Theodosius artık bu

tarihten 395'te ölümüne kadar Roma topraklarının tek imparatoru olacaktır (Freeman, 2003: 588).

Batıdaki German saldırılarının önüne geçmek isteyen I. Theodosius onları askeri hizmete almış, çeşitli bölgelere yerleştirmiş ve vergi muafiyeti sağlamıştır. Böylelikle sayısı azalan orduya asker kazandırılırken German sorunu da barışçıl yollarla çözülmüş oluyordu fakat askerlerin paralı olması maliyenin yükünün ağırlaşmasına neden olmuştur. Egemenliği altındaki halk büyük borçlar altına girmiştir ve başına buyruk hareket eden imparatorluk memurlarının kötü muamelesi yüzünden büyük toprak sahibi nüfuzlu kişilerin yanlarına sığınmaya başlamışlardır (Ostrogorsky, 2006: 49). IV. yüzyıldan V. yüzyıla girerken ekonomik açıdan Bizans köylüsünün durumu böyledir.

Theodosius dönemi büyük Roma imparatorluğun bir bütünlük içerisinde yönetildiği son dönemdir. 395'te I. Theodosius ölürken Doğu Roma tahtına oğlu Arcadius Batı Roma kısmına Honorius geçmiştir. Saltanatı son bulurken Bizans V. yüzyıla ekonomisi vahim bir şekilde girmektedir. Yine de IV. yüzyıla nazaran yapılan reform hareketleri, siyasetteki istikrarı ve Bizans parası solidus'un daha geniş bir alana yayılması iyi gelişmeler olarak değerlendirilebilir (Ostrogorsky, 2006: 49).

Bu sürede Sâsânî hükümdarı I. Yezdicürd İran coğrafyasında Hristiyanlığın yaşanmasına engel olmamıştır. Hristiyan kaynakları I. Yezdicürd'ün cömertliğinden ve dostluğundan bahsetmektedir. Fakat gerçek şudur ki I. Yezdicürd bu politikasıyla Hristiyanları yanına çekerek Bizans üzerindeki siyasi emellerini gerçekleştirmeye çalışmaktaydı. I. Yezdicürd 409'da Hristiyanlara alenen ibadetlerini yaşama iznini vermiştir (Vasiliev, 1943: 120).

Arcadius'un saltanatı 395-408 yılları arasındadır. Döneminde ülkenin sınırları başkent Constantinopolis olmak üzere doğuda Anadolu'dan Sâsânî sınırına kadar uzanmakta güneyde Suriye ve Filistin topraklarını içine almaktadır. Kuzey Afrika'da Mısır ve Libya kıyı şeridi Bizans'ın hâkimiyetindedir. Kuzeyde Batı Kafkaslar ve Karadeniz'e kadar uzanmaktadır. 476'da Batı Roma İmparatorluğu yıkılana kadar sınırlar Yunanistan, Bulgaristan, Romanya'nın bir kısmı ve eski Sırbistan'dır. Bu dönemde henüz daha Batı Roma İmparatorluğu yıkılmamıştır fakat imparatorluğun doğu kanadı batı kanadına nazaran daha iyi durumdadır. Üretime dayalı bir ekonomi, canlı devam eden ticari faaliyetler ve iktisadi bir hayat vardır (Freeman, 2003: 621).

Arcadius dönemi Bizans-Sâsânî ilişkileri barış ortamında geçmiştir. Arcadius öldükten sonra Bizans tahtına sekiz yaşında olan oğlu II. Theodosius geçti. Saltanatı 408-450 yılları arasındır. Arcadius ölmeden önce çocukları henüz küçük olduğundan dolayı Sâsânî hükümdarı I. Yezdicürd'ü vasi bıraktı. Bu durum I. Yezdicürd tarafından memnuniyetle karşılanmıştır hatta Theodosios'a bakması için kendi hanesinden birini göndermiştir. Hatta Bizans eşrafına mektuplar gönderip eğer çocuk yaştaki hükümdar aleyhinde bir davranışta bulunurlarsa onlara savaş açacağını bildirdi (Bahadır, 2011: 690).

I. Yezdicürd zamanı (399-421) Sâsânîler ile ilişkiler iyi gitmiştir. Sâsânîler I. Yezdicürd döneminde Bizans'a karşı etkili bir dış politika benimsememiş, sınırlarını Bizans'a doğru genişletmeye çalışmamıştır (Altungök, 2015: 92). Bizans'ta bu durumdan istifade ederek Anadolu'nun ekonomik ve siyasi yapılanmasıyla alakadar olmuştur. Bunun için doğu ordusu komutanı Anatolius görevlendirilmiştir. Anatolius Anadolu'da başarılı işlere imza atmış şehirler surlar ve kuleler diktirmiş ekonominin canlanmasını sağlamıştır. I. Yezdicürd'ün ölümünden sonra Sâsânî tahtına oğlu V. Behram geçmiştir. V. Behram'ın Bizans'a saldırmasıyla sağlanan barış ortamı bozulmuş ve iki ülke birbirleriyle savaşmıştır (Bahadır, 2011: 690).

I. Theodosius zamanında Armenia bölgesinin büyük bir kısmı Sâsânîlerin kontrolündedir. Bölgede yaşayan Ermeni Hristiyanlarını kendi tarafına çekmek ve bunlar arasında milli-dini bilinci oluşturma politikasını uygulamaya koyunca Bizans-Sâsânî barışı bozulmuş ve iki devlet yine bir savaşın eşiğine gelmiştir. V. Behram babası zamanda sağlanan barışı bozarak Bizans'a saldırdı. Yaşanan savaşta büyük sınır değişiklikleri olmamıştır. Aralarında 422'de yaptıkları antlaşmayla yüz yıl sürecek bir barışa imza atsalar da barış yirmi yıl bile sürmeyecektir (Ostrogorsky, 2006: 52). Antlaşmaya göre Bizans, Sâsânîlerden yüklü miktarda savaş tazminatı almış bu parayı da iki ülke arasındaki sınırda bulunan kalelerin tamirinde kullanmıştır.

II. Theodosius döneminde Bizans bir başka tehditle karşı karşıya kalmıştır. Bunlar Hunlardır. II. Theodosius komşularıyla iyi geçinmek için her yıl Hunlara 160 kilo altın vermektedir. Fakat Avrupa Hunların hükümdarı Bleda 434'te ölünce yerine Avrupalıların "Tanrının Kırbağı" adını verdiği Attila geçince ilişkiler bozuldu. Attila tahta çıktıktan sonraki yedi yılda ülkesinin sınırlarını Balkanlardan Kafkaslara kadar genişletti. Attila Bizans'a ilk saldırısı 441'de ikinci saldırısını 447'de yapmıştır. Kallipolis (Gelibolu)'de Bizans ordusunu mağlup ederek Bizans'ın ödemesi gereken vergiyi üç katına çıkartmıştır.

II. Theodosius 28 Temmuz 450'de atından düşüp ölünce onun yerine Marcianus geçmiş Hunlara vergi vermeyi reddetmiştir. Hatta Hunlara vergi ödemesinden sorumlu Khrysaphios'u öldürtmüştür (Diehl, 2000: 23). Attila'nın o sırada İtalya ve Galya seferinde olması Bizans'ı biraz ekonomik yönden rahatlatmıştır (Norwich: 2013: 150).

Marcianus'un 457'de ölümüyle birlikte Theodosius Hanedanlığı dönemi de son bulmuş Ayasofya Kilisesinde yapılan ayinde Patrik Anatolios'un Leon'a taç giydirmesiyle Doğu Roma İmparatorluğunda Leon Hanedanlığı dönemi başlamıştır.

2.1.3. 474-527 Yılları Arasındaki İktisadi Mücadeleler

474-495 yılları arasında Bizans tahtında Zeno bulunmaktadır. O sırada Sâsânî hükümdarı Pîrûz kendisinin iktidara gelmesinde yardımları bulunan Akhun hükümdarı Aksungur ile savaşıyordu (Altungök,2014: 58-59). Akhunlar²⁴ 483'te Sâsânîlere saldırmıştır. Yapılan savaş Sâsânîler kaybedince Akhunlar tarafından yıllık vergiye bağlanmışlardır. 475-484 yılları arasında Sâsânîlerin ekonomisi kötü durumdadır. Bunun en büyük nedeni savaşlardır. Bir başka neden Mazdek isyanıdır. Zerdüştlük dininden ilham alan Mazdek, ülkenin sosyal ve ekonomik sıkıntılarından kurtulma yolu olarak insanların saadetini bozan iki unsur; servetin ve kadının ortak kullanılması halinde çözüleceği iddia ederek düşüncelerini yaymaya başlamıştır. Ekonomisi bozulan birde iç karışıklıklar yaşayan İran bunalım dönemindedir. Mazdek isyanı sırasında ülkeden kaçıp Akhunlara sığınan I. Kubat onların yardımlarıyla isyanı bastırmış ve yeniden Sâsânî tahtına oturmuştur (Rezaei, 2016: 19).

İran ekonomisinin kötü olması nedeniyle yıllık haraçlarını ödeyememişlerdir ve 502'de Bizans'tan borç istemişlerdir. Zeno, Sâsânîlere verdiği borç karşılığında onlarla bazı şartlar sunmuşlardır. Şartların ağırlık noktası Nestûrilerdir. Hristiyan bir imparatorluk yapısını korumaya çalışan Bizans, Nestûrî inancının varlığından rahatsız

²⁴ Tarihi kaynaklarda Eftalitler olarak geçen Akhunlar MS. 350 civarında önce günümüzdeki Kazakistan bölgesine gelip yerleşmişler ardından güneye Afganistan'ın Toharistan topraklarına doğru ırlanmışlardır. Maverâünnehir bölgesini ele geçirip Hazar Denizi'nin doğusu ve güneyine doğru genişlemişlerdir. Akhun hükümdarı Kün-han zamanından itibaren Sâsânîlerle ilişki kurmuşlardır. En önemli hükümdarları Mihiragula (515-545)'dir. İpek yolu egemenliği bulunan Akhunların topraklarında Sâsânî ve Göktürklerin gözü vardır. Sâsânî ve Göktürk ittifakı sonucunda 557'ye yıkılmışlardır. Toprakları iki devlet arasında paylaşılmıştır (Özkan,2016: 223).

olmaktadır hatta Edessa'daki (Urfa) Nestûrî okulunu 489'da kapattırmıştır (Altungök, 2014: 58-59). Haracını alamayan Akhunların Sâsânîlere saldıracağını ve bu savaşta Akhunların başarılı olacağını düşünen Bizans Sâsânîlerin isteğini yapmamıştır. Bunun üzerine Sâsânîler Bizans'a savaş açmıştır. İşin tuhaf tarafı Akhunlar da Sâsânîlerin yanında yer alarak onlara askeri destek sağlamıştır. I. Kubat zamanında Bizans karşısında başarılı olan Sâsânîler bu defa Hazarların saldırılarıyla karşılaşınca Bizans ile barış masasına oturmak zorunda kalmıştır. 505-506 yılında yapılan antlaşmada Sâsânîleri I. Kubat'ın komutanı Siparuz temsil ederken Bizans'ın elçisi Celer'dir. Antlaşmaya göre; Bizans I. Kubat'ın oğlu Hüsrev'i Sâsânîlerin veliahdı olarak kabul edecek ve Hüsrev tahta çıkacağı zaman Hüsrev'e yardım edecek ayrıca Sâsânî ülkesine saldırmayacaktır. Bizans kendisine silah yardımı yapılması karşılığında bunu kabul edebileceğini söyleyince taraflar anlaşamamış ve barış ortamı olmamıştır (Ostrogorsky, 2006: 87).

İmparator Anastasius (491-518) zamanında Sâsânîlerle mücadeleler devam etmiştir. Anastasius, Sâsânîlerin desteğini alan Lahmi Araplarına karşı ülkenin sınırlarını korumak amacıyla Suriye'de bulunan Gassanileri desteklemiştir. Bu sebeple VI. yüzyılın daha başında başlayan savaşlar aralıklarla 532 yılında Sonsuz Barış'ın yapılmasına kadar sürmüştür (Tezcan, 2007: 110). Bizans'ın elinde bulunan Amid (Diyarbakır) 504 yılında Sâsânîlerin eline geçince Bizans'ın doğu politikasında gözle görülür bir değişiklik olmuştur. Özellikle her iki ülkenin Mezopotamya'ya doğru genişleme siyaseti vardır. Doğru sınırını güvence altına almak isteyen Bizans, Nusaybin civarında Dara adını verdikleri bir şehir inşa etmişlerdir. 3 yıl gibi kısa bir zamanda Sâsânîlerin yakınında Bizans'ın garnizon bir şehir kurması Sâsânîlerle ilişkilerin yeniden bozulmasına neden olmuştur (Kütük, 2014: 142). Diğer yandan Anastasius imparatorluğu döneminde mali konulara ağırlık vermiştir. Vergilendirme matrahını tamamen değiştirmiş ve mali yönden birçok tedbir almıştır. Öldüğünde devletin hazinesi gayet iyi durumdadır (Bailly, 1974: 42). Devletin kasasında o sırada 3222 *centenarium* bulunmaktadır (Prokopius, 2011: 119).

Anastasius öldükten sonra tahta Iustinus (518-527) geçmiştir. Okuma-yazma dahi bilmeyen Makedonyalı bir köylüdür. Yaşı 70'i aşmış liderlik vasıflarından yoksun bir imparatorudur. Hatta kendisi için yardım almadan devletin resmi evraklarını dahi imzalayamadığı söylenmektedir. Bunun için tahtadan delikler açılmış, delikleri takip ederek ismini oluşturan harfleri yazabildiği söylenmektedir. Bu sebeple ülkenin

yönetimine kız kardeşinin oğlu Iustinionus yardım etmiş, Iustinus'un müşavirliğini yapmıştır. Dayısının egemenliği altında devlet yönetiminde 9 yıl tecrübe kazanan Iustinionus, Iustinus'un ölümünün ardından Bizans tahtına oturmuştur (Bailly, 1974: 62).

Iustinus'un son dönemlerinde Sâsânîler İberia (Gürcistan) üzerindeki politikalarına devam etmektedir. Hristiyanlık inancında olan Gürcistan'a zorla Zerdüştlük dinini kabul ettirmeye çalışıyorlardı. Bunun üzerine Gürcistan şahı Gurgin Bizans'tan yardım istedi. İsteği geri çevirmeyen Bizans 527'de Sâsânîler ve Bizans yeniden karşı karşıya gelmiştir (Emanuel-Christensen, 1368: 476). Savaşların başladığı zamanda Bizans tahtında I. Iustinionus vardır.

2.1.4. İpek Yolu Üzerindeki İktisadi Çekişmeler

Tarihin en eski aynı zamanda en uzun karayolları arasında yer alan ipek yolu, insanlık tarihinin en eski ekonomik ve ticaret yolu olma özelliğın sahiptir. Çindeki Hian bölgesinden başlayıp Akdeniz'e kadar uzanarak Roma'daki ticaret yollarıyla birleşmektedir (Atasoy, 2016: 122). MÖ. II. yüzyıldan 1800'lü yıllara kadar dünya ticaretinin şah damarlarından biri olma özelliğine sahiptir. Öneminin bu denli büyük olması ülkeler arasında anlaşmazlıkların, mücadelelerin ve savaşların kaçınılmaz olmasına neden olmuştur. İpek yolu doğuda Çin'den başlayarak batıda Avrupa'ya güneyde Afrika'nın kuzeyine kadar uzanmaktadır. Ana güzergâh Çin'den doğar Orta Asya üzerinden İran'a oradan da Anadolu üzerinden Avrupa'ya ulaşmaktadır. Tek bir yol olmayıp adeta bir ırmağın kolları gibi ayrılarak giden yol geçtiğı bölgelerde ticaret havzaları oluşturmaktadır.

Çin ülkesinin güneyinden başlayan ipek yolu kuzeyde Hami, güneyde Miran'a doğru ayrılmaktadır. Kuzeydeki güzergâhı; Turfan, Tarım, Urumçi ve Aksu'dur. Güneydeki güzergâhı; Çeçen, Hoten, Yarkent ve Kaşgar'dır. Kaşgar'da tekrar ayrılan yol güneyde Hindistan'a uzanarak Hint Ticaret havzasını oluştururken kuzeyde Semerkant'tan geçerek Buhara'ya ulaşmaktadır. Buhara'da tekrar ikiye ayrılan yolun bir kolu Hazar Denzinin güneyinden geçip İran'a oradan da Akdeniz'e ulaşarak Akdeniz ticaret havzasını oluşturmaktadır. Hazar Denzinin kuzeyinden ilerleyen yol ise Kafkaslardan geçerek Karadeniz'e ulaşarak burada Karadeniz ticaret havzasını

oluşturmaktadır. Ticaret havzalarının dışında tarihte göçebe kavimler tarafından kullanılan sayısız yol ve geçit de yer almaktadır (Düğen, 2011: 47).

İpek yolu ifadesi ilk olarak MÖ Çinli bir seyyah olan Çjan Syan²⁵ tarafından kullanılmıştır. Fakat yine de *İpek Yolu* tabiri tarihte Çinliler veya diğer halklar tarafından ortak olarak kullanılan bir tabir değildir. İlk olarak Alman araştırmacı Ferdinand Von Richthofen tarafından 1877’de kullanılmıştır (Sabancı, 2018: 82). İpek yolundaki ticari malların çeşitliliği yüzyıllarca ticaretin devam etmesini sağlarken devletlerin bölgeye hâkim olma mücadelesine de sebebiyet vermiştir. İpek yolunda ticarete konu olan mallar arasında çok çeşitli malzemeler bulunmaktadır. Ama içlerindeki en önemli madde kuşkusuz ipektir. Doğudan batıya tüm elit zümrelerin ilgisini çekmektedir. Diğer ürünler arasında kürkler, silahlar ve zırh takımları, mücevheratlar, altın ve gümüşler, halılar ve zirai ürünler yer almaktadır (Buryakov, 2013: 57).

Araştırmalara göre ipek yolunun ortaya çıkması sadece ticaret değildir. Çinliler Hunları kendilerine karşı bir tehdit unsuru olarak gördükleri için Hunları zayıflatmak ve ortadan kaldırmak istiyorlardı. Bu amaçla Batılı devletlerle ilişki içerisinde olmaya gayret etmişlerdir. Hem siyasi hem ekonomik çıkarlarla hareket etme, Hunlara karşı müttefik bulma arayışı sonucunda İpek yolu oluşmuştur (Karluk, 2017: 99). Karluk’un belirttiği gibi “*Siyasi emel veya amaç ticaretin gölgesinde gerçekleşmeye devam etmiştir.*” (2017: 303). Bölgenin zenginliklerinin fark edilmesi üzerine ticari bir yol olma özelliği ağırlık kazanmıştır.

İpek yükte hafif gelen fakat pahada kıymetli bir maldır. Yüzyıllar boyunca altın madeni kadar kıymet görmüştür. Zamanla ekonomik değeri artınca para yerine bile kullanılmıştır (Işık, 2017: 147). İpekten yapılan ürünler her zaman daha asil bir görüntü vermiştir. İlk olarak MÖ 3000 civarında Çin’de üretildiği düşünülmektedir. Bu bilginin kesinliği yoktur ve ipeğin ne zamandan beri tekstilde kullanıldığı netlik kazanmamıştır. İpek *Liflerin Kraliçesi* olarak adlandırılmaktadır (Atav ve Namirti, 2011: 112). Güzel

²⁵ Çjan Syan hakkında günümüzde pek fazla bilgi yoktur. Büyük İpek Yolu tabirini ilk kullanan gezginci bir seyyah olduğu tahmin edilmektedir. Hunların saldırılarını önlemek isteyen Çin kralı *Vu di*, M.Ö. 136’da Çjan Syan ve heyetini Hunların düşmanı Yüecilere gönderir fakat Çjan yolculuğu sırasında Hunlara esir düşerek uzun yıllar Hun ülkesinde kalır. Esaretten kaçarak kurtulan Çjan Baktırya bölgesinde yaşayan Yüecilere ulaşır. Yolculuğu 13 yıl sürer. Bu süre zarfında Davan, Yüeci, Parfiya’nın da içinde bulunduğu 36 ülke hakkında bilgi toplar ve Çin kralına sunar. Edindiği tecrübeler doğrultusunda batılı devletlerle ticaret sayesinde Çin’in dünyanın her yerine hâkim olabileceğine inanmaktadır. Fikirlerini kralla paylaşması sonucunda Çin ile batılı devletlerarasında ticari antlaşmalar yapılır ve ticaret yolları oluşmaya başlar. İlerleyen yıllarda yollar daha da genişleyerek İpek Yolu adını alır (Bozkurt, 2000: 369)

renklere ve desenlere sahip olması hafif ve dayanıklı yapısıyla ön plana çıkmaktaydı. Soylu hanımların, ruhban sınıfının, imparatorların, yerleşik ve göçebe toplumların liderlerinin resmi giysisiydi. Diplomatik ilişkilere, haraç alınan ürünlere, hizmet karşılığında verilen ödüllere konu olmaktadır. Tarih boyunca Çinliler ipek böceği yetiştiriciliğinin ve ipek dokumacılığının püf noktalarını sır gibi saklamışlardır. Başka ülkelere yaptıkları ihracatla zenginleşmişlerdir. Çin'den başlayarak Avrupa'ya kadar uzanan İpek yolu hâkimiyeti için devletler kıyasıya birbiriyle savaştan çekinmemişlerdir. İpek yoluna hâkim olan devlet güçlü devlettir anlayışı uzunca bir dönem kabul görmüştür.

Roma İmparatorluğunda ipek üreticiliği hakkındaki ilk bilgiler Aristoteles'e (MÖ. 384-322) aittir. Aristoteles ipeğin bir böcekten üretildiğine değinirken nasıl yapıldığı hakkında bilgi vermemektedir. Aristoteles'in öğrencisi Makedonyalı Aleksandros Persler üzerine sefer düzenlediğinde III. Darius'un ve Pers sarayının ipek kumaşını kullandığından bahsetmektedir. Herodotos'ta Perslerin kullandığı kumaşı tarif etmiştir ve bu tarif ipeğe benzemektedir. Bunlardan anlaşılacağı üzere ipek İran'da çok eskiden beridir bilinen bir kumaş türüdür (Haussig, 2001: 82). Roma İmparatorluğuna ipekli kumaşların girmeye başlaması M.Ö. 46'ya tarihlenir. Roma Hükümeti, zengin ve aristokrat aileler bu kumaşı kullanırken halkın kullanımı çoğu zaman yasaklanmıştır. Aynı durum Roma'nın devamı niteliğinde olan Bizans için de geçerli olacaktır.

Sâsânî Devleti ve Bizans İmparatorluğu arasındaki İpek yolu üzerine mücadelelerin temel nedeni şudur: İran ipek yolu ticaretinde arslan payını kendisi almak istemektedir. Doğudaki malları ucuza temin edip bu malları batıya daha pahalıya satmak arzusundadır. Aynı zamanda ipekli ürünleri kendisi üretmek ve mallar aracılığıyla batılı devletleri kendisine bağımlı hale getirmek hedefindedir. Emelini gerçekleştirmek için sık sık yol üzerindeki ticarette engeller çıkartmaktadır. Çünkü Bizans'ın doğu ile ticaretinde ipeğin haricinde kıymetli taşlar, egzotik ürünler, baharatlar vb. söz konusudur (Tezcan, 2007: 101).

Bizans-Çin arasındaki kara ticaret yolu doğrudan İran topraklarından geçmekteydi ve V. yy'da bu yol üzerinde İran üstünlüğü söz konusuydu. Sâsânîler ihtiyaç fazlası ipeği Bizans'a çok yüksek fiyatlarla satıyor aynı zamanda ticaret yolu üzerindeki egemenliğini kaybetmemek için mücadelesine devam ediyordu (Tezcan, 2001: 77). Deniz yolu ticaretinde de güzergâhta Basra Körfezi olduğundan dolayı Bizans'ın karşısına yine

Sâsânîler çıkmaktaydı. Bizans'ın bir başka alternatifi ticareti Kızıldeniz'den gerçekleştirmekti. Bu defa da Kızıldeniz üzerindeki Yemenli idareciler Bizans'a karşı tavırlı ve Sâsânîlere karşı daha yakındılar. Bizans'ın doğu sınırındaki Ermeni, Süryani ve Nesturî halklarla mezhepsel sorunları vardı ve Sâsânîler Bizans'ı zayıflatmak için bu halklara destek vermekteydi. Saymış olduğumuz engellemelerden dolayı V. yy İpek ticaretinde Bizans'a karşı Sâsânî üstünlüğünü sağlamaktaydı (Bozkurt, 2000: 372).

VI. yy'da Bizans artık ipek üretim bilgisine sahipti fakat Çin ipeği kadar kaliteli bir üretim yapamadıklarından dolayı doğudan gelecek ipeğe yine ihtiyaç duymuşlardır. İpeğin haricinde doğudan gelen diğer kıymetli mallara da ihtiyaç duymaları bu yüzyılda da Bizans-Sâsânî mücadelesinin devam etmesine neden olmuştur. İpek meselesinde I. Iustinionus döneminde Sâsânîler ile gerilen ilişkilerin savaşa dönüştüğü görülmektedir. Sâsânîlerin saldırıları üzerine komutan Belisarius Bizans ordusunun başına geçerek İran'la savaşmıştır. Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev Fırat'ı geçerek Kallinius'u ele geçirmiştir. Sâsânîlerin üstünlüğü ile sonuçlanan savaşta Bizanslı askerlerin çoğu İran'a esir düşünce Iustinionus yüklü bir servet vererek barış yapmak zorunda kalmıştır (Lemerle, 1994: 83). Bizans bunun üzerine ipek işiyle uğraşanların ödemiş olduğu vergiyi arttırma yoluna gitmiştir.

Bizans Sâsânî karşısında üstünlüğü sağlayamayınca kendisi için kıymetli olan ipeği temin etme noktasında başka devletlerle ilişki içerisinde olmuştur. Bunlardan biri de Türklerdir. Türklerle Doğu Romalılar arasındaki ilişkileri Pasinler Savaşı (1048) veya Malazgirt Savaşı (1071) ile başlatmak tarihi seyir içerisinde yanlış olacaktır. Türklerle Bizans arasındaki ilişkilerin başlangıç noktası VI. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. İlk ilişkiler ticaret sayesinde özellikle ipek yolu sebebiyle kurulmuştur. Aslında Türklerle yapılan ticaret Roma dönemine kadar uzanmaktadır. Türklerin maden işçiliğinde çok ileride olması özellikle demir madenini işleme kabiliyetlerinin yüksek olması maden ürünlerin iç ve dış pazarda alıcısının fazla olmasını sağlamıştır. Türkler Romalılara demirden yapılmış savaş aletleri satmışlardır.

I. Iustinionus döneminde Hazar Denizi'nin doğusunda göçebe yaşayan Türklerle Bizans ekonomik ilişkiler içerisinde olmuştur. İlişkilerin ağırlık noktası ipek ticareti üzerinden gerçekleşmiştir. İpek yolunun bir kısmına egemen olan İran coğrafyasındaki Sâsânîler'in varlığı iki devletin etkileşimde kalmasına neden olmuştur. İhtiyaçtan doğan ilişkilerde Bizans, Çin'den ülkesine ithalat yoluyla gelen ipek hammaddesini korumayı

hedeflemiştir. Çin'in ipeği imparatorluk atölyelerinde dokunuyor ve ülkeye önemli bir gelir sağlıyordu. Ancak Bizans-Çin ticaretinde İran büyük söz sahibiydi. İran ticarete sıkıntılar çıkartınca Bizans'la ilişkiler bozulma noktasına geldi. Buhara ve Semerkant'taki kervanlara İran engellemesi ilişkilerin bozulma nedenlerinden biridir (Gibbon, 1995: 202).

İpek ticaretinde İran'ın üstünlüğünü kabul etmek istemeyen Bizans, Çin'in komşusu olan Türklerle ittifak arayışları içerisine girdi. Karşılıklı elçiler vasıtasıyla görüşmeler sonucunda iki ülke antlaşmaya varmıştır. Görüşmeler Iustinionus zamanında başlamış olsa da ittifak tam manasıyla ondan sonra imparator olan II. Iustinus zamanında sağlanmıştır. Prokopius eserinde bir dönem Bizans'ta Hun modasının etkin olduğundan bahsetmektedir (Prokopius, 2001: 23). Soğdlu soylu olan Maniakh ve beraberindeki heyet Orta Asya'dan Constantinopolis'e ulaşan ilk resmi heyettir (Kafesoğlu, 2010: 98; Ligeti, 1986: 58).

Sâsânîler Bizans-Göktürk ilişkisine engel olmak için Maniakh başkanlığındaki heyetin yanında bulunan tüm ipekleri satın almışlar ve elçilerin gözü önünde yakmışlardır (Heyd, 2000: 17-18). Daha sonra yine Göktürkler tarafından Bizans'a Hazar Denizi-Kafkasya üzerinden gönderilen heyetle görüşmeler sonucunda Constantinopolis'de "*Mitaton*"²⁶ semtinde yüzden fazla Türk tüccarlarının yer alacağı pazar faaliyete geçmiştir (Haussig, 1997: 197). Yine iki ülke arasındaki ticarete Kürk Yolu'nun kullanılması kararlaştırılmıştır (Ligeti, 1986: 63). Bu durum Bizans için kısa süreliğine İran karşısında başarı sağlamış olsa da Göktürklerin yıkılmasıyla dengeler yine değişecektir. Bizans İpek yolu ve ticaretinde Sâsânîlerin vesayetini kıramamıştır (Lemerle, 1994: 67).

2.1.5. Yukarı Mezopotamya'daki Pazar Şehirlerini Ele Geçirme Mücadelesi

Mezopotamya kelimesi Yunanca "*iki ırmak arasındaki ülke*" anlamına gelmektedir (Güven, 2007: 190). Mezopotamya her zaman toplumlar için bir cazibe merkezi olmuştur. Birçok uygarlığa ev sahipliği yapması nedeniyle kültür hazinesi olmuştur. Tarihin ilk dönemlerinden itibaren farklı milletler bu bölgeye sahip olabilmek

²⁶ Mitaton; Latince 'de tartmak, değer biçmek anlamına gelirken Bizans Grekçesinde pazar yeri olarak ifade edilmektedir (Tezcan, 2014: 113).

adına birbirleriyle yarış içerisine girmişlerdir. Bu nedenle uzun yıllar tek bir devletin egemenliğinde kalamamıştır.

Coğrafi olarak iki kısma ayrılmaktadır: Yukarı Mezopotamya ve Aşağı Mezopotamya. Aşağı Mezopotamya'nın sınırları İran'ın Basra Körfezinden günümüzdeki Irak'ın ortalarına kadardır. Yukarı Mezopotamya ise Irak'ın ortalarından başlayarak Anadolu'daki Güneydoğu Toroslarının güneyine kadar uzanmaktadır. Mezopotamya'ya hayat veren iki nehir: Dicle ve Fırat'tır. Bu iki ırmağın taşımış olduğu alüvyon topraklar sayesinde verimli bir tarım arazisine dönüşmüştür. Ortadoğu'nun merkezinde yer alması, sulak ve verimli olması, önemli pazar şehirlerine ev sahipliği yapması onu değerli kılmıştır (Işıltan, 1960: 2). Yukarı Mezopotamya yani günümüzdeki Güneydoğu Anadolu Bölgesi Aşağı Mezopotamya'ya nazaran daha canlı olmuştur. Mardin, Nusaybin, Harran, Urfa gibi yerler cazibe merkezleri arasındadır.

Yukarı Mezopotamya'nın cazibesinden biri ticaretteki konumudur. Nusaybin, Mardin, Erzen, Meyyafarikin (Silvan), gibi ticaret merkezleri ile önemli bir iktisadi alandır. Bölgeye hâkim olan en fazla vergiyi de buradan elde etmiştir (Havkal, 2017: 190). Irak ve Suriye arasında bağ kurmak, Anadolu ile etkileşimde kalmak oradan Mısır ile ticari ilişkiler kurmak için öncelikli olarak Yukarı Mezopotamya'daki pazar şehirlerine hâkim olmak gerekmektedir.

Mezopotamya değerli bir coğrafya olması hasebiyle Sâsânîlerin egemenlik kurmak istediği bir alandır. Sâsânîler Kuzey Mezopotamya'nın zenginliklerine sahip olmak, bu coğrafyaya dini inanışlarını ve kültürlerini yaymak, pazar şehirlerini sahip olup buradan Suriye ve Mısır'a yayılmak gibi hedefleri vardır. Bu sebeple Bizans'la uzun yıllar mücadeleye girişmişler Bizans'ın çok fazla asker ve mal kaybetmesine neden olmuşlardır. Bizanslıların doğu sınırını Dicle nehrine kadar genişletme isteğine karşılık Sâsânîlerin sınırlarını Fırat nehrine kadar dayandırmaya çalışması Mezopotamya coğrafyasındaki birçok şehrin savaş alanına dönüşmesine neden olmuştur (Kütük, 2014: 142).

Sâsânîlerin Yukarı Mezopotamya'ya hâkim olma isteği kuruluş zamanlarına kadar uzanmaktadır. Devletin kurucusu I. Erdeşîr bölgeye egemen olan Roma'ya 260'da savaş açmış ve Roma'yı yenmiştir. Savaşın sonucunda 235-238 yılları arasında Nusaybin ve Harran Sâsânîlerin elindedir (Işıltan, 1960: 22). Bizans döneminde Bizanslılar aynı durum başlarına gelmesin diye bölgeye ayrı bir önem vermiş ve şehirleri Sâsânîlerden korumak için güçlü surlar inşa etmiş bölgede askeri savunmaya her an hazır askeri birlikler

bulundurmuşlardır (Günaltan, 1987: 144). Ancak Sâsânîler bu toprakların atalarından kendilerine miras kaldığı iddiasında bulunarak V. ve VI. yüzyıllarda tıpkı daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi Bizans'la mücadele etmeye devam etmişlerdir.

V. Behram döneminde (421-428) Sâsânîler bölgeye hâkim olmak için Re'sü'l-Ayn²⁷ üzerine yürümüşler fakat Bizans karşısında başarısız olmuşlardır. Bununla yetinmeyen Bizans Dicle'yi geçince V. Behram Hristiyanlara baskı uygulamaya başlamıştır. Sâsânîlerin zayıfladığı ve siyasi istikrarsızlığın yaşandığı ortamda tahta çıkan yeni hükümdar II. Yezdicerd (439-457) karışıklık ortamına son vermek için Bizans'la antlaşma yapmak zorunda kalmış kurulan bu barış ortamında bir kısım İranlı eğitim almak için Urfa'ya gitmişlerdir. (Diakonoff, 2004: 399). Fakat II. Yezdicerd'ten sonra başa geçen III. Hürmüz (457-459) kurulan barışı bozmuştur. Çok fazla tahta kalamayan III. Hürmüz kardeşi tarafından tahtan indirilmiştir. Yeni hükümdar I. Fîrûz, Nusaybin'de ortaya çıkan Nesturî mezhebini destekleyerek dini bakımdan Bizans'ı yıpratma yolunu seçmiştir. Diğer yandan İran'daki Hristiyanlara zarar vererek dinlerini yaşamamaları adına türlü yollar denemiş birçok mabedi yıkmıştır.

I. Kubad zamanında (487-498/ 501-531) istikrarlı zamanlarına dönen Sâsânîler Yukarı Mezopotamya için Bizans ile tekrar savaflara geri dönmüşlerdir. Bizans'ın Sâsânîlere ödemesi gereken vergiyi ödememesi ve Sâsânîlerin hâkimiyetindeki yerlere saldırmaları savaşın diğer nedenleridir (Mansfield, 2012: 31). 502-503 yılları arasındaki savaşta Sâsânîler karşısında başarısız olan Bizans, Yukarı Mezopotamya sınırlarında yer alan Diyarbakır Nusaybin ve Urfa gibi önemli pazar şehirlerini kaybetmiştir. Nusaybin'i kendisine karargâh seçen I. Kubad Bizans'a karşı yapmış olduğu seferleri buradan idare etmiştir (Honigmann, 1970: 7). Ardından Dara kalesini (Adıyaman) kurarak Yukarı Mezopotamya'daki hâkimiyetini kalıcı hale getirmiştir. (Ostrogorsky, 2006: 65).

Yukarı Mezopotamya adına Bizans-Sâsânî savaşlarının zirveye çıktığı dönem I. Kubad'tan sonra Sâsânî tahtına çıkan I. Hüsrev zamanında olmuştur. I. Hüsrev Anuşirvan (531-578) geniş bir coğrafyaya yayılan Bizans üzerine seferlerine başlamıştır. 542'de Antakya'yı almış oradan İskenderiye'ye ilerlemiş dönüşünde Halep, Urfa ve Dara'yı zapt etmiştir. Seferleri sonucunda çok fazla esir, ganimet ve toprak kazanmıştır. (Abû'l-Farac, 1987: 153). 572'de de Bizans'ın elindeki Sincar'a hakim olmuştur. 578'de Bizans- Sâsânî arasında yapılan barış I. Hüsrev'in ölümünün ardından bozuldu. Bizans, Yukarı

²⁷ Haran ile Nusaybin arasında kalan bölgedir (Şeşen, 1997: 509).

Mezopotamya’da kaptırmış olduğu Nusaybin gibi bazı önemli bölgeleri Sâsânîlerden geri aldı. İki ülke arasındaki mücadeleler Müslüman Arapların karşısına bir tehdit olarak çıkmasına kadar sürmüştür.

II. Hüsrev (591-628) 591’de Bizans yardımıyla Sâsânî tahtına oturmuştur. Aralarında yapmış oldukları antlaşmayla Yukarı Mezopotamya’da Bizanslılara arazi yardımında bulunmuşlardır. II. Hüsrev’in Bizans’a verdiği yerler arasında Dara, Re’sü’l-Ayn vardır. Aralarında kurmuş oldukları diplomatik, siyasi ilişkiler uzun soluklu barış ortamının yaşanmasına sebep olmuştur (Tezcan, 2006: 157). Bizans kralı Mauricius’un öldürülmesi ve Phokas’ın 602’de tahta geçmesiyle iki ülke arasındaki dostluk ilişkisi de son bulmuştur. Mardin, Dara, Sincar, Urfa gibi yerler tekrar Sâsânî egemenliğine girerken kayıplarını telafi etmek isteyen Bizans kralı Herakleios (610-641) Sâsânîler karşısında 622 yılına kadar sürecek seferlerine devam etmiştir (Işıltan, 1960: 26).

2.1.6. Doğu Roma’nın Fırat Havzasına Yerleşme Çabaları

İnsanlar tarih boyunca yaşam için su kenarlarını tercih etmiş ve medeniyetler genellikle su kenarlarında kurulmuştur. Mezopotamya uygarlığının da oluşması çevresindeki su kaynakları sayesinde olmuştur. Bereketli Hilal olarak adlandırılan Mezopotamya’ya hayat veren iki nehirden biri Fırat’tır. Fırat adı Sümerce *Bu-ra-nu-nu*, İbranice Purattu isminin Arapçalaşarak Furât’a dönmesiyle oluşmuştur (Tuncel, 1996: 31). Güneybatı Asya’nın en önemli akarsuyu olan Fırat, Habur ve Belih ırmaklarıyla desteklenmiştir. Fırat Nehri zirai ve sınai üretimin yapıldığı ve ticaretin aktif şekilde yürütüldüğü bir yer olması bakımından oldukça önemlidir. Günümüzde Erzurum, Erzincan, Divriği, Malatya, Elazığ gibi şehirlerden geçerek Irak’ta Dicle nehriyle birleşir.

Sulama bakımından zengin olması çevresindeki tarım alanlarının verimli olmasını sağlamıştır. Bunun yanında ulaşım sistemindeki önemini günümüze kadar korumuştur. İpek ticaretinde hâkim noktada bulunması önemini arttıran bir diğer husustur. Nehir boyunca yapılan kervan ticaretinin canlı olması doğu ile batı mallarının akışını sağlamıştır. Rakka ve Bâlis şehirleri ticaretin yapıldığı önemli yerlerdir. Sâsânîler Rakka şehrindeki pazarlardan ipek almıştır. Özellikle bu coğrafya Sâsânîler zamanında Fırat

havzasının kuzeydoğusunda yer alan Nizip ve güneybatısında yer alan Şam yapılan ticaret sayesinde refah ve bolluk içindeydi (Tuncel, 1996: 32).

Sâsânîler Fırat ve Dicle havzasının öneminin daha kuruldukları ilk zamandan itibaren farkındadır. I. Ardaşir zamanında Basra Körfezinin kuzey ve güneyine Fırat ve Dicle boyunca sekiz liman kenti kurulmuştur. Ürün taşımacılığının yapıldığı bu havza Basra Körfezinden getirilen malların Hira'daki panayırarda yer almasını sağlamıştır. Bu sebeple deniz taşımacılığında Sâsânîlerin ilk durağının Dicle ve Fırat nehirleri olduğu söylenebilir (Sivrioğlu, 2015: 42).

Fırat havzası, İran körfezi ile Akdeniz limanları arasında önemli bir konumdadır bu sebeple Bizans, Fırat havzasını ele geçirmek için Sâsânîlerle mücadele halinde olmuştur. Uzak doğunun kıymetli malları Fırat aracılığıyla Rakka'ya taşınır buradan da Antakya gibi Akdeniz limanlarına ulaştırılırdı (Altungök ve Yıldırım, 2015: 323-324). Nehir taşımacılığıyla Bâlis'e kadar gelen mallar İskenderun ve Lazkiye limanlarına gelirdi (Tuncel, 1996: 32).

Fırat ırmağının orta kısmı altın rezervi bakımından oldukça zengindir. Buradaki altınlara sahip olmak isteyen Bizans ve Sâsânîler mücadeleden kaçınmamışlardır (Bakır, 2002: 117). Sâsânîler Fırat ve Dicle arasında açmış oldukları kanallarla hem ticaret yapmışlar hem de askeri taşımacılık gerçekleştirmişlerdir. Bu bölgeye hâkim olmak isteyen Bizans daha erken dönemlerinde 363 yılında İran'a savaş açmışsa da bunda başarılı olamamıştır. Sâsânîler için Fırat havzası her bakımdan önemlidir. Burada yaptıkları tarım sayesinde yıllık iki yüz yetmiş dirhem gelir elde etmekteydiler. Yetiştirdikleri tarım ürünleri ve uzak doğunun malları Anadolu'daki Nisibis, Edessa (Urfa) ve Karha şehirlerinin pazarlarına aktırılırdı (Altungök-Yıldırım, 2015: 324). Bizans-Sâsânî arasındaki mücadelelere söz konusu olan Fırat havzası hâkimiyet mücadelesi ve bu uğurda yaşanan savaşlara çalışmanın diğer yerlerinde de yer verilmiştir.

2.1.7. Kafkasya İktisadi Faaliyetleri Üzerine Siyasi Çekişmeler

Kafkasya²⁸, Roma ve Sâsânî devletleri arasında sürekli el değiştiren coğrafyalardan biridir. Bulunduğu konum itibarıyla Doğu ve Batı arasında bir köprü vazifesindedir. Hazar Denizi'nin kuzeyinde Orta Asya'nın batısında yer almaktadır. Kıymetli bir yerde bulunması sebebiyle eski çağlardan beri sık sık çeşitli milletlerin güç savaşlarına şahitlik etmiştir. Birçok milletin egemenliğine girmiştir. Bu topraklar VII. yüzyıla kadar Sâsânî ve Bizans arasında uzun yıllar askeri, siyasi, ticari, dini vb. mücadelelerin geçtiği bir bölgedir (Toumanoff, 1971: 27). Fakat diğer konularda da olduğu gibi Kafkasya üzerinde de bir tarafın net üstünlüğü görülmemektedir. Özellikle güneydeki sınırlar iki devlet arasında sık sık el değiştirmiştir. Bölgede yaşayan Ermeniler ve Gürcüler kimi zaman Sâsânîlere karşı Bizans'ın yanında yer alırken kimi zaman birbirleriyle mücadele etmişlerdir.

Büyük Roma İmparatorluğu Kafkasya'ya doğrudan egemen olmak yerine daha çok asker ve idari anlamda yönetmeyi uygun görmüştür. Constantinos zamanında sınırlar çok fazla genişlememesine rağmen Armenia M.S. 279'da Sâsânî egemenliğinden alınmıştır. Kafkasya'nın iki önemli bölgesi vardır: Armenia ve İberyia. Armenia²⁹ bölgesi M.Ö. III. yüzyılda Fırat nehrinin kuzeybatısı (Küçük Armenia), güneybatısı (Büyük Armenia) ve Sophene olarak üç kısma bölünmüştür. Bölge orman ürünleri ve maden bakımından zengindir. Aynı zamanda askeri ihtiyacı karşılamak için ciddi bir genç nüfusa ve stratejik kale, geçit ve ticaret yollarına sahiptir. Roma Ermeni yerel yöneticisi olan *nakhararlar* sayesinde siyasi ve askeri çıkarlarını korumuşlardır. Yerel krallar sayesinde Sâsânîlere karşı Kafkas sınırlarını kontrol altında tutmaya çalışmışlardır (Honigsmann, 1970: 4).

Nakhararlar bölgenin hâkimiyetinde ciddi derecede söz sahibidirler. Kendi aileleri içerisinde iktidar mücadelesini yaşarken bazıları Sâsânî bazıları Roma tarafını tutarak iki devlet arasındaki mücadeleleri daha da kızıştırmışlardır. Bunlara bir örnek IV. yüzyıl sonlarında yaşanmıştır. Roma kralı I. Theodosius (379-395) ile Sâsânî hükümdarı III. Şapur (383-388) mücadeleleri sonucunda Armenia topraklarını kendi aralarında taksim

²⁸ Hazar Denizi ve Karadeniz arasında yer alan bölgedir. İran, Mezopotamya ve Anadolu'nun doğusunda bulunmaktadır. Ortalama yükseltisi fazla ve yüksek dağlarla çevrilidir fakat çeşitli yol güzergâhları ve geçitleriyle stratejik bir yerde konumlanmıştır. "Kafkasya", *DİA*, C.XXIV, s.157-58.

²⁹ Günümüzdeki resmi adı Ermenistan'dır.

etmişlerdir. Doğu kısmı Sâsânî idaresinde satraplıklara ayrılmıştır. Batı toprakları Roma İmparatorluğuna geçmiştir. 387'deki antlaşmadan 532'de I. Iustinionus dönemine kadar *nakhararlar* batı topraklarında imparatorluğun vasalı olmuşlardır (Toumanoff, 1971: 117).

I. Iustinionus imparatorluğu sırasında batıda Germanlerle mücadele ettikten sonra yönünü doğuya Sâsânîlere yöneltmiştir. Bizans tarihinde I. Iustinionus dönemi Kafkaslar politikasına ağırlık verilen bir dönemdir. Doğu sınırını güvence altına almak isteyen Iustinionus, Armenia bölgesinde idari ve askeri yenilikler yapmıştır. *Magister militum per Armeniam* adlı askeri komutanlık kurmuştur. Bu askeri birlikle imparator bölgenin savunmasını sağlamıştır (Preiser ve Kapeller, 2004: 348). Aynı zamanda I. Iustinionus bölgeyi Sâsânî etkisinden kurtararak Bizanslaştırmaya yönelmiştir. Yerel yönetici nakhararları ve ailelerini görevden alarak yerlerine Bizanslı memurlar atadı. Fakat bölgede uzun yıllar hâkimiyet sağlayan bu aileleri tamamen ortadan kaldırmayı başaramamıştır (Tezcan, 2012: 242). İmparatorluk egemenliğini ve iktidarını Kafkasya'da sağlamlaştırmak için Hristiyanlık dininden de faydalanmayı tercih etmiştir. Bizans-Sâsânî arasında Kafkaslar üzerine mücadeleler genellikle Armenia coğrafyasında gerçekleştiğinden dolayı Armenia halkı bu durumdan fazlasıyla etkilenmiş parçalara bölünerek uzunca bir zaman böyle yaşamışlardır (Bala, 1927: 20).

Kafkasya coğrafyası üzerine Sâsânî-Bizans siyasi ve askeri çekişmeleri V. ve VI. yüzyılda canlılığını korumuştur. 533'de I. Iustinionus, Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev Anuşirvan'la “*Sonsuz Barış*” yapmıştır. Antlaşmayı I. Hüsrev kısa süre sonra bozup Karadeniz'in doğu kıyısındaki Lazika (Batı Gürcistan) bölgesini ele geçirmiş ve Armenia ile İberia bölgelerini de tahrip etmiştir. Böylece antlaşma da bozulmuştur. Bizans ve Sâsânî mücadelelerinde Kafkaslarda bulunan Lazika bölgesi önemli bir konumda idi. Karadeniz'in güneydoğu ucunda yer alan, yarı özerk olan, Kalkhis diye de adlandırılan bir krallıktı. Lazika kralı Gobazes Bizans'ın vasalıydı. Iustinionus'un bölgeye göndermiş olduğu bir temsilci, bölgeyi imparatorluk tekeline dönüştürmeye çalışınca halkın tepkisiyle karşılaştı. Kral Gobazes bu durum karşısında Sâsânî hükümdarı I. Hüsrev'den yardım istemek zorunda kaldı. Lazika yoksul bir krallıktı fakat stratejik bir konumu vardı. Sâsânîler Lazika'yı bir köprü olarak kullanıp Karadeniz üzerinden Bizans'ı zor durumda bırakabilir ve özellikle Hunlarla iş birliği içerisine girebilirdi. Hedefini gerçekleştirmek isteyen I. Hüsrev 541 baharında Lazika'ya girerek Bizans'a saldırdı. Her iki tarafın

mücadelesinde üstün gelen Sâsânîler oldu. Önemli bir liman şehri olan Petra şehrini ele geçirdiler (Norwich, 2013: 189). Bizans'ın komutanı Belisarios ordunun başında Sâsânîler üzerine yürüdü. Nisibis (Nusaybin) yakınlarındaki İran bölgesinden geçip Mezopotamya'ya yöneldi. Sisaurani'yi ele geçirdi. Mezopotamya'daki yaz aylarında geçen savaş iklimin etkisi ve Bizans ordusunda baş gösteren dizanteri sebebiyle tam bir sonuca ulaşamadı. Bir de üstüne Bizans ordusunda veba salgını ortaya çıktı. Bu dönemde çıkan veba salgını Bizans tarihindeki salgınların belki de en fecisiydi. Belisarios doğuda tam başarı sağlayamayınca Constantinopolis'e geri dönmek zorunda kaldı. İki devlet arasında Kafkaslar yüzünden yaşanan savaşlar 562'ye kadar aralıklarla devam etti. Bizans-Sâsânî mücadelesi 562'de Sâsânîlerin Kafkasya'nın batısında yer alan stratejik noktadaki Lazika bölgesini boşaltarak Bizans'a iade etmesiyle sonuçlanmıştır (Ostrogorsky, 2011: 65-66).

II. Justinian, II. Tiberius ve Mauricius zamanlarında Bizans-Sâsânî mücadelesi devam etmiştir. 572-591 yılları arasında Kafkas hâkimiyeti için birbirleriyle yaklaşık 20 yıl savaşmışlardır. II. Tiberius (578-582) döneminde Sâsânî hükümdarı IV. Hüzmüş eski sınırlara dönmeyi temel alan barış görüşmelerine başladılar. Antlaşma neticesinde Persarmenia bölgesi Sâsânîlerin egemenliğinde kaldı (Ostrogorsky, 1995: 73). Bizans imparatoru Mauricius (582-602) Kafkasya'da hâkim oldukları yerlere sadakatle bağlı *Kouropalates* adlı yerel yöneticiler atamıştır. İberya yöneticisi I. Guaram (588-590) kouropalates unvanını kullanan ilk yerel yöneticidir (Brosset, 2003: 186). Mauricius'un buradaki amacı Liberyalıların desteğini alarak imparatorluğun bölgedeki gücünü arttırmaktır. Aynı zamanda Bizans'ta askeri ve idari bir yönetim birimi olan *thema*'yı uygulamaya çalışmıştır. Bu unvanlar sayesinde Armenia ve İberya yerel yöneticileri askeri ve siyasi bir kimlik kazanmıştır. İmparatorluk ihtiyaç halinde yerel idarecilere para, asker ve donanma yardımında bulunmuşlardır. Yardımların altında ezilmek istemeyen yerel idareciler Bizans'a karşı oluşabilecek bir başkaldırının veya ayaklanmanın oluşmasını tüm güçleriyle engellemeye çalışmışlardır (Brosset, 2003: 235). Kullanılan diğer unvanlardan bazıları şunlardır: Prokonsül, konsül, kont, dük vs. İmparator unvan vermesinin yanında bazen hâkimiyet sembolü olarak taç göndermiştir (Kaşgarlı, 1991: 1092). 591 yılında tahta çıkmak için Bizans'tan yardım isteyen Sâsânî Hükümdarı II. Hüsrav (591-628) tahta çıkar çıkmaz Armenia'nın büyük kısmının Bizanslılara ait

olduğunu kabul eden bir antlaşma imzalamıştır (Ostrogorsky, 1995: 73). 20 yıl devam eden savaşlar böylece sona ermiş, Bizans-Sâsânî sınırı belirlenmiştir.

Bizans İmparatorluğu Kafkasya coğrafyasına dair egemenlik haklarından vazgeçmemek için V. ve VI. yüzyıllarda Sâsânîlerle bazen askeri bazen siyasi ve idari güç savaşına girmiştir. Müslüman Araplar tarafından Sâsânî Devletinin yıkılmasının ardından yine bölgeyi kimseye kaptırmamak için bu defa Müslüman Araplarla mücadele etmiştir. Onlara karşı Kafkaslar civarına gelip devletleşen Hazarlar ile iş birliği içerisine girmiştir. Ayrıca diğer ittifak kurduğu gruplar arasında Batı Türkleri ve bölgede yaşayan Abhazya yöneticileri yer almaktadır (Artamanov, 2008: 329). Hazarlarla evlilikler aracılığıyla akrabalık ilişkileri kurmaya çalışmaları Bizans'ın Kafkaslarda uyguladığı stratejik oyunlardan biridir.

Bizans imparatoru Herakleios (610-641) zamanında Müslüman Araplar 640 yılından itibaren Kafkaslara saldıracaklardır. Bu durum bölgede Bizans hâkimiyetinin sarsılmasına neden olmuştur. Bizans'ın Ermeniler üzerindeki dini baskısından sıkılan yönetici ve halk kimi zaman Bizans'a karşı İslam Devleti ile işbirliği yapmıştır (Brosset, 2003: 235). Sonuç olarak Bizans İmparatorluğu Roma'dan aldığı mirasla bölgeyi yönetmeye çalışmıştır. İdari makamlara atama yaparak, yöneticilere imparatorluk unvanları vererek, evliliklerle akrabalık ilişkileri kurarak, askeri hizmetleri karşılığında toprak tahsis ederek Kafkasya politikasını yürütmüştür (Bournoutian, 2011: 51). Bizans İmparatorluğunun Kafkaslar üzerindeki egemenliği kesin olarak Malazgirt Savaşından (1071) sonra son bulmuştur.

2.2. VI. YÜZYILDAKİ İKTİSADİ İLİŞKİLER

2.2.1. Kızıldeniz Ticaret Yolu Üzerinde Hâkimiyet Mücadeleleri

Kızıldeniz Hint Okyanusunun bir uzantısıdır. Arabistan yarımadası ile Afrika kıtası arasında yer almaktadır. Grekçe Erythra, Latince Erythraeum / Rubrummare (kırmızı deniz) olarak adlandırılmaktadır. Bahr-ı Ahmer olarak da adlandırılan Kızıldeniz adını kıyılarındaki kızıl topraktan ve suyunun kızıla yakın bir renk olmasından almaktadır

(Bilge, 2002: 557). Güneyinde Bâbülmendeb Boğazı batısında Süveyş Körfezi yer almıştır. Açılan kanalla Akdeniz ile bağlantı kurulmuştur (Bilge, 2002: 558). Her dönemde önemini korumuş ticari faaliyetlerin yapıldığı bir yer olmuştur.

Sâsânîler, İran ve Hindistan arasındaki ticaret yollarını yaklaşık dört yüz yıl elinde bulundurmasına rağmen Kızıldeniz üzerinde egemenlik kurmak istemiştir. Bundan dolayı Sâsânîler ve Bizans, Kızıldeniz ticaretine hâkim olma konusunda sık sık karşı karşıya gelmiştir. VI. yüzyıl Kızıldeniz üzerine yoğun bir hâkimiyet mücadelesinin yaşandığı zaman dilimidir.

Hindistan'dan gelen ipek, baharat gibi kıymetli mallar hem İran hem de Bizans pazarında kendisine fazlaca yer bulmuştur. Bu ticaretin gerçekleştiği yerlerden biri Umman Denizi ve Kızıldeniz'dir. Bölgeye hâkim olmak isteyen her iki devlet bölgede bulunanlarla ittifak yapmıştır. Etiyopya'daki Axum krallığı Bizans'a Arap yarımadasındaki yerel krallar Sâsânîlere destek vermiştir (Sivrioğlu, 2015: 47). Hint Okyanusu yolunu Kızıldeniz aracılığıyla güvene almak isteyen Iustinionus Habeş Krallığına bir heyet gönderilmiş İran'a karşı birlikte hareket etme teklif edilmiştir. Habeşlilerden istenilen ipeğin Serendip adasından Kızıldeniz limanlarına taşınmasına aracılık etmesidir. Habeş kralı bunu yapacağına söz vermişse de sözünü tutmamıştır (Vasiliev, 1943: 177-178). Sonuçta ne Habeşli tüccarlar ne de Bizans Hint Okyanusundaki Sâsânî hâkimiyetine engel olamamıştır (Ostrogorsky, 2006: 69).

I. Hüsrev zamanında Çin-Orta Asya-Hindistan-Basra Körfezi arasında gerçekleşen ticarete söz sahibi olmak isteyen Sâsânîler kendi menfaatleri doğrultusunda çok etkili bir siyaset uygulamışlardır. 568-572 yıllarında Yemen'in iç işlerine müdahale ederek Sâsânî taraftarı Himyeri sülalesini başa geçirmiştir. Böylece Yemen Sâsânîlere bağlı bir satraplık haline gelmiştir (Tezcan, 2007: 112). Yemen, Güney Arabistan'da doğudaki deniz ticaretinin kontrolü için önemli bir noktaydı. I. Hüsrev'in asıl amacı Kızıldeniz ağzında yer alan Babü'l-Mendeb Boğazına sahip olup Bizans'ın Uzak Doğu'ya özellikle Hindistan'a giden ticaret gemilerine Kızıldeniz üzerinden engel olmaktır. Bizans'ın ihtiyaç duyduğu ipek ve diğer kıymetli ürünlerin ticaretini durdurmaktır. Kızıldeniz aracılığıyla bunu yaparken Çin karşısında kendi üretmiş olduğu İran ipeğinin kıymetini de korumuş oluyor egemenlik kurduğu Yemen limanları ile de Bizans ticaretinde engellemelerine devam ediyordu (Haussing, 2001: 186).

Umman Denizinin devamı olan Kızıldeniz ticaretinde İran Yahudileri etkindir. Fakat Kızıldeniz limanları Bizans'ın hâkimiyet alanındadır. Kızıldeniz'in en ucunda bulunan Clisma limanı Bizans'ın gümrük noktalarındandır. Burada açılan kanalla Kızıldeniz Mısır'daki Nil nehrine bağlanmıştır ve oradan Akdeniz ile bağlantı kurulmuştur. Aşılmış olan bu liman Bizanslılar tarafından VII. yüzyıla kadar kullanılmıştır (Heyd, 1975: 12-13).

I. Hüsrev Bizans karşısında çıkmış olduğu seferler sonucunda Yukarı Mezopotamya, Anadolu ve Suriye'de birçok önemli yerleri ele geçirmiştir. Bunun dışında Hindistan'a Kafkasya'ya, Hint Okyanusuna ve Kızıldeniz aracılığıyla Yemen'e kadar ilerleyerek Yemen'i kendisine bağlı hale bir yer haline getirmiştir buraya Bazan adında bir vali atamıştır (Taberî, 1982: 194). Sonuçta Sâsânîler Kızıldeniz'de hâkimiyet kuramamış olsalar dahi Arap yarımadasının güneyinde ve doğusunda gerçekleşen ticari faaliyetlerine İslam fetihlerinin başlamasına kadar aktif şekilde devam etmiştir ve zaman zaman Bizans'ın Kızıldeniz üzerindeki hâkimiyetini engellemeyi başarmıştır.

2.2.2. Iustinionus Hanedanı Dönemi İktisadi ve Siyasi İlişkiler

Iustinionus'un hükümdarlığı toplam otuz sekiz yıl yedi ay on üç gün sürmüştür (Gibbon, 1994: 43). Iustinionus dönemine ait bilgileri o dönemde yaşamış olan Prokopios'tan öğrenmekteyiz. 8 eseri bulunan Prokopios; Belisarius'un Vandallar, Gotlar ve Sâsânîler üzerine düzenlenen seferlerine katılmış ve eserlerini birinci ağızdan kaleme almıştır. Eleştiri tarzda yazmış olduğu Gizli Tarih ve Iustinionus'un inşa ettirdiği eserler hakkında da kitabı mevcuttur (Ostrogorsky, 2006: 23). Prokopios'a göre Iustinionus “sahte ve içten pazarlıklıydı. Kinini ve tutkularını hilekârca gizlerdi, gözyaşları neşesinin ya da ıstırabının belgesi değil ancak, çıkarlarının yardımcısıydı. Tebaasını sözleri, yazıları ve yeminleriyle kandırmaktan hiç çekinmezdir” (Prokopios, 2001: 20). Her zaman objektifliğini koruyamadığı görülen Prokopios'un eserlerini incelerken daha dikkatli davranılmalıdır.

Iustinionus kendisinden önce 518-527 yılları arasında Bizans hükümdarlığı yapmış I. Iustinus'un yeğenidir. I. Iustinus 518'de Anastasios'un ölümünün ardından çevirdiği türlü entrikalarla Bizans tahtına oturmuştur. Fakat kendisinin okuma yazması dahi yoktur

ve yönetim işlerinden kati suretle anlamaz. Constantinopolis'e Makedonya'dan zengin olma hayalleriyle gelmiş fakir bir askerdir. Bu sebeple Iustinionus ona yönetim işlerinde danışmanlık yapmış aynı zamanda bu süre zarfında kendisini geliştirme fırsatı bulmuştur.

Iustinionus, Iustinus'a benzemediği gibi kendisinden önceki imparatorlara da hiç benzememektedir. “*Hiç uyumayan Kral*” olarak adlandırılmıştır. En büyük hayali yıkılan dağılan Roma İmparatorluğu’nu yeniden canlandırmaktır. Amacı doğrultusunda gece gündüz demeden çalışmıştır. 527-565 yılları arasında hükümdar olan Iustinionus, yaptığı yeniliklerle devletin en parlak dönemi yaşamasını sağlamış doğuya ve batıya yönelik seferlerle ülke sınırlarını genişletmeyi başarmıştır. Hem imparatorluk fikri hem de Hristiyanlık fikrine sahip olması nedeniyle ölümsüz olarak görülmüştür. Iustinionus’un bütün hayatı, Roma imparatorluğunun parçalanan topraklarını bir araya getirmek ve o toprakları ele geçiren düşmanları yenerek Hz. İsa’nın dini olan Hristiyanlık altında toplamak olmuştur (Bailly, 1974: 75).

Tanrının bize ilahi sarahatiyle emanet ettiği imparatorluğumuza hükmederken, savaşın zaferini de biliriz, barışın süslerini de. Biz hükümetin çatısını taşıyız ve kadir-i mutlak Tanrı’nın bize verdiği desteğin tefekkürüyle yüreklerimizi öyle yükseltiriz ki ne kendi kollarımıza ne askerlerimizinkine ne savaştaki önderlerimize ne de kendi hünerimize değil, tüm evrenin öğelerinin çıktığı ve dünyaya dağıtıldığı Yüce Teslis’in ilahi takdirine bağlarız umudumuzu. Iustinionus, Digesto önsüzünden...(Norwich, 2013: 152).

Iustinionus selefinden kötü bir miras almıştı. Iustinus imparatorluğunun son aylarındaki politikası Kafkasya, Ermenistan ve Suriye toprakları üzerinedir. Bu sebeple Sâsânîlerle savaşa başlamışlardır (Diehl, 1939: 28). Iustinus’un son dönemlerinde Sâsânî sınırlarına doğru Dara şehrinin inşa edilmesi iki ülke arasındaki savaşın nedenlerinden bir olmuştur. Dara’nın Iustinionus zamanında daha da güçlendirilmesi Sâsânî hükümdarı I. Kavad (488-531) için savaş nedenidir. Savaş başlamadan önce iki ülke arasındaki Mezopotamya sınırı şöyledir: Nisibis (Nusaybin) Sâsânîlerin elindedir. Diğer yandan Callinicum ve Circesium (Rakka ve Kardiya), Nusaybin’in 30 km doğusunda inşa edilen Dara şehri ve Martyropolis (Meyyafarikin) Bizans’a aittir (Kütük, 2014: 144).

Bizans her ne kadar Dara şehrini inşa etmiş olsa da Nisibis’in haksız yere Sâsânîlerin elinde olduğunu düşünmüşlerdir. Bu sebeple Dara Zaferinden önce Nusaybin için savaş yaşanmıştır. Bizans komutanı Belisarius sınır generalliği göreviyle doğuya gönderilmiştir. 526-527 yılları arasında Nusaybin kuşatmasında Bizans başarısız olmuştur. Bizans İmparatorluğu’nun Doğu Komutanı Belisarius ve yanında üvey oğlu Photios, Pers hükümdarı I. Hüsrev’le olan düşmanlıklarını çözümlmek için yola çıktıklarında Belisarios karısı Antonina’nın kendisini manevi oğlu Theodosius ile

aldattığını öğrenince deliye dönmüştür. Belisarios tam Sisauranon Kalesi'ni ele geçirmişti ki karısının yola çıktığını ve yanına gelmekte olduğunu öğrenmiş bu sebeple I. Hüsrev'le yapılan savaşta kuvvetlerini geri çekerek bir başarı sağlayamamıştır. Geri çekilmesinde Bizans karargâhındaki başka olaylarda etkili olmasına rağmen Bizanslılar, devletin çıkarlarını aile sorunlarına feda ettiği gerekçesiyle her zaman Belisarius'u suçlamışlardır (Prokopius, 2001: 13). Sâsânî orduları Bizans kuvvetlerini bu savaşta Dara'nın içlerine kadar kovalamıştır.

530 yılına gelindiğinde Belisarius önderliğindeki Bizans ordusu büyük bir zafer kazanmak için tekrar Sâsânî üzerine yürümüştür. Bu savaşta Bizans'ın hedefi Nisibis'e saldırıp Sâsânîleri barışa zorlamaktır. Tüm bu yaşananların sorumlusu Bizans'a göre Sâsânî Devletidir. Bu savaşta her iki tarafın mektuplaşmaları önemlidir. Belisarius'un Sâsânîlere yazdığı mektup şöyledir:

“Ne kadar az akıllı olursa olsun her insan tarafından kabul edildiği gibi ilk nimet barıştır. Herhangi biri onu yok edecek olursa, sadece kendi çevresi için değil, tüm halkı için gelecek kötülüklerin de sorumlusu olacaktır. En iyi general, bu yüzden savaştan barışı çıkarabilir. Fakat siz, Perslilerle Romalıların ilişkileri iyiiken, her iki hükümdarın danışmanları da barışı isterken ve elçilerimiz bütün komşuluk ilişkilerini görüşmeye hazırlarken sebepsiz yere bir savaşa sebep oluyorsunuz. İstilanız sebebiyle telafi edilemez bir zarar ümidimizi yok etmezse, söz konusu elçiler yakın zamanda durumu tartışarak hallederler. Ordunuzu mümkün olduğunca İran topraklarına çekin ve büyük nimetlere engel olmayın” (Prokopius, 2001: 151).

Bizans'ın mektubuna karşılık Sâsânî komutanının cevabı şöyle olacaktır:

“Aslında, sizin yazdıklarınızla ikna edilmeli ve taleplerinizi yerine getirmeliydim. Fakat yapamadım, çünkü mektubu gönderenler, söz vermesi kolay olan fakat vaatlerini yerine getirmesi çok zor olan Romalılardır. Biz, sizin yalancılığınız sebebiyle (barıştan) umutsuz olduğumuzdan dolayı sizden önce ordularla gelmek zorunda kaldık. Benim değerli Romalılarımla! Şu an itibarıyla Perslilere karşı savaşmaktan başka hiçbir şey yapmak zorunda kalmayacaksınız. Burada ya ölmeye ya da bize adaletle tabii olana kadar yaşanmaya mecbur kalacağız” (Prokopius, 2001: 151-152).

Yaşanan savaşta zafer Bizans'tan yana olmuştur fakat bu üstünlük kısa sürmüştür. Sâsânîler Dara savaşının öcünü almak için Bizans'a savaş açmıştır. Callinicum (Rakka) Savaşı (531) Bizans için tam bir hezimettir. Iustinionus Rafinus adında bir elçiye Sâsânî ülkesine göndererek barışın sağlanmasını istemiştir fakat diğer taraftan içerde yeni bir savaş hazırlığına girişmiştir. Kış ayının gelmesi ve I. Kavad'ın bu sırada ölümüyle (531) bundan vazgeçmiştir (Kütük, 2014: 156). Sâsânî tahtına oturan yeni hükümdar I. Hüsrev'dir. Hüsrev tahta çıktıktan sonra Bizans ile barış görüşmelerine başlamış ve iki ülke arasında 532'de “Sonsuz Barış” imzalanmıştır (Vasiliev, 1943: 177).

Iustinionus Sâsânîler ile barışın sağlanması için Dicle ırmağına Rafius, Alexander, Hermogenes ve Thomas adında dört tane elçi göndermiştir. I. Hüsrev ile görüşmeleri

neticesinde barış antlaşmasının şartlarını oluşturmuşlardır. Bizans, Sâsânîlere Kafkas sınırlarını savunma bedeli olarak yaklaşık 11 bin sikke değerinde 110 centenaria ödeyecek ve Kafkas sınırlarının savunulması Sâsânîlerin kontrolünde olacaktır.³⁰ Dara şehri istihdam yeri olarak kalmaya devam edecek lakin Mezopotamya'daki askeri birliklerin komutanı Dara'da kalmayacak Constantinopolis'e dönecektir. Bizanslılar son savaşlarda elde ettikleri bölgeleri Sâsânîlere iade edecek bunun karşılığında da Sâsânîler Lazika'da zapt ettikleri kaleleri terk edeceklerdir. Bizanslılar ve Sâsânîler birbirleriyle ebedi dost olarak kalacaklar, ihtiyaçları hakkında birbirlerine askeri ve mali yardımda bulunacaklardır (Kütük, 2014: 158).

Sonsuz barıştan bahseden Bizans tarihçileri arasında Prokopius vardır. Edessa kroniği ise Sâsânîlerle Bizans arasında Eylül ayında bir barışın yapıldığını bu barışın 540 yılına kadar sürdüğünü, her iki hükümdarın eski geleneklere göre kardeş olduğunu kaydetmektedir (Kütük, 2014: 60). Böylece 502'de İran hükümdarı I. Kavad'ın saldırılarıyla başlayan iki ülke arasındaki 30 yıllık savaş dönemi Bizans'ın Sâsânîlere haraç ödemeyi kabul etmesiyle son bulmuştur. Bunun yanında Nisibis ve Dara şehirleri Bizans'ta kalmıştır³¹ (Ostrogorsky, 2006: 65).

Sâsânîlerle "Sonsuz Barışın" imzalanmasını fırsat bilen Bizans yönünü batıya dönmüş burada başarılı muharebeler gerçekleştirmiştir. İmparatorluğun sınırları batıda; Dalmaçya, İtalya, Doğu Afrika, İspanya'nın güneyi, Akdeniz'in doğusundaki adalar, Korsika, Sicilya'ya kadar dayanmıştır. İmparatorluğun otoritesi Cebelitarık'a kadar uzanmış birkaç yer dışında Akdeniz yeniden Roma gölü haline gelmiştir (Diehl, 1939: 30).

Her ne kadar antlaşmanın adı Sonsuz Barış olsa da iki ülke arasındaki kıyasıya mücadeleler hız kesmeden devam etmiştir. I. Hüsrev Bizans'ın yönünü batıya ve Kuzey Afrika'ya çevirmesini fırsat bilerek Bizans'a saldırmaya karar vermiştir. Bu kararın alınmasında birden fazla neden vardır. Sâsânîler Bizans'ın İran sınırındaki yerlerin kıymetinin farkındadırlar ve buralara sahip olmak istemektedirler. Ayrıca Ostrogotlar tarafından Sâsânîlere bir heyet gönderilmiş Bizans'a karşı Sâsânîlerle müttefik olmak istediklerini bildirmişlerdir. Bizans doğuda kendileriyle batıda Ostrogotlar ile savaşırsa

³⁰ Kafkaslarda sınır güvenliği iki ülke için de çok önemlidir. Çünkü bu coğrafyaya sürekli Barbar akınları söz konusudur. Diğer yandan bu sınırların güvenliğinin tüm sorumluluğu Sâsânîlere bırakıldığından I.

³¹ Hüsrev Dara şehrinin durumunu da görüşmek istemiştir. Dara şehrinin kendileri için bir tehdit olduğunu dile getiren I. Hüsrev ya Dara şehrinin Sâsânîlere bırakılmasını ya da Kafkas sınırlarının korunması karşılığında ödenecek miktarın artırılmasını Bizans'tan talep etmiştir (Kütük, 2014: 57).

güçsüz düşecek ve Sâsânîler istedikleri önemli yerlere sahip olabilecektir (Norwich, 2013: 188).

I. Hüsrev Sonsuz Barış ile Lazika bölgesindeki kaleleri Bizans'a iade etmekte pişmanlık duymuştur. Bunun karşılığında Bizans'tan Bolum kalesini istemiştir. Diğer yandan kendilerine ödenmesi gereken 11 bin sikkenin Dara üzerinden veya Caspian üzerinden getirilmesini istemiştir (Kütük, 2014: 159). Sâsânîlerin istekleri Bizans tarafından karşılanmış olsa bile Sâsânîler, Suriye'de Bizans müttefiki olan Gassaniler ile kendi müttefikleri Hire Arapları arasındaki sorunları bahane göstererek 540 yılında Sonsuz Barış'ı bozup Bizans'a savaş açmıştır. İtalya'dan dönüp İran üzerine yönelen Belisarius'un tüm çabalarına rağmen başarılı olan taraf Sâsânîler olmuşlardır (Norwich, 2013: 188).

Sonsuz Barış ve sonrasında yaşanan gelişmeler hakkında bilgi veren Carl Müller tarafından yayınlanan Theophanes Byzantios'un³² metninin tercümesi şöyledir:

İmparator Iustinionus, doğu sınırında güvenliği sağlayıp batıda seferler yapabilmek için Sâsânî Devletine haraç ödemek pahasına Sâsânî kralı I. Hüsrev ile Ebedi Barış" antlaşması yaptı. Ancak daha 538 yılında I. Hüsrev komutasında Sâsânî ordusu ebedi barışı bozarak Anadolu'daki Bizans sınırına saldırıya geçti. Aynı yıl içerisinde Fırat nehrini geçerek Anadolu'nun güneyine doğru ilerledi. Bizans bu saldırıya hazırlıksız yakalandı. Fırat bölgesinde çok az askeri vardı ve Sâsânî ordusu ile bir meydan savaşına girmesi mümkün değildi. Nitekim yapılan savaşta büyük bir darbe yedi. Ordusunu bizzat yöneten I. Hüsrev, Mezopotamya mevkiilerini kuşatmaktan uzak durup Anadolu'nun güneyine yönelerek Suriye bölgesindeki en zengin ve en önemli kentlerden biri olan Antakya'ya saldırıp ele geçirmeyi başardı. Antakya ve Halep'i de aldıktan sonra Anadolu'nun içerisine doğru hızla ilerledi. Bu durum karşısında Bizans hiçbir şey yapamadı ve daha önce akdedilen Ebedi Barış antlaşmasındaki tazminat miktarını yükseltmek yoluyla Iustinionus beş yıllık bir barış antlaşması sağladı. Bu antlaşma iki defa uzatıldıktan sonra ancak 562'de elli yıllık bir sulhu garanti eden kalıcı bir barış antlaşması haline getirildi. Buna göre imparator Sâsânîlere senelik büyük bir meblağ vermeyi taahhüt ediyor, Sâsânî kralı ise dini içtihatlarından vazgeçmeleri şartıyla ülkesindeki Hristiyanlara serbestlik tanıyacağına dair söz veriyordu. Ayrıca Sâsânî ve Bizans tüccarları daha önce tespit edilmiş olan ve gümrük teşkilatı bulunan yerlerden geçeceklerdi. Bu barışın Bizanslılara maliyeti haracın tekrar yükseltilmesi nedeniyle fazla oldu (Ahmetbeyoğlu, 2012: 542).

540 yılının Mart ayında Bizans'a karşı saldırıya geçen Sâsânîler Fırat kıyısında yer alan Sura şehrini ele geçirmiştir. Bizans bu savaşa hazırlıksızdır. Fırat havzasındaki asker sayısı yetersizdir. Nitekim burada gerçekleşen savaş Sâsânîlerin lehine sonuçlanmıştır (Abû'l-Farac, 1987: 152). Ordusunun başında yer alan I. Hüsrev bu defa yönünü Suriye'ye çevirmiştir. Halep şehrine hâkim olduktan sonra Antakya'ya geçmiş böylece Akdeniz'e kadar ulaşmıştır (Levtchenko, 1979: 78). Antakya zengin ve önemli bir şehirdir. I. Hüsrev

³² VII. yüzyılda yaşayan lakin hayatına dair fazla bilgi bulunmayan Theophanes, yazmış olduğu eserinde; I. Iustinionus (527-565), II. Iustinus (565-578) ve I. Tiberius (578-582) dönemlerini kaleme almış önemli bir müverrihtir (Ahmetbeyoğlu, 2012: 541).

Antakya'ya girdiğinde şehirdeki 60 bin asker kaçında halk şehri savunmaya çalışmış fakat başarılı olamamışlardır. Şehrin kıymetli malları Sâsânîler tarafından yağmalanmıştır. I. Hüsrev yönünü Anadolu'ya doğru yöneltince Iustinionus Sâsânîlere barış teklifinde bulunmak zorunda kalmıştır.

Antlaşma şartlarını belirleyen taraf I. Hüsrev olmuştur. Bizans peşin iki bin beş yüz kilo altın verecek bunun yanında her yıl Sâsânîlere bin kilo altın ödeyecektir. Bizans çaresiz şartları kabul etmiştir. Çünkü imparatorluğun hem doğuda hem batıda savaşp da her iki cephede de başarılı olması pek mümkün görülmemektedir (Norwich, 2013: 189). Antlaşmanın ömrü beş yıl olarak belirlenmiştir. İki devlet arasında barış olmasına rağmen I. Hüsrev Bizans karşısında üstünlüğünü devam ettirmek istemiştir. 541 yılında Karadeniz'in doğusuna Lazika'ya doğru sefere çıkmıştır. Amacı kuzeyden Karadeniz'e doğru yol açmak ve deniz ticaretinde söz sahibi olmak, buradan Hunlarla ilişki kurmaktır. Petra şehrini ele geçirmelerine rağmen Lazika'da istedikleri başarıyı elde edememişlerdir. Bunda bölgenin dağlık ve engebeli olması birde Lazika halkının Sâsânîlere karşı ayaklanması etkili olmuştur (Norwich, 2013: 190). 541-562 yılları arasında Lazika ve Ermenistan toprakları üzerine iki ülkenin mücadelesi devam etmiştir (Altungök, 2015: 116). Sâsânîler 543'te Ermenistan'a, 544'de Mezopotamya'ya seferler düzenlemiştir (Dielh, 1939: 32). Bizans ve Sâsânîler yaptıkları antlaşmayı daha sonra iki defa daha uzatmış 562'de ise barış süresini 50 yıl olarak belirlemişlerdir. Bizans yüklü bir haraç ödemek zorunda kalmış ayrıca İran topraklarında Hristiyanlık propagandası yapmamayı kabul etmiştir. Buna karşılık Sâsânîler de Lazika'dan çekilmiştir. Bizans'ın 562'deki antlaşmadan tek kârı Sâsânîleri Akdeniz ve Karadeniz kıyısından uzaklaştırmak olmuştur. 562'den sonra iki devlet arasında kalan sınır bölgelerinde Sâsânîlerin daha baskın olduğu görülmektedir (Levtchenko, 1979: 79). Bizans'a batıdaki zaferleri doğuda pahalıya mal olmuştur.

Iustinionus döneminde hem doğuda hem batıda sürekli mücadeleler söz konusudur. Düşmanlara karşı sınır güvenliğine önem veren imparator Tuna kıyılarından Fırat nehrine kadar tüm sınır boylarına istihkâm hattı kurmuştur. Sınırları her an korumaya hazır yarı asker yarı çiftçiler yerleştirmiştir. Bunlar hem buralarda toprağı işleyerek üretim yapmış hem de kendi mallarını korumak arzusuyla daha bir azimle sınırları savunmuşlardır (Bailly, 1974: 87).

Iustinionus özellikle sanayi ve ticarete çok önem vermiştir. Döneminde Constantinopolis Asya ve Avrupa arasındaki ticarete önemli bir kavşak noktasıdır. İmparatorluğun ihtiyacı olan ipek, kıymetli taşlar, baharat gibi malların çoğu Hindistan ve Çin'den karşılanmaktaydı. Fakat yol güzergâhı üzerinde çok büyük bir sorun vardı: Sâsânî Devletinin varlığı. Doğudan yola çıkan kervanlar sorunsuz Amu Derya'ya kadar ilerliyordu fakat sonrasında İran engeline takılıyordu. İran yabancı tüccarların her hareketini kontrol etmekteydi. Savaş zamanlarında ise ticari faaliyetleri askıya alabiliyordu. Malların İran körfezine çıkarılması gerektiğinden deniz yoluyla da ticarete sorunlar mevcuttu. Gümrük vergileri yüksekti ayrıca doğrudan ticaret yapmak yasaklanmıştı. İşte bu sebeplerden dolayı Iustinionus ticarete Sâsânîleri devre dışı bırakacak yollar aramıştır (Norwich, 2013: 217). Kuzeyde Kırım, Lazika ve Kafkaslardan yeni bir yol güzergâhı oluşturdu. Bizans'ın Kafkaslarda hâkimiyet sağlamaya çalışmasının nedeni budur. İpek ticareti için Türklerle ilişki kurmuştur (Ostrogorsky, 2006: 68). İran körfezi yerine ise Etiyopya Axum Krallığı ile yakın temas kurmuş Kızıldeniz üzerinden bir ticaret ağı geliştirmeye çalışmıştır. Fakat Hindistan ve Seylan limanlarındaki Sâsânî hâkimiyeti sebebiyle bir türlü tam başarılı sağlayamamıştır ipek böceğinin kendi döneminde Bizans ülkesine getirilmesiyle Constantinopolis, Antakya, Tire ve Beyrut gibi şehirlere ipek sanayisinin kurulmasıyla az da olsa Sâsânî etkisi kırılmıştır (Norwich, 2013: 217).

Iustinionus hem ekonomiyi canlandırmak, ticareti geliştirmek hem de ülkeyi bayındır hale getirmek için yollar, köprüler, hamamlar, yol şebekesi, sarnıçlar, sulama kanalları, kiliseler, hisarlar yaptırmıştır (Bailly, 1974: 88). Özellikle Constantinopolis'i 532 olaylarından sonra yeniden inşa etmiştir. Fakat bu yatırımlarda para politikasının doğru yapılamaması diğer yandan savaş giderlerinin fazla olması gelir gider dengesini bozmuştur. Hazine giderlerinin artmasıyla halka ağır vergiler dayatılmıştır. Halkın ağır vergiler altında ezilmesi sefalet içine düşmelerine neden olmuştur. Saltanatının son on yılında bu sebeple altı ayaklanma yaşanmıştır. Ölümler geride ekonomik sıkıntılar yaşayan bir imparatorluk bırakmıştır (Norwich, 2013: 220). 565'de Iustinionus'un saltanatı biterken maliye ve askeriye çok kötü bir vaziyet almıştır. Vilayetlerde feodal beyler türemiştir. Devletin merkezinde ise Yeşil ve Mavilerin son bulmayan mücadeleleri anlık tedbirlerle durdurulabilmektedir. Sorunlara kesin çözümler bulunamamıştır. Hristiyanlar arasında mezhepsel çatışmalar iç sorunken birde sınırlar dışında Hun,

Vandal ve İran'ın saldırıları vardır. İtalya elden çıkmış ülkenin sınırları Balkanlar, Anadolu, Suriye ve Mısır arasındaki coğrafyayla sınırlı kalmıştır. Vandallar Afrika'ya, Vizigotlar Galya'ya ve İspanya'ya hâkim olmuşlardır (Prokopius, 2001: 15).

2.2.3. Hazar Denizi Ticareti Üzerindeki İlişkiler

Hazar Denizi; batıda Kafkas ve güneyinde Elburz sıradağlarının bulunduğu doğuda Aral gölüne kadar uzanan zamanla denizden ayrılarak bir göl görünümünde yer alan su kütesidir. Tarihi seyir içerisinde ulaşım ve ticaret noktasında önemli bir görev yürütmüştür. M.Ö. VIII-VI yüzyıllar arasında Yunanlılar buradan hareketle Rion ve Kura ırmaklarını aşarak Hazar Denizi üzerinden Hindistan'a uzanan bir ticaret ağı geliştirmişlerdir. Hazar ismi bölgede yaşayan Hazar Türklerinden ileri gelmektedir. İlk Arap müellifler tarafından kullanılmış daha sonra bu tabir literatüre böyle geçmiştir (Erinç, 1998: 108-109). Tarihçi Herodot M.Ö. V. yüzyılda Hazar Denizinin boyutları hakkında bilgiler vermektedir. Onun tabiriyle uzunluğu deniz yoluyla on beş gün, eni deniz yoluyla sekiz gündür (Planhol, 1998: 110).

Hazar Denizinin kuzeyinden Kürk Yolu güneyinden ipek yolu geçmektedir. Açık denizlere nazaran daha güvenlidir çünkü pek fazla korsancılık faaliyetlerine rastlanılmaz. Çevresindeki ülkelerin ticari ürünlerinin dolaşımı genellikle çevresindeki ticaret yolları sayesinde tüccarlar aracılığıyla yapılmaktadır. Stratejik bir noktada yer alması Hindistan'a kadar ulaşan bir ticaret ağının olması toplumların ilgisinin çekmiş ve coğrafyaya Orta Asya ve kuzeyden sürekli bir göç hareketi yaşanmıştır. Sâsânîler kuzeyden gelen göçebe halkların saldırılarından rahatsız olmuşlardır. Kendilerini güvence altına almak amacıyla bir politika benimsemişlerdir. Öncelikli olarak kuzeyde yer alan Lazika (Gürcistan) bölgesini ele geçirecekler ardından Hazar Denizine doğru açılacaklardır çünkü eğer bu saldırılara engel olamazlarsa göçebe halkların Hazar Denizi civarındaki verimli topraklara yerleşebileceğinden ve burada yürütülen ticarete egemen olacağından endişe duymaktadırlar. Bizans Devleti ise bu coğrafyaya Sâsânîlerin hâkim olması durumunda Karadeniz ve Kafkaslar üzerinden kendilerini tehdit edeceğini düşünmektedir (Freeman, 2003: 624). Bizans-Sâsânî arasında Hazar Denizi üzerine hâkimiyet mücadelesinin yaşanma nedenlerinden biri budur.

Tarihçi ve İslam coğrafyacısı Mes'ûdî İran hükümdarı Enuşirvan'ın *Bab el-Ebvab* (Derbent) adında bir şehir kurduğunu ve Hazar Denizi ile arasına surlar inşa ettirdiğinin kaydetmektedir. Yaptırdığı surun denize bir mil kadar sokulduğundan Tabersaran (Tabasaran) şehrinden geçerek Kaf'a kadar uzandığından aralıklarla demir kapılar bulunduğundan bahsetmektedir (Mesudi,2004: 65-85). Anuşirvan'ın surları yaptırmadaki ve buralara insan yerleştirmesinin amacı Hazar, Avar gibi toplumlara karşı kendi sınır güvenliğini korumaktır.

Sâsânîler Hazar Denizinin güney kıyılarında ticari faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Theophanes eserinde V. yüzyılın sonunda Sâsânî ipek tüccarlarının Hazar Denizinin limanlarına ve pazarlarına uğradıklarını kaydetmiştir (Heyd, 1975: 4). Bu dönemlere ait eldeki veriler sınırlıdır. İpek yolunun kuzeydeki güzergâhı Buhara'dan iki kola ayrılmakta bir kol Hazar Denizinin güneyinden İran'a kadar uzanmaktadır (Düğün, 2011: 47). İran bu coğrafyadaki ticaretini devam ettirmek, Soğdlu tüccarların batıyla yaptıkları ticarete engel olmak ve gümrük şehirlerinden almış olduğu yüklü miktarlardaki vergiyi kaybetmemek adına mücadelesini sürdürmüştür.

Bizanslılar İran'ı bu ticarete saf dışı bırakmak için Göktürk-Bizans ittifakı yapmıştır. Hazar Denizi civarındaki Sâsânî varlığı ticaretlerinde daha kuzeydeki Kürk Yolunu kullanmaya itmiştir. Bu yeni güzergâhın benimsenmesi de Tarım havzası ve Issık gölü civarının öneminin artmasına sebep olmuştur (Altungök, 2015: 320). İran'ın Göktürk-Bizans ittifakında almış olduğu tavır ipek yolu üzerine yapılan mücadeleler kısmında ayrıntısıyla yer almaktadır.

Bizans-Sâsânî arasındaki iktisadi yarış VI. yüzyılda hız kesmeden devam etmiştir. Ticarete önemli olması ve Bizans'ın ipek ticaretinde İran'ı saf dışı bırakmak için bu defa Hazar Denizi civarında yaşayan Türklerle ilişki içerisine girmesi VI. yüzyıl sonunda Bizans- Sâsânî mücadelelerin yaşanmasına neden olmuş Hazar Denizi coğrafyasına hâkim olma VII. yüzyıl Heraklios zamanında savaşa dönüşmüştür. 627 de Sâsânîlere karşı Bizans, Hazar Devleti ile ittifaka girişmiştir. Bölgeye Andre adında bir elçi göndermiş olası bir Bizans-Sâsânî savaşında kendi yanlarında yer almalarını istemiştir. Böylece Bizans kaynaklarında ilk defa Hazar Devletinden bahsedilmiştir. İmparator Heraklios'un "*Hazarlar dedikleri Doğu Türkleriyle*" Sâsânîlere karşı ittifak yaptığını Bizanslı tarihçi Theopanes eserinde kaydetmiştir (Artamanov, 2004: 195). İran coğrafyasının

Müslümanlarca fethedilmesinden sonra Hazar Denizi üzerinde ticari faaliyetler Müslüman Arapların kontrolüne geçmiştir.

2.2.4. II. Iustinus Dönemi İktisadi İlişkiler

II. Iustinus dönemi Bizans tarihinde 565-578 yılları arasını kapsamaktadır. I. Iustinionus'un karısı Theodora 548'de ölürken geride bir çocuk bırakmamıştı. Iustinionus da 14 Kasım 565'te ölünce Theodora'nın yeğeniyle evli olan imparatorun yeğeni senato ve imparatorluk muhafızlarının desteğini alarak yeni imparator olmuştur (Bailly, 1974: 98). II. Iustinus gururlu, kibirli ve kendisine çok fazla güvenen bir karakterdeydi. Kendisinden önceki imparatorun politikalarını beğenmiyor bilgeliği ve cesaretiyle tüm düşmanlarına korku salacağına inanıyordu. Ona göre Bizans'ta bunu yapacak birisi varsa o da kendisinden başkası değildi. Fakat çok geçmeden acı gerçekle karşı karşıya gelecek ve hayal kırıklığına uğrayacaktır (Norwich, 2013: 220).

II. Iustinus mali alanda iyileşme yapmak istemiştir. Kendisinden önceki imparator Iustinionus giderken devlete kötü bir miras bırakmıştır. Sâsânîlere vergi ödenmesini öngören antlaşmayı yok sayarak antlaşmayı bozmuş ve ödemeyi kesmiştir. Sâsânî ve Bizans arasında 562'de imzalanan 50 yıllık antlaşma vardı. Vermiş olduğu karar çok tehlikeliydi. Zira Sâsânîler Bizans'a bu yüzden yeni bir savaş açabilirlerdi ve öyle de oldu doğudaki Sâsânî tehlikesi yeniden baş gösterdi. Iustinionus zamanında yapılan "Ebedi Barış" böylece bozulmuş oldu (Downey, 1961: 561).

Bizans- Sâsânî arasındaki vergi anlaşmazlığının yanı sıra bir de Ermenistan toprakları üzerine rekabet söz konusudur. Ermenistan toprakları daha önce Sâsânî ve Bizans arasında paylaşılmıştı. Sâsânîlerde kalan kısımdaki Hıristiyanlar Sâsânî hâkimiyetinin altında yaşamaktan memnun değillerdi. Bu sebeple bir isyan çıkarttılar ve Iustinus'tan yardım istediler. II. Iustinus Hıristiyan bir hükümdar olarak bu yardım çağrısına kayıtsız kalamazdı. Zaten vergi konusunda ilişkiler gerilmişti ve yaşanan bu son durum neticesinde 573'te Bizans-Sâsânî savaşları yeniden başladı (Norwich, 2013: 221).

İki ülke arasında ilişkilerin bozulmasının bir diğer nedeni Göktürk-Bizans yakınlaşmasıdır. Bizans ve Göktürklerin ortak düşmanı Sâsânîler idi. İpek yolu üzerine İran engellemesinin olması ve alternatif ticaret yolu oluşturma adına girişilen ittifak

Sâsânîler tarafından iyi karşılanmamıştır. Ayrıca Türklerin Hazar Denizi civarında görülmeye başlanması Sâsânîler için bir tehdit oluşturmıştır. Iustinionus zamanında Türklerle kurulan ilişkiyi II. Iustinus devam ettirmek isteyince Sâsânîler ile ilişkiler bozulmuştur (Basık, 2013: 200).

Savaşın ilk zamanlarında Bizans öndedir fakat 573'ün Kasım ayında Sâsânîler Dicle üzerindeki önemli bir yer olan Dara'yı ele geçirip Antakya içlerine kadar ilerleyip Julian Kilisesi dâhil olmak üzere tüm şehri ateşe vermişlerdir. Bu savaşta Sâsânî ordularının başındaki komutan Adharman'dır (Ahmetbeyoğlu, 2012: 542-543). Bizans ordusunun başında daha sonra imparator olacak olan Tiberius vardır. Dara'nın kaybedildiğini duyan II. Iustinus akıl sağlığını kaybetti. Bazı tarihçilere göre dükkânları kapattırıp ticari faaliyetlerin yapılmasını durdurdu (Vasiliev, 1943: 214).

Ardından Suriye'ye giren Sâsânî ordusu bu şehri de yakıp yıktı. Vakanüvislerin anlatımına göre³³ Sâsânîler buradan 292 bin esirle dönmüşlerdir. Bunların arasında iki bin çok güzel Hıristiyan bakire genç kız vardır. Hüsrev müttefik olduğu devletlere bu kızları sunmayı planlamış fakat kızlar bir nehrin yanından geçerken yıkanma bahanesiyle nehre girmişler ve intihar etmişlerdir (Norwich, 2013: 221). Tiberius savaşa hazırlık yapmak ve orduyu güçlendirmek için 575'e kadar Sâsânîlerle barış yapmıştır. Sâsânîler kırk beş bin nomisma ödenmesi karşılığında bu barış teklifini kabul etmiştir (Vasiliev, 1952: 170).

II. Iustinus Sâsânîlere başkaldırdığı gibi batısındaki düşman Avarlara da aynı politikayı gütmüştür. Iustinionus'un Avarlara ödediği vergiyi kesince Avarlarla üç yıl süren savaşın yaşanmasına neden olmuştur. Fakat yapılan savaş kaybedince yapılan antlaşma gereğince daha fazla vergi ödemeyi kabul etmek zorunda kalmıştır. Bundan sonra Bizans Avarlara her yıl 80 bin gümüş verecektir (Norwich, 2013: 221).

Iustinus'un dengesiz hareketleri şüphe uyandırmış daha sonra da akli dengesinin yerinde olmadığı anlaşılmıştır. Kendisi imparator olarak görünse de gerçekte devleti karısı Sophia ve sezar unvanıyla Tiberius yönetmiştir. 578 ölünce Bizans tahtına Tiberius geçmiştir. Tiberius Bizans kralı olunca Justinian adında bir komutanı doğu ordusunun başına getirmiştir. Bu ordu Dara'ya girince I. Hüsrev Bizans ile yapılan barışı bozarak Anadolu'nun doğusuna doğru harekete geçti. Bu şekilde başlayan savaş aralıklarla 3 yıl

³³ Bu savaş sırasında geçen kıssa Ephesoslu Ionnes tarafından anlatılmıştır. Ecclesiastical History IV. adlı eserinde geçmektedir.

sürmüştür. 518’de Bizans ordu komutanı Mauricus Sâsânîler karşısındaki başarıları sayesinde Bizans imparatoru olacaktır.

2.2.5. Mauricius Dönemi İktisadi İlişkiler

Mauricius’un imparatorluğu 582-602 yılları arasındadır. Kendisinden önce imparator olan Tiberius 578-582 yılları arasında tahta kalmıştır. Hesapsız politikaları nedeniyle Bizans’ı iktisadi yönden zor durumda bırakmıştır. Tiberius’un çok cömert bir yapısı vardır. Tahta çıktığında tüm imparatorluktaki vergilerin dörtte birini halka bağışlamıştır. Gittiği her yerde bahşiş dağıtmıştır. Sadece imparatorluğunun ilk üç yılında 3 bin 500 kilo altın sattığı tahmin edilmektedir. Bunun sadece 500 kilosunu Asya’daki Bizans ordusuna dağıtmıştır. Gümüş, ipek gibi lüks tüketim mallarında inanılmaz bir artış olmuştur (Norwich, 2013: 222). Halkın vergi yükünü hafifletmiş fakat bunu herhangi bir hesaba kitaba dayandırmadığı için bütçe sürekli açık vermiştir. Devlet hazinesini yanlış politikalarıyla boşaltmış, gelir kaynaklarını kurutmuştur. Öldüğünde geride boş bir hazine ve fakir bir devlet bırakmıştır (Bailly, 1974: 102).

Mauricius imparator olmadan önce Bizans ordu komutanıdır. Doğuda 581’de 15.000 kişilik Bizans ordusuyla Sâsânîlere karşı mücadele etmiştir ve başarılar kazanmıştır. Constantinopolis’e döndüğünde Tiberius, Mauricius’u halefi seçmiş ve kendi kızıyla evlendirmiştir. Tiberius 582’de ölünce senato üyelerinin de desteğini alarak Bizans tahtına oturmuştur (Ostrogorsky, 2006: 76).

Mauricius’un imparatorluğu döneminde II. Iustinus döneminde başlayan ve aralıklarla 20 yıl süren Sâsânî-Bizans savaşları geçici süreliğine durmuştur. Hüsrev 579’da ölünce yerine oğlu Hürmüz geçmiştir. İktidarının daha ilk zamanlarında Bizans’a savaş açmıştır. 581’de Bizanslılar Sâsânîleri yenince bir süre ordusunu toparlamakla meşgul olan Hürmüz yeniden saldırıya geçmiştir. Bu savaşlarda Sâsânî ordu komutanı Behram Çubin büyük başarılar göstermiştir (Altungök, 2015: 125). İki tarafın da net üstünlüğüyle sonuçlanmayan savaş neticesinde Dara ve Nisibis Sâsânîlerin elinde kalmıştır. Sâsânîlerin bu dönemde meşgul eden diğer devletler Hazarlar, Hunlar, Göktürkler ve Araplardır. Özellikle Göktürkler doğudan yapmış oldukları baskılarla Sâsânîleri bir hayli zorlamıştır (Taberî, 1982: 591).

588’de Lazika bölgesine Behram önderliğindeki Sâsânî ordusu saldırmış fakat başarılı olamamışlardır. Bu başarısızlık Hürmüz’ün de sonunu getirecektir. Behram’ı başarısızlığından dolayı aşağılaması kendisine bir muhalefetin oluşmasına neden olmuş çıkan kargaşa ve isyan sonucunda Hürmüz 590’da tahtan indirilmiştir (Girişmen, 1336: 308). Sâsânîlerde çıkan taht mücadelesi İran’ın zayıflamasına neden olmuştur ve böylece şans Bizans’tan yana dönmüştür. II. Hüsrev kaçarak Bizans toprağı olan Hirapolis’e sığınmış ve Mauricius’tan yardım istemiştir (Tezcan, 2014: 115). Mauricius bunu bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirmiş ve Hüsrev’e yardım etmekten memnuniyet duyacağını bildirmiştir. Yardımları karşılığında şart olarak bir barış antlaşması yapılmasını istemiştir. Antlaşmanın şartları şöyledir: Sâsânîlerin elindeki Ermenistan toprakları ile Dicle üzerindeki Dara ve Martyriopolis dâhil tüm Mezopotamya toprakları Bizans’a iade edilecektir (Norwich, 2013: 224). Bizans’ın Sâsânîlere daha önceki antlaşmalarla ödemeyi taahhüt ettiği vergiler kaldırılacaktır. Şartları kabul eden Hüsrev ile Mauricius arasında antlaşma sağlanmıştır. Hatta Mauricius kızı Miriam’ı (Meryem) Hüsrev ile evlendirmiştir (Altungök, 2015: 130). 591’de Hüsrev Bizans’tan aldığı 60 bin kişilik ordu ve para desteğıyle muhalefeti devirerek Sâsânî tahtına oturmuş ve Mauricius’a vermiş olduğu tüm sözleri yerine getirmiştir (Norwich, 2013: 224). II. Hüsrev’in saltanatı 591-628 yılları arasındadır. Karlı bir strateji uygulayan Bizans’ın doğudaki sınırı Van Gölü ile Tiflis’e kadar genişlemiştir. Ayrıca kara ticaret yolları yeniden canlanmıştır (Tezcan, 2014: 115).

İki liderin dost olması bir süre Bizans-Sâsânî ilişkilerinin yumuşak zeminde geçmesine sebep olmuştur. Dostluğun göstergesi olarak II. Hüsrev’in Mauricius’a yazmış olduğu mektup şöyledir:

“Başlangıçtan beri dünyayı aydınlatmak için ve ilahi dünya düzenini korumak için iki gözü vardı. Bizans Devleti ve Sâsânî ülkesi en akıllı yöneticiler tarafından yönetildi. Yıllarca savaşmış olan bu iki süper güç bu savaşlarda çok insanını kaybetmişti. Aynı düşünce Sâsânî büyükelçisi tarafından da teyit edildi. Bir imparatorun dünya düzenini sağlamak için sayısız olayları kendisi tek başına gerçekleştirmesi mümkün değildir. Bütün halkları başarıyla iyi bir yönetim altında tutmak gibi, güneş de bütün halkları ışınlarıyla bir arada tutmaktadır” (Bahadır, 2011: 720).

Mauricius yeni topraklarda hızlıca idari ve ticari iyileştirmeler yapmıştır. Yıpranan imparatorluğu restore etmiştir fakat kendisinden önceki imparator Tiberius’un aksine aşırı tutumludur. Tiberius’un bırakmış olduğu enkazı toparlamaya çalışırken tutumluluk onda takıntı halini alacaktır. İmparatorluğun her alanında kemer sıkma yönelik ekonomi politikaları kendisinin sonunu getirmiştir. Orduda çıkan ayaklanma

giderek büyümüş ve Mauricius, Phokas tarafından 22 Kasım 602’de öldürülmüştür. Bizans’ta sekiz yıl sürecek Phokas dönemi başlarken Mauricius’un öldürülmesiyle Bizans-Sâsânî dostluğu da sona ermiş iki ülke arasındaki savaşlar yeniden başlamıştır (Norwich, 2013: 227-229).

2.2.6. İktisadi Mücadelelerin VII. Yüzyıl Siyasi Olaylarına Etkisi

Bizans imparatorluğu VII. yüzyıla girerken Justinianus’un rüyası da yavaş yavaş sona ermektedir. Lükse, zenginliğe, milletlerin hayranlığına mazhar olan devlet yerini dini anlaşmazlıklara, gruplaşmalara, saldırılara, savaşlara vb. bırakmıştır. Mauricius 602’de Phokas tarafından öldürülünce Sâsânî-Bizans mücadelesi yeniden alevlenmiştir. Diğer yandan Bizans ülkesinin çoğu yerinde kargaşa vardır. İpek yolunun geçtiği güzergâhta olan Antakya ve İskenderiye’de isyanlar çıkmıştır. Ticaret merkezlerindeki bu durum ekonomiyi de kötü etkilemiştir. Mısır, Kilikya Bölgesi, Orta Anadolu ve Kudüs’te de durum farksızdır (Tezcan, 2014: 116). Phokas Kuzey Afrika’da çıkan isyanlarla uğraşırken durumu fırsat bilen II. Hüsrev Bizans-Sâsânî dostluğunu bozarak Ermeni topraklarına saldırmıştır (Girişmen, 1336: 308). Savaş 604’te başlamış ve 609’a kadar devam etmiştir. Phokas’ın birlikleri Edessa’da sıkıştırılınca Bizans geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bizans imparatorlu Phokas Sâsânîlerle savaşında bin gemilik hazineyi önden göndermiş fakat gemiler Antakya civarında fırtınaya yakalanınca hepsi Sâsânî generali Şahrabaz’ın eline geçmiştir. Şahrabaz eline geçen Bizans hazinelerini II. Hüsrev’e ulaştırmıştır. Bu sebepten bu hazinelere “*Fırtına Hazineleri*” adı verilmiştir (Bahadır, 2011: 692).

Bizans doğu ordusunun komutanı Narses çok başarılı olmasına rağmen Phokas adına savaşmayı reddedip kendisini destekleyen askerleriyle Edessa’yı (Urfa) kuşatınca işler daha da karışmıştır. Narses II. Hüsrev’den yardım istemiş ve ikili Edessa’da bir araya gelmiştir. Phokas batıda kendisini zorlayan Avarlar ile yüksek bir haraç karşılığında antlaşma sağlayıp yönünü doğusundaki düşmana dönmüştür. Narses’i barış yapma bahanesiyle Constantinopolis’e çağırdı fakat Narses başkente girdiği an yakalanıp diri diri yakıldı (Norwich, 2013: 229-230). Tabi bu durumda barış da sağlanamamış oldu. Sâsânîler ilerleyişlerini sürdürdüler. Bu sırada batıda da Slav ve Avarlar Balkan Yarımadasına doğru akınlar düzenlemekteydiler. İmparatorluk her taraftan sıkışmış

durumdadır. Diğer yandan Phokas'ın zulümlerinden bıkan Yahudiler Sâsânîlerden yardım istemiş açıkça aralarında ittifak yapılmıştır.

Phokas'ın yönetiminden memnun olmayan halk arasında isyan belirtisi baş göstermiştir. Phokas tam manasıyla kana susamış gibi hareket etmiştir. İmparatorluğun imdadına daha önce Sâsânî savaşlarında Mauricius'un generalliğini yapan Heraclius yetişti. Kartaca'dan bir orduyla Constantinopolis'e ulaştı. Phokas'ın vücudunu parçalara ayırarak öldürdü, parçalara ayırdığı uzuvları mızraklara takarak şehirde gezdirtirdi ve aynı gün nişanlısı Fabia ile Aziz Stephanos Şapelinde evlenip törenlere uygun şekilde imparatorluk tacını taktı (Norwich, 2013: 231).

Heraclius Bizans imparatoru olarak tahta oturduğunda (610-641) devlet kötü bir durum içerisindeydi. Phokas'ın iktidarına son verip başa geçtiği zaman kendisine bir kurtarıcı gözüyle bakılmaktaydı. Çünkü Bizans iktisadi yönden bir çöküş yaşamaktaydı. Öte yandan doğu sınırlarındaki en büyük rakibi Sâsânîler yükselişe geçmişlerdi. Sâsânîlerle yapılan sulh son bulmuştur ve Sâsânîler Bizans egemenliğindeki Anadolu topraklarına girmişti. Başkumandan Krispos Bizans ordusunun başında Kapadokya bölgesine Sâsânîlerle savaşmaya gönderildi (Mango, 2002: 39). Sâsânîlerin ilerleyişi durdurulamadı ve 611 de Sâsânîler artık Anadolu'nun içlerine kadar geldi. Bizans ordusunun ve maliyesinin çöküşte olması savaşlardaki kayıpları da beraberinde getirmiştir. Sâsânîler ilerleyişlerinin hızlandırmışlar 612 yılında Bizans için hem iktisadi hem dini yönden çok önemli olan Antakya'ya girmişlerdir. Oradan Kayseri ele geçirilmiş, 614'te Şam (Dımaşk), 615'te Kudüs Sâsânîler tarafından zapt edilmiştir (Diehl, 1939: 46). Kutsal şehrin kuşatılması yaklaşık yirmi gün sürmüştür. Sâsânîler şehre girdiğinde taş üstünde taş bırakmamışlardır. Şehirdeki Yahudiler Hıristiyanlara duydukları hıncı nedeniyle Sâsânîlerle birlik olup yağmalamalarda ve kiliselerin tahribatında iş birliği yapmıştır. Kiliselerdeki hazineler talan edilmiştir. Sokak savaşlarında 60 bin Hıristiyan ölmüştür. Kıymetli taşlar, altın vazolar, en güzel sanat eserleri ve binlerce esir İran'a götürülmüştür. Hıristiyan Bizans için kutsal sayılan Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği haç götürülenler arasında belki de en önemlisidir (Diehl, 1939: 122-123). Bunun intikamını almak isteyen Bizans Azerbaycan'da Ganzak'ta kutsal ateşin bulunduğu tapınağı ateşe vermiştir (Bahadır, 2011: 701).

Kudüs Hıristiyanlarca kutsal sayılan bir yerdir. Buranın Sâsânîlerin eline geçmesi, Sâsânîlerin buradan Mukaddes Haç'ı ve Hıristiyanlarca kutsal sayılan malları

Ctesiphon³⁴'a götürmesi Bizans için itibar kaybı olmuştur. Büyük Constantinus tarafından yaptırılan Kutsal Mezar Kilisesi yakılmış, Hz. İsa'nın gerildiği varsayılan haç doğudaki en büyük rakiplerinin eline geçmiştir (Ostrogorsky, 2006: 88). Kaybettiği toprakları almak için Bizans harekete geçmiş olsa da general Şahbaraz komutasındaki Sâsânî ordusu durdurulamamıştır. Antakya yakınında yapılan savaşı Bizans kaybetmiştir (Norwich, 2013: 285). Kilikya bölgesine doğru ilerleyen Sâsânîler Tarsus'u ele geçirmiştir.

Bizans ordusundaki bozulma, iktisadi çöküntü, siyasi istikrarsızlık, Sâsânî saldırıları, Anadolu, Suriye, Şam, Filistin, Mısır, Kudüs'ün kaybedilmesi yetmezmiş gibi bu defa da imparatorluk Avar-Slav akınlarıyla karşı karşıya kalmıştır (Diehl, 1939: 46). 617'de akınlarına yeniden başlayan Sâsânîler 619'da Kadıköy önlerine kadar gelmişlerdir. Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev bu harekât için Saitos'u görevlendirmiştir. Boğaziçi'ndeki surların önlerine kadar gelen Sâsânîler Bizans'a gözdağı verip Anadolu'nun güneyinde hâkimiyet sağlayınca İskenderiye'ye yönelmiştir. 619 yılında gelindiğinde Bizans'ın tahıl ambarı olarak görülen Mısır tamamen Sâsânîlerin eline geçmiştir. 628 yılında Bizans'ın tekrar hâkimiyeti sağlanana kadar bu topraklar Sâsânî egemenliğinde kalmıştır (Bahadır, 2011: 25).

Sâsânîler bu şekilde ilerlerken 619 yılında Avarlar İstanbul önlerine kadar gelmiştir. İtalya'daki ve İspanya'daki topraklar kaybediliyordu. Hatta bu sebeplerden dolayı Heraclius bir ara başkenti İstanbul'dan alıp Afrika'ya taşımayı bile düşünmüş fakat bundan vazgeçmiştir (Diehl, 1939: 46). 620 yılında Sâsânîler üzerine yürümeyi hedeflemiş ve Hazar Devletinden kırk bin asker isteğinde bulunmuştur. Hazar Devleti buna karşılık Bizans'a gönderdiği haberle şöyle demiştir: “İşte ordu Derbent Geçidin (Caspian Gate)'den hareket ediyor, istediğin yerde sana katılacaktır.” (Bahadır, 2011: 26).

622 civarında Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev Bizans İmparatoru Heraclius'a meydan okuduğu mektup şöyledir:

“Tanrıların en soylusu, tüm yeryüzünün hükümdarı ve efendisi, büyük Hüzmüz'ün oğlu Hüsrev'den kıymetsiz ve akılsız kölesi Herakleios'a; Bizim hâkimiyetimize boyun eğmeyi reddedip kendine efendi ve hükümdar dersin. Bizim hazinemizi gasp edip dağıtırsın, hizmetkârlarımızı yarıyorsun. Haydut çetelerine bize sataşır durursun. Yunanlılar, ben seni yok etmedim mi? Tanrı'ya güvendiğini söylüyorsun; öyleyse Kayseri, Kudüs ve İskenderiye'yi benim elimden niye kurtarmadı? Constantinopolis'i de yok edemez miyim? (Norwich, 2013: 232). “Bana teslim olursan seni affedeceğim... Haça çivileyerek öldüren Yahudilere karşı kendisini bile

³⁴ Ctesiphon, Dicle üzerinden Bağdat yakınlarındaki bir Sâsânî şehridir (Diehl, 1939: 123). Yunan ve Bizans kaynakları bu şehirden Ctesiphon olarak bahsederken Arap kaynakları Tusefun demektir (Altungök, 2014: 51).

kurtaramayan o İsa'ya boş yere güvenip kendini aldatma. Denizin debindeyken bile af dilesen elimi uzatıp seni çekeceğim..." (Davies, 2006: 274).

Heraclius'un seleflerinden hiçbiri bu kadar kötü bir mirası devralmamıştı. Avarlar ve Slavlar Balkan topraklarını istila etmişti. 622 yılında Sâsânîler ve Avarlar Bizans'a karşı ortak bir savaşa girişmişlerdir. Theodosius surların sağlam olması ve Sâsânîlerin donanmasının bulunmaması şehir merkezinin düşmesini engellemiştir. Fakat Anadolu'daki yerler Sâsânî saldırısından Balkanlar Avar ve Slav saldırılarından nasibini fazlasıyla almıştır. Trakya'nın Avarların eline geçmesi bu defa devleti açlıkla karşı karşıya bırakmıştır. Diğer taraftan veba salgınları da yaşanmaktadır (Norwich, 2013: 232). Devlet iktisadi yönden o kadar kötü durumdaydı ki Ortodoks Kilisesi hazinesini devlete sunmuştu.

İçerde yenileşme politikasına önem veren Heraclius on yılda devletin mali, yönetim ve ordu yapısını düzeltmiştir. 628'de Kadıköy (Khalkedon) önlerinde yapılan son savaşı da başarıyla bitiren Heraclius zafere ulaşmıştır. Sâsânîlerin Ktesifon yakınında bulunan Destegird sarayını basıp Sâsânîleri barışa zorlamıştır (Davies, 2006: 274). Yapmış oldukları antlaşmayla "mukaddes haç" Bizanslılar tarafından Sâsânîlerden geri alınmış ve Kudüs'e teslim edilmiştir (629). Bu sebepten yapılan bu savaş Haçlı savaşlarının ilki kabul edilmektedir (Diehl, 1939: 48). Heraclius Destegird sarayına girdiğinde karşısına zencefil ve biber gibi baharatlar, Hindistan malları çıkmıştır. Pek çok işlenmemiş Sâsânî ipeği, ipek elbiseler, halılar ve daha birçok kıymetli mallar vardı. Bunları taşımak mümkün olmayınca hepsini ateşe vermiştir (Heyd, 2000: 20). II. Hüsrev Bizans karşısında başarısız olunca altınlarla dolu bir odaya hapsedilmiştir. Aç ve susuz yavaş yavaş ölüme mahkûm edilmiştir (Diehl, 1939: 125).

628'de Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'in ölmesiyle Sâsânîlerde siyasi bir istikrarsızlık baş gösterdi. Bu süre zarfında Bizans Sâsânîlere kaptırdığı yerleri almak için harekete geçti ve Anadolu'da peş peşe başarılar kazandı. 629'da yapılan barışla Şam, Mezopotamya, Mısır ve Filistin tekrardan Bizans'ın eline geçti. Sâsânîler buralardaki askeri kuvvetlerini geri çektiler. İki devlet de arasındaki mücadelelerden yorgun düşmüştü. Bu durum İslam ordularının işini kolaylaştırmıştır. Ortadoğu'da hâkimiyetini sağlayan İslam Devleti yorgun düşen Sâsânî ve Bizans Devleti üzerine yürümüştür. Sâsânî ve Bizans'ın İslam orduları karşısında başarısız olmasının nedeni kendi aralarında yaptıkları mücadelelerin sonucunda yorgun düşmeleridir (Kaegi, 200: 56). Bizans'ın Sâsânîlerden geri almak için büyük mücadele verdikleri Kudüs 638'de Müslümanların

eline geçmiştir. Bizanslılar için kayıplar hızla devam etmiştir Heraclius'un son zamanlarında Mısır İslam Devleti'nin kuşatması altındadır. 636'da Ermenistan, 643'de Kıbrıs, 655'de Rodos, 698'de Kartaca toprakları Bizans'ın elinden çıkmış durumdaydı (Davies, 2006: 276-277). Sâsânî Devleti ise İslam orduları ile giriştikleri 637'deki Kasidiye ve 641'deki Nihavend savaşlarını kaybedince toparlanamadılar 651'de yıkıldılar (Tezcan, 2014: 117).

SONUÇ

Dünya hâkimiyeti için birbirlerine karşı sürekli mücadele eden Antik Dünya'nın iki devleti vardır: Sâsânî ve Bizans (Doğu Roma). Bizans İmparatorluğu M.S. 330- 1453 yılları arasında bin yıldan daha uzun süre ayakta kalmış bir devlettir. Hristiyanlık dinine mensup olup günümüzdeki Avrupa uygarlıklarının şekillenmesini sağlamışlardır. Coğrafi bakımdan elverişli topraklara ve doğal kaynaklara sahip olması büyük avantaj sağlamıştır. Kentlerde yaşayan usta zanaatçılar, Anadolu, Trakya ve Makedonya'da tarımla uğraşan çiftçiler, kara ve deniz ticaretiyle meşgul tüccarlar iktisadi hayatın içerisinde yer almıştır. İktisadi sistem içerisinde devletin koymuş olduğu ağır vergiler üretken gücün üzerinde büyük bir baskı kurmuştur. Örgütlü bir şekilde çalışan lonca teşkilatı içerisinde üretici, tüccar ve pazarcılar şehir hayatının içerisinde yer almıştır. Bizanslı sanayiciler daha çok Bizans sarayın lüks tüketimi karşılamaktadır. Constantinopolis, Selanik, Trabzon Lonca sistemi içerisinde ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü şehirler arasında yer almaktadır. İster büyük şehirler olsun ister küçük yerleşkeler olsun sanayi, ticaret, tarım vs. her alanda devlet kontrolü söz konusudur.

Hâkimiyet kurulan bir şehirde siyasi otorite sağlandıktan sonra iktisadi hayat başlar. Şehirlerin Hristiyanlaştırılmasına yönelik tapınaklar ve kiliseler inşa edilir ve oraya dini görevliler gönderilir. Devletin ihtiyaç duyduğu malların üretilmesi için tarımsal faaliyetler başlar, zanaat grupları oluşturulur, kent pazarları kurulur ve ticaret hayatı başlatılır. Pazarlar; yerel, bölgesel ve uluslararası olarak kısımlara ayrılmıştır. Kentlerdeki nüfusun artmasıyla ona bağlı aristokrat sınıflar ortaya çıkar. Bunların dışında çiftçi sınıfı, tüccar sınıfı, zanaatkâr sınıfı ve düzenli bir geçim kaynağı olmayan yoksul sınıf ve köleler her zaman Bizans iktisadi düzeninde yer almıştır. Bu sınıflar arasındaki en üst katmanda yer alan sınıf tartışmasız saray mensupları ve soylulardır.

Ekonomik ve politik çıkarlarına önem veren Bizans iktisadi hayat içerisindeki her kurumu sıkı bir denetime tabi tutmuştur. Devletin ihtiyaç duyduğu malların teminini sağlamak, malların kalitesinden ödün vermemek, aşırı fiyat artışının önüne geçmek, devlet hazinesini dolu tutmak önem verdiği hususlar arasındadır. Tüm gümrüklerden % 10 civarında vergi alınmıştır. Ticari hayatı canlı tutmuş ticaret şehirlerindeki hâkimiyeti kaybetmemek adına başka devletlerle savaşmaktan veya ittifak kurmaktan kaçınmamıştır.

Bizans dış politikasında menfaatleri doğrultusunda farkı yollar denemiştir. Bazen barışı parayla satın almış bazen komşu ülkelerdeki içte yaşanan siyasi istikrarsızlığı destekleyerek onları zayıflatma yoluna gitmiştir. Düşmanımın düşmanı dosttur diyerek mücadele ettiği devletin düşmanına karşı müttefik politikası da uygulayabilmiştir. Çağının en güçlüsü olma politikası yıkılana kadar hedefi olmuştur. V. ve VI. yüzyıllardaki kendisine rakip olarak gördüğü devletlerden birisi sınırlarındaki coğrafyasına hâkim olan Sâsânîler olmuştur.

Anadolu'nun Doğu kısmında sınır komşusu olarak yaşamaya başlamalarından itibaren mücadeleleri sürekli devam edecek olan Doğu Roma ve Sâsânîler V. ve VI. yüzyıllarda dünyanın iki önemli gücü olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Birçok alanda hâkimiyet ve üstünlük mücadelesine giren iki devletin düşmanlığı VII. yüzyılın ortalarında III. Yezdgirt'in ölümüne kadar devam etmiştir. Sâsânî Devleti geçmişi Eskiçağlara kadar uzanan İran Tarihi'ne damgasını vurmuş çok köklü bir devlettir. Sâsânî Hanedanlığı 224 yılında göreve başlayarak 429 yıl devleti yönetmiştir. Merkezîyetçi bir devlet yapısını benimseyen Sâsânîler Zerdüştlük dinini milli bir din olarak görmüşlerdir. Kurmuş oldukları güçlü askeri, mali, adli ve eğitim teşkilatları vardır. Düzenli haberleşmeye önem vererek posta ve casusluk faaliyetleriyle eyaletleri üzerinde hâkimiyet sağlamışlardır. Güçlü vergilendirme sistemleri, ipek yolu başta olmak üzere kara ve deniz ticaretine hâkim noktada olmaları, gelişmiş endüstri kolları, zengin yeraltı kaynakları, dirhem adındaki paralarının kıymetli olması, tarıma yaptıkları yatırımlarla güçlü bir ekonomiye sahiplerdir. Kendileri dışındaki tüm devletleri öteki olarak görerek mücadele etmişlerdir.

İki devlet arasında iktisadi, askeri, siyasi, ekonomik, diplomatik, dini vb. ilişkiler sıklıkla kurulmuştur. Mezopotamya, Mısır, Suriye, Filistin, Akdeniz ve Karadeniz coğrafyası, Kızıldeniz ve Hazar Denizi, Anadolu vs. Bizans-Sâsânî mücadelesine tanıklık etmiş topraklardır. İki devlet arasında birbirine karşı net bir üstünlük sağlanamamış tam tersi bu durum onları fazlasıyla yıpratmıştır.

İslamiyet'in ortaya çıkması ile Medine'de İslam Devletinin kurulması ve beraberinde Müslümanların Arap yarımadası dışına fetih hareketlerine başlamasıyla Sâsânîler için yavaş yavaş bir sona yaklaşılmıştır. İran Coğrafyası 640 yılında Müslümanlar tarafından fethedilmiş ve Sâsânî Devleti'ne son verilmiştir. VII. yüzyıl ortalarına kadar devam eden Bizans- Sâsânî savaşları her iki ülkenin fazlaca yıpranmasına

neden olmuştur. Müslüman Arapların kısa zamanda başarıya ulaşmasındaki nedenlerin biri de bu durumdur. Sâsânî devleti yıkılış sürecine girerken Bizans'ta büyük kan kaybetmiştir. İskenderiye, Antakya, Kudüs gibi hem maddi hem manevi öneme sahip topraklar Bizans'tan kopmuştur. İmparatorluğun kara sınırları daralmaya gitmiştir. VIII. yüzyılda Arap akınları azalmış olsa da bu defa imparatorluk bitmek bilmeyen dini tartışmayalar içerisine girmiştir.

KAYNAKLAR

Abisel, M. Arslan (1943), *Dünya Ticaret Yolları, Dünya Ticaret Yolları Etrafında Cereyan Eden İktisadi ve Siyasi Mücadeleler*, Ndra Maina Matbaası: İstanbul.

Abû'l Farac, Gregory (1987), *Abû'l-Farac Tarihic. I-II* (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Acara, Meryem (1997), *Bizans Maden Sanatında Dini Törenler Sırasında Kullanılan Liturjik Eserler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji-Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara.

Ağaoğulları, M. Ali ve Köker, Levent (2001), *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İmge Kitabevi: İstanbul.

Ahmed, Lebî İbrahim (2008), “İslam Ortaçağında Basra Körfezinin Tarihsel Kaynakları”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara.

Ahmetoğlu, Ali (2012), “Bizans Tarihçisi Theophanes Byzantios’da Türkler”, *Tarih İnceleme Dergisi*, C:XXVII, Aralık, ss.541-546.

Akşit, Oktay (1970), *Roma İmparatorluk Tarihi*, İÜEF Yayınları: İstanbul.

Akşit, Oktay (1971), *Helenistik ve Roma Devrinde Likya*, İÜEF Yayınları: İstanbul.

Akyol, Hasan (2018), “Bizans Sasani Mücadelelerinde Urfa (VI. ve VII. Yüzyıllar)”, *The Journal of Mesopotamian Studies*, C:3/1, ss.21-41.

Akyürek, Engin (1996), *Bizans’ta Sanat ve Ritüel*, Kabalcı Yayınevi: İstanbul.

Akyürek, Engin (1997), *Sanatın Ortaçağı Türk Bizans ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar*, Kabalcı Yayınevi: İstanbul.

Akyürek, Engin (1998), “Bizanslılar, Azizleri ve Khalkedonlu (Kadıköy) Azize Euphemia” *Sanat Dünyamız, Bizans Özel Sayısı*, Sayı 69-70, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayınları: İstanbul. ss. 175-189.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu (2001), “Kafkasya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (C:24, ss. 158-160), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Altınay, Ahmet Refik (2012), *Bizans İmparatoriçeleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.

Altungök, Ahmet (2007), *Sâsânîler Dönemi Türk Fars İlişkileri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Altungök, Ahmet (2014), “Erken Ortaçağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nestûrî Hristiyanlarının Rolü” *Akademik İnceleme Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, Ekim, S:2, ss. 45-67.

Altungök, Ahmet (2015), *İslam Öncesi İran’da Devlet ve Ekonomi -Sâsânî Dönemi- (M.S. 226-652)*, Hikmet Yayınları: İstanbul.

Altungök, Ahmet (2015), *Eski İran’da Din ve Toplum*, Hikmetevi Yayınları: İstanbul.

Altungök, Ahmet ve Yıldırım, Taner (2015), *Siyasi Açısından Arap-İran İlişkileri – Sâsânî Dönemi (M.S. 226-652)*, Mutlu Basım Yayın: İstanbul.

Altungök, Ahmet ve Yıldırım, Taner (2015), “Nil, Fırat ve Dicle Suyollarının Ortaçağ Dünyası Açısından Önemi” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:1, ss.317-336.

Altungök, Ahmet (2018), “İpek Yolu Üzerinde Mübadele Aracı Olarak Kullanılan Gümüş Eşyalar” *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi II*, Haziran, S:1, ss. 117-140.

Alyılmaz, Cengiz (2015), *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*, Atatürk Üniversitesi Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: Erzurum.

Andre, Louis (1938), *Ekonomik Tarih -Eski Zamanlardan Genel Harbin Sonuna Kadar-*, (Çev. Ziya Karamürsel), Devlet Basım Evi: İstanbul.

Artamanov, İ.M. (2008), *Hazar Tarihi (Türkler, Yahudiler, Ruslar)*, (Çev. AhsenBatur), Selenge Yayınları: İstanbul.

Atan, Turhan (1990), *Türk Gümrük Tarihi C. I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Atav, R., Namırtı,O., (2011)"Osman, İpekLiflerinin Dünü ve Bugünü", *Süleyman Demirel Üniversitesi Mühendislik Bilimleri ve Tasarım Dergisi*, C.1, S.3, ss. 112-119.

Atlan, Sabahat (2004), *Roma Tarihinin Ana Hatları*, Türk Tarih Kurumu: Ankara.

Avcı, Casim (2003), *İslam-Bizans İlişkileri (610-847)*, Türk Tarih Kurumu: İstanbul.

Avcı, Casim (2003), “Medâ’in”, *TDV İslam Ansiklopedisi (C:28, ss. 289-291)*, Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara.

Ayan, Ergin (2010), “Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, Aralık, C:1, S:2, ss.19-50.

Bahadır, Gürhan (2011), “Anadolu’da Bizans Sasani Etkileşimi (IV-VII. Yüzyıllar)”, *Turkish Studies –International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, Winter, S:6/1, ss. 685-703.

Bahar, Hasan (2010), *Roma ve Bizans Tarihi*, Kömen Yayınları: İstanbul.

Bailly, Auguste (1974), *Bizans Tarihi*, (Çev. Haluk Şaman), Tercüman Yayınları: İstanbul.

Baipakov, Karl (2002), “Büyük İpek Yolu”, (Çev. Pelin Fidanoğlu), *Yeni Türkiye*, S: 45, ss.523-530.

Baker, Simon (2002), *Eski Roma: Bir İmparatorluğun Yükselişi ve Çöküşü*, (Çev. Ekin Duran), Say Yayınları: Ankara.

Bakır, Abdülhalik (1992), “Basra”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:5, ss. 108-111), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Bakır, Abdülhalik (1998), “Ortaçağ İslam Dünyasında Madenler ve Maden Sanayi”, *Belleten*, C: 61, S: 232, Türk Tarih Kurumu Yay., ss.520-595.

Bakır, Abdülhalik (2008), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi: Ankara.

Bakır, Abdülhalik (2013), “Erken İslâm Döneminde Endüstri Köleleri ve Iraklı Tarihçi Ahmed Salih El- Ali’nin Konu İle İlgili Tesbitleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:XXVIII, ss. 51-75.

Bakır, Abdülhalik, Altungök, Ahmet (2014), “Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Medâ’in”, *Belleten* (C:LXXVIII, S:281), Nisan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, ss.1-40.

Bakır, Abdülhalik, Altungök, Ahmet (201), “Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası” *Tarih İncelemeleri Dergisi* (C:XXVI, S.2), İzmir, ss.361-422.

Bala, M. Mehmetzade (1927), *Ermeniler ve İran*, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Yayınları: Ankara.

Barkan, Ömer Lütfi (1957), *İktisat Tarihi Kitap II (Ders Notları)*, Sermet Matbaası: İstanbul.

Barker, Ernest (1982), *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, (Çev. Mete Tunçay), Dost Kitapevi Yayınları: Ankara.

Barrow, R. H. (1965), *Romalılar*, (Çev. Ender Gürol), Varlık Yayınevi: İstanbul.

Basık, Celalettin (2013), *Hiç Bizans Olmadı, Romulus’tan Fatih’e Roma Devleti C. I*, Türkmen Yayınevi: İstanbul.

Baskıcı, M. Murat (2009), *Bizans Döneminde Anadolu (900-1261) İktisadi ve Sosyal Yapı*, Phoenix Yayınevi: Ankara.

Battûta, Ebû Muhammed İbn (2017), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

Bauer, W. Susan (2016), *Dünya Tarihi*, (Çev. Mihriman Doğan), Say Yayınları: İstanbul.

Bauer, W. Susan (2018), *Ortaçağ Dünyası*, (Çev. Mehmet Morali), Alfa Yayınları: İstanbul.

Baydur, Nezahat (1982), *İmparator Julianus*, İÜEF Yayınları: İstanbul.

Baykuzu, Tilla Deniz (2012), *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları: Konya.

Bayrak, Orhan M. (1996), *İstanbul Tarihi*, İnkılap Kitabevi: İstanbul.

Bean, George (1997), *Eskiçağda Lykia Bölgesi*, Arion Yayınevi: İstanbul.

Bean, George (2001), *Eskiçağda Ege Bölgesi*, Arion Yayınevi: İstanbul.

Beckwith, Christopher I. (2011), *İpek Yolu İmparatorlukları: Bronz Çağı'ndan Günümüze Orta Asya Tarihi*, (Çev. Kürşat Yıldırım), ODTÜ Yayıncılık: Ankara.

Bedirhan, Yaşar (2004), *Ortaçağ Tarihi*, Çizgi Kitap Evi: Konya.

Bekin, Ahmet Rıza (1981), *İpek Yolu*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları: Ankara.

Berl, Emmanuel (1999), *Atilla'dan Timur'a Avrupa ve Asya*, (Çev. Gülseren Devrim), Doğan Kitap: İstanbul.

Bezer, Ö. Gülay (2007), “Rakka”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:34, ss.432-433), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Bilge, L. Mustafa (2002), “Kızıldeniz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:25, ss. 557-559), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Bozkurt, Nebi (2000), “İpek Yolu”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:22, ss. 369-373), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Bournoutian, A. George (2011), *Ermeni Tarihi*, (Çev. Ender Abadoğlu- Ohannes Kılıçdağı), Aras Yayıncılık: İstanbul.

Braduel, Fernard (1989), *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (Çev. M. Ali Kılıçbay), C.I., Eren Yayınları: İstanbul.

Brook, Kevin Alan(2002), “Hazar Bizans İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi* (C:II, ss. 473-481), Türk Tarih Kurumu: Ankara.

Brosset, M. F. (2003), *Gürcistan Tarihi, Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar*, (Çev. Hrand Andraesyan), Türk Tarih Kurumu: Ankara.

Brown, Peter (2000), *Geç Antikçağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, (Çev. Turhan Kaçar), Alfa Yayınları: İstanbul.

Buryakov, F. Yuriy (2002), “Eski ve Ortaçağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri”, *Türkler* (C:III, ss.421-435), Türk Tarih Kurumu Yayınları: İstanbul.

Buyruk, Hasan (2014), *Adana Arkeoloji Müzesinde Bulunan Bizans Dönemi Altın Sikkeleri / Byzantine Period Golds Coins in Adana Archaeology Museum*, Ordu Üniversitesi Yay.: Ordu.

Cameron, Averil (2016), *Bizanslılar*, (Çev. Özkan Akpınar), Türkiye İş Bankası Yayınları: İstanbul.

Charanis, Peter (1984), “Bizans İmparatorluğunun Çöküşündeki Ekonomik Faktörler”, *Belleten*, C: XLVIII, S: 191-192, Türk Tarih Kurumu Yay., ss.529-531.İstanbul.

Cheyne, Jean-Claude (2008), *Bizans Tarihi*, (Çev. İsmail Yerguz), Dost Yayınları: Ankara.

Cihan, Cihad (2015), “Türk Akınlarına Karşı Sasanilerin İnşa Ettiği Gürgan Seddi (Sedd-i İskender)”, *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C:10/5, ss. 107-130.

Cihan, Cihat (2015), “Türk-Sasani Askeri İttifakları ve Sasani Ordusunda Türkler”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:12, ss.89-107.

Cornell, T. ve Matthews, J. (1988), *Roma Dünyası*, (Çev. Şadan Karadeniz), İletişim Yayınları: İstanbul.

Cosmo, Nicola Di (2002), “Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi”, *Türkler Ansiklopedisi*, (C: 1, ss.709-719), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara.

Çağatay, Neşet (1971), *İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları: Ankara.

Çelik, Mehmet (1999), *Siyasal Sistem Açısından Bizans İmparatorluğu'nda Din-Devlet İlişkileri-I (Kuruluşundan X. Yüzyıla Kadar)*, Akademi Kitapevi: İzmir.

Darkot, Besim (1968), *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, İ.Ü. Yayını: İstanbul.

Davies, Norman (2006), *Avrupa Tarihi*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi: Ankara.

Demir, Sena (2014), *İmparator Herakleios (610-641) Dönemi Bizans Sâsânî İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Demircioğlu, Halil (1998), *Roma Tarihi C. I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

Demirkent, Işın (2001), “Bizans”, *TDV İslam Ansiklopedisi*(C: 23, ss. 205-212), Diyanet Vakfı Yayınları: İstanbul.

Demirkent, Işın (2005), *Bizans Tarihi Yazarları*, Dünya Kitapları: İstanbul.

Denk, Semra (2000), *IX ve X. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğunda Ticaret*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Diehl, Charles (1939), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Cevdet R. Yularkıran), Kanaat Kitabevi Yayınevi: İstanbul.

Dikici, Radi (2007), *Şu Bizim Bizans*, Remzi Kitapevi: İstanbul.

Divitçioğlu, Sencer (2000), *Kök-Türkler*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

Doğar, L., Armağan, E., (2014), “Bizans Döneminde Prousa (Bursa) ve Çevresinde Gündelik Beslenme Üzerine Bir Deneme”, *Sanat Tarihi Dergisi*, C:XXIII, ss. 13-48.

Dölen, Emre (1972), *Tekstil Tarihi*, Marmara Ün. Yayınları: İstanbul.

Dukas (1956), *Bizans Tarihi*, (VL. Mirmiroğlu), İst. Enst. Yayınları: İstanbul.

Dursun, Davut (2001), “Kafkasya” *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:24, ss.157-158), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Düğün, Turgay (2011), “21. Yüzyılda İpek Yolu”, *21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü*, Kasım, S:35, ss.46-52.

Eberhard, Wolfram (1987), *Çin Tarihi*, (Çev. Heyet), Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.

Ekinci, Abdullah (2006), *Ortaçağ'da Urfa*, Gazi Kitapevi: Ankara.

El-Mesudî (2014), *Murûc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.

Emanuel, Arthur (1363), *İran Der Zemanê Sâsânîyan*, (Çev. Reşid Yasemi), İntişarat-ı Donyay-ı Kitab: Tahran.

Erdemir, Hatice Palaz (2003), *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.

Erinç, Sırrı (1998), “Hazar Denizi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:17, ss.108-109), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Ertuğrul, Özkan (1995), *Bizans Kültürü*, Troya Yayıncılık: İstanbul.

Falay, Nihat (1978), *İbni Haldun'un İktisadi Görüşleri*, Güryay Matbaacılık: İstanbul.

Freeman, Charles (1956), *Mısır, Yunan ve Roma*, (Çev. Suat Kemal Angı), Dost Yayınları: Ankara.

Frye, R. N. (2009), *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, (Çev. F. Tayanç- T. Tayanç), Arkadaş Yayınevi: Ankara.

Furon, Raymon (1943), *İran*, (Çev. G. Kemali Söylemezoğlu), Hilmi Kitapevi: İstanbul.

Gartwaite, Gene R. (2011), *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan Günümüze*, (Çev. F. Aytuna), İnkılap Kitapevi: İstanbul.

Gibbins, David (2007), *Bizans Altınları*, (Çev. Pınar Öcal), Altın Yayınları: İstanbul.

Gibbon, Edward (1995), *Roma İmparatorluğunun Geriliş ve Çöküş Tarihi, Bizans*, (Çev. Asım Baltacıgil), Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.

Girişmen, Roman (1336), *İran Ez Agaz Ta İslam* (Trc. Muhammed Mu'in), Tehran.

Golden, B. Peter (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, (Çev. Osman Karatay), Karam Yayınları: Ankara.

Gökalp, Cevdet (1973), *Orta Asya'nın Önemli Ticari ve Askeri Yolları (M.S. 552-999)*, Emel Matbaacılık: Ankara.

Grant, Michael (2000), *Roma'dan Bizans'a İ.S. Beşinci Yüzyıl*, (Çev. Zühre İlkelen), Homer Kitabevi: İstanbul.

Grantovski, E.A. (1359hş), *Tarih-i İran Zaman-ı Bastan ta Emruz*, (Trc. Keyhüsrev Kişaverzi), Tahran.

Gregory, Timothy E. (2008), *Bizans Tarihi*, (Çev. Esra Ermet), Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

Grousset, R. (2005), *Başlangıçtan 1071'e Kadar Ermenilerin Tarihi*, Aras Yayınları: İstanbul.

Gumilev, Lev Nikolayeviç (2000), *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.

Gumilev, Lev Nikolayeviç (2002b), *Hunlar*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul.

Gülem, Mustafa (2015), *Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun Dış Politikası (Erken Bizans Dönemi (330-718))*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Günaltay, Şemseddin (1948), *İran Tarihi C.I*, Türk Tarih Kurumu: Ankara.

Güneş, Cüneyt (2015), “Hristiyan İdeolojisi ve Otarşi Bağlamında Bizans Ekonomisi”, *History Studies International Journal of History*, C:7, ss. 47-66.

Güven, İsmail (2007), *Uygarlık Tarihi*, Pegem Yayıncılık: Ankara.

Haldon, John (2007), *Bizans Tarih Atlası*, (Çev. Ali Özdamar), Kitap Yayınevi: İstanbul.

Hâşimî, Rıdâ Cevad (2008), “Basra Körfezinde Eski Ticari Faaliyetler ve Bu Faaliyetlerin Medeniyete Tesirleri”, (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Yayınevi: Ankara, ss. 590-615.

Haussig, Hans Wilhelm (1997), *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. MüjdatKayayerli) Geçit Yayınları: Kayseri.

Heaton, Herbert (1985), *Avrupa İktisat Tarihi*, (Çev. M. Ali Kılıçbay- Osman Aydoğmuş), Teori Yayınları: Ankara.

Hendy, Michael F. (1989), *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Variorum Reprints: Northampton.

Herrin, Judith (2010), *Bizans, Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İletişim Yayınları: İstanbul.

Herodotos (2011), *Tarih*, (Çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası KültürYayınları: İstanbul.

Heyd, W. (1975), *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. E.Z. Karal), Türk Tarih Kurumu: Ankara.

Honigsmann, Ernst (1970), *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İ. Ü. Ed. Fak. Yayınları: İstanbul.

Honigsmann, Ernst (1986), “Urfa”, *MEB İslam Ansiklopedisi* (C:13, ss.50-57), Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.

Işıltan, Fikret (1960), *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: İstanbul.

İbnü'l-Belhî (2008), “Farsnâme”, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Yayınevi: Ankara, 2008, s. 23-148.

İbnü'l-Haldun (2013), *Mukaddime*, c. I, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları: İstanbul.

İbn-Havkal (2017), *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi: İstanbul.

İpek, Ali (2017), “Yukarı Mezopotamya’da Sasani Siyaseti”, *TESAM Akademi Dergisi*, C:4, ss.85-109.

İplikçioğlu, Bülent (2007), *Helen ve Roma Tarihinin Ana Hatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.

Kaçar, Turhan (2009), “Anadolu’da Sasaniler ve Romalılar, MS. 226-363: Emperyal İdeoloji ve Kriz”, *Tarih Dergisi*, S: 47, ss.1-22.

Kağı, E. (2000), *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (Çev. Mehmet Özey), Kaknüs Yayınevi: İstanbul.

Kaplan, Michel (2001), *Bizans’ın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

Karaaslan, Perihan (2012), *Bizans Devletinde Meslek Birlikleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Karadeniz, Yılmaz (2011), “I. Hüsrev Dönemi’nde İpek Yolu Üzerinde Sasani-Göktürk Mücadelesi (531-579)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:4, ss.207-214.

Karaköse, Hasan (2008), *Orta Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Akademik Yayıncılık: İstanbul.

Kaya, Abdullah (2016), “Doğu Roma (Bizans İmparatorluğu (330-1453))”, Hilmi Özkan (Ed.); *Orta Çağ Tarihi*, İdeal Kültür Yayıncılık: İstanbul, ss.519-552.

Kaya, Mehmet Ali (2005), “III. Gordianus’un Pers (=Sasani) Seferi: Güzergah, Savaşlar ve İmparatorun Ölümü”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:XX, ss.157-167.

Kekiş, Murat, Güneş, C. (2017), “Bizans Kafkasya’sının Yönetimine Dair Bazı Tespitler”, *Karadeniz İnceleme Dergisi* C:23, ss.9-28.

Koç, Yunus (2007), “Bizans Tarımının El Kitabı ya da İlk Tarım Ansiklopedisi: Geoponika”, *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, S:24, ss.47-57.

Konuk, Süha (2012), *VI. Yüzyıl Bizans-Sasani Mücadelesinde Yukarı Dicle Havzası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

Konuk, Süha (2013), “Güneydoğu Anadolu Bölgesinin III-VII. Yüzyıllardaki Tarihi Coğrafyasına İlişkin Ortaçağ Kaynakları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:XXVIII, ss. 175-192.

Kütük, Ahmet (2014), “İmparator I. Justinianos’un İlk Yıllarında Bizans İmparatorluğunun Mezopotamya Sınırı”, *Tarih Okulu Dergisi*, C:XVIII, ss.141-164.

Lambton, K. Ann (2016), “İkta Üzerine Düşünceler”, (Çev. Halil İbrahim Hançabay), *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:25, ss.165-184.

Lamd, Harold (2011), *Theodora ve İmparator, Jüstinyen’in Dramı*, (Çev. İbrahim Şenel), İlgi Yayınları: İstanbul.

Lamd, Harold (2016), *Bir İmparatorluğun Doğuşu Konstantinapol*, (Çev. İbrahim Şenel-Nesrin Conker), Parola Yayınları: İstanbul.

Lemerle, Paul (1994), *Bizans Tarihi*, (Çev. Galip Üstün), İletişim Yayınları: İstanbul.

Levtchenko, M. V. (1979), *Bizans*, (Çev. Erdoğan Berktaş), Milliyet Yayınları: İstanbul.

Levtchenko, M. V. (1999), *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, Özne Yayınları: İstanbul.

Ligeti, Lajos (1986), *Bilinmeyen İç Asya*, (Çev. Sadrettin Karatay), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara

Maige, David (2004), *Anadolu’da Romalılar: Batı Anadolu Zenginlikleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.

Mango, Cyril (2011), *Bizans Yeni Roma*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

McNeill, William H. (1985), *Bizans Tarihi*, Kaynak Yayınları: İstanbul.

McNeill, William H. (1989), *Dünya Tarihi*, (Çev. Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, V Yayınları: Ankara.

Mitchell, Stephel (2016), *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Turhan Kaçar), Türk Tarih Kurumu: Ankara.

Morgan, Giles (2010-07), *Bizans’ın Kısa Tarihi Yeni Roma ya da Constantinus Şehri*, (Çev. E. Çağdaş Babaoğlu), Kalkedon Yayıncılık: İstanbul.

Naskali, Esko (2009), “Sâsânîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:36, ss. 174-176), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Nemeth, Gyula (1982), *Attila ve Hunlar*, (Çev. Şerif Baştaş), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları: Ankara.

Niray, Nasır (2001), “Sâsânî İmparatorluğu’nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, S:5, ss.1-23.

Norwich, John Julius (2013), *Bizans I Erken Dönem (MS 323-802)*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi: İstanbul.

Ortaylı, İlber (2008), *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat: Ankara.

Ostrogorsky, George (1999), *Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni*, (Çev. Özden Arıkan), Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

Ostrogorsky, George (2006), *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

“Ostrogotlar” (1985), *Meydan Larousse*, (C:9, ss.8955) Meydan Yayıncılık: İstanbul.

Özçelik, Nazmi (2006), *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Akademik Yayıncılık: Ankara.

Özkan, Selim Hilmi (2016), *Orta Çağ Tarihi*, İdeal Kültür Yayınları: İstanbul.

Özmenli, Mehmet (2008), “V. ve VI. Yüzyıllarda Bizans Devleti- Sasani Devleti-Ermeni Derebeylerinin Mücadeleleri ve Türkler”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:17, ss.323-332.

Özyüksel, Murat (1989), *Feodalite ve Osmanlı Toplumu*, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı: Bursa.

Palaz, Erdemir Hatice (2003), *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizansİlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.

Pirenne, Henri (1994), *Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (Çev. Şadan Karadeniz), İletişim Yayınları: İstanbul.

Pirenne, Henri (2005), *Ortaçağ Avrupa’sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Çev. Uygur Kocabaşoğlu), İletişimYayınları: İstanbul.

Pirenne, Henri (2006), *Ortaçağ Kentleri- Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (Çev. Şadan Karadeniz), İletişim Yayıncılık: İstanbul.

Pralong, Annie (2016), *Bizans Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, (Çev. Buket Kitapçı Bayrı), Kitap Yayınevi: İstanbul.

Prokopius, (2001), *Bizans’ın Gizli Tarihi*, (Çev. Orhan Duru), İş Bankası Kültür Yayınları: İstanbul.

Pryor, H. John (2004), *Akdeniz’de Coğrafya, Teknoloji ve Savaş: Araplar, Batılılar ve Türkler*, Kitap Yayınevi: İstanbul.

Rıce, Tamara Talbot (2002), *Bizans’ta Günlük Yaşam*, Özne Yayıncılık: İstanbul.

Roux, Jean-Paul (2001), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (Çev. Lale Arslan Özcan), Kabalcı Yayınevi: İstanbul.

Sabancı, Taner (2018), “Yeni İpek Yolu Projesi: Tarihi Olanla Benzerlikleri ve Hakkındaki Bazı Çalışmaların Kısa Bir Değerlendirmesi”, [Erişim: 5 Temmuz 2018, <http://dergipark.gov.tr>], *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, S: 1(2), 1-19.

Sahillioğlu, Halil (1994), “Dinar”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:9, ss.352-356), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

“Sarmatlar” (1986), *Temel Britanica Ansiklopedisi*, (C: 19, ss.105) AnaYayıncılık: İstanbul.

Sedillot, Rene (1983), *Dünya Ticaret Tarihi, Değiştokuştan Süpermarkete*, (Çev. Esat Mermi Erendor), Cep Kitapları: İstanbul.

Seidler, G. (1999), *Bizans Halk Hareketinin İdeolojik Kökeni*, (Çev. Mete Tunçay), Özne Yayınları: İstanbul.

Sivrioğlu, T. Ulaş (2015), “Sasaniler Dönemi Limanlar ve Deniz Ticareti”, *Tarih Okulu Dergisi*, Haziran, S:XXII, ss.39-42.

Stavisky, Boris (2002), “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, *Türkler* (C:III, ss. 401-416), Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Streck, M. (1988), “Tur Abdin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*(C: 12/II, ss.97), Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.

Şeşen, Ramazan (1997), “Cezîre”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:7, ss. 509-511), Türkiye Diyanet Vakfı: Ankara.

Taberî (1991), *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir), MEB Yayınları: İstanbul.

Tanilli, Server (2003), *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası Ortaçağ: Feodal Dünya*, Adam Yayınları: İstanbul.

Taşagıl, Ahmet (2002), *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu: Ankara.

Taylor, Jane (2000), *İmparatorlukların Başkenti İstanbul*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.

Tekin, Oğuz (1999), *Bizans Sikkeleri*, Yapı Kredi Yayınları-Sanat: İstanbul.

Tekin, Oğuz (2008), *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları: İstanbul.

Tez, Zeki (1989), *Madencilik ve Metalurji Tarihi*, Kitapsaray Yayınları: İstanbul.

Tezcan, Hülya (1989), *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, Mer Ajans: İstanbul.

Tezcan, Mehmet (2006), “VII. Yüzyıl Başlarında Doğu Roma-Sasani İlişkileri ve Mardin’in Sasanilerce Zaptı (607)”, İ. Özcoşar ve H.H. Güneş (Ed.), *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 26-27-28 Mayıs, İstanbul, ss. 151-168.

Tezcan, Mehmet (2007), “Eskiçağ’da Roma İmparatorluğu’nun Karadeniz Vasıtasıyla Hindistan ve Çin Ticareti”, Kenan İnan (Haz.), *Karadeniz Tarihi Sempozyumu*, 25-26 Mayıs, Karadeniz Teknik Üniversitesi, ss. 3-36.

Tezcan, Mehmet (2007), “V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları ve Ermenilere Hun Desteği”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S:32, ss.183-202.

Tezcan, Mehmet (2012), *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander Yayınları: Trabzon.

Tezcan, Mehmet (2014), “İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemeesi”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S:3/1, ss.96-123.

Tolan, Öner (2006), *Bizans Devletinde Ziraat (IX.-X. Yüzyıllar)*,Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Toprak, Adnan (2008), *Doğu Batı Kültürel Etkileşiminde İpek Yolu (Başlangıçtan Göktürk Dönemi Sonuna Kadar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Tuncel, Metin (1994), “Dicle”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:9, ss.281-281), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Tuncel, Metin (1996), “Fırat”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (C:13, ss.31-33), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Uhlig, Helmut (2000), *İpek Yolu Çin ve Roma Arasında Eski Dünya Kültürü*, (Çev. Alev Kırım), Okyanus Yayıncılık: İstanbul.

Ünal, Ceren (2015), *Bizans Sikkelerinde Kutsal Kişi Tasvirleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Vasiliev, A. Alexander (1943), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Arif Müfid Mansel), Maarif Matbaası: Ankara.

Yalçinkaya, Dursunbey (2010), *III. ve VII. Yüzyıllar Arasında Nusaybin*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Billimler Enstitüsü, Muğla.

Yerasimos, Stefanos (1995), *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye (Bizans’tan Tanzimat’a) C.I.*, (Çev. Babür Kuzucu), Belge Yayınları: İstanbul.

Yıldırım, Ercüment (2012), “Roma-Part Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”, *Tarihin Peşinde-Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:7, ss.45-64.

Yıldırım, Taner, Altungök, Ahmet (2014), “Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi”, *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C:9/4, ss. 1185-1197.

Yıldız, Sevcen (2008), *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu’daki İzleri*, Detay Yayıncılık: Ankara.

Yücel, Muhammet (2013), *Erken Dönem Sasani Tarihi ve Sikkeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yüksel, Ahmet Turan (1994), “Yakın Doğu’da Ticaret Merkezleri ve Panayırılar”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:5, ss. 309-334.

Walter, E. Kaegi (2000), *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (Çev. Mehmet Özay), Kaktüs Yayınları: İstanbul.

EKLER

EK 1: MS 300'lerde Doğu Roma İmparatorluğu

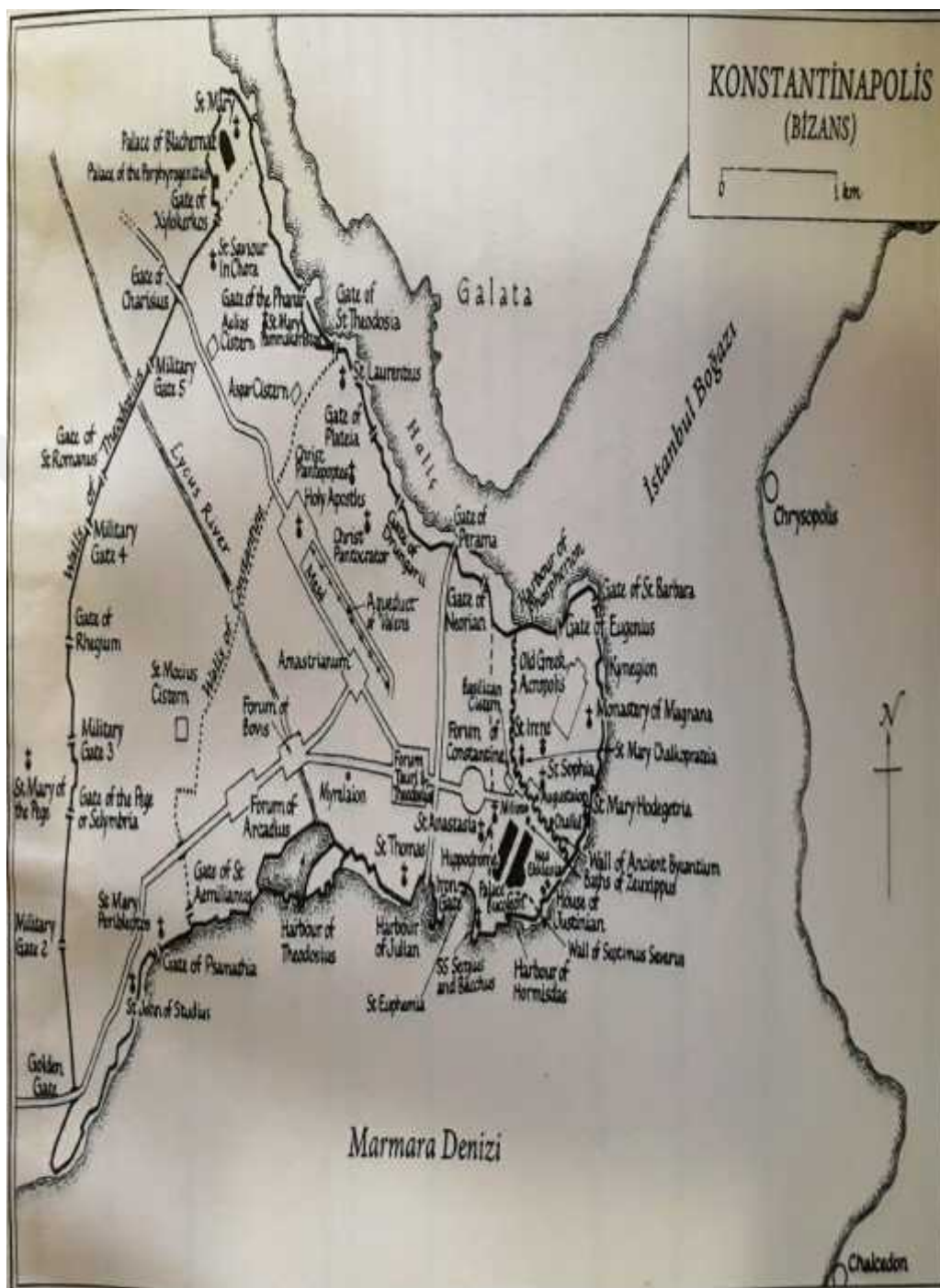
Kaynak: Gregory,2008: 16.

EK 2: VI. Yüzyıl Iustinionus Dönemi Doğu Roma İmparatorluğu

Kaynak: Gregory,2008: 128.

EK 4: Constantinopolis

Kaynak: Norwich, 2013: 10.

EK 5: Küçük Asya ve Orta Doğu

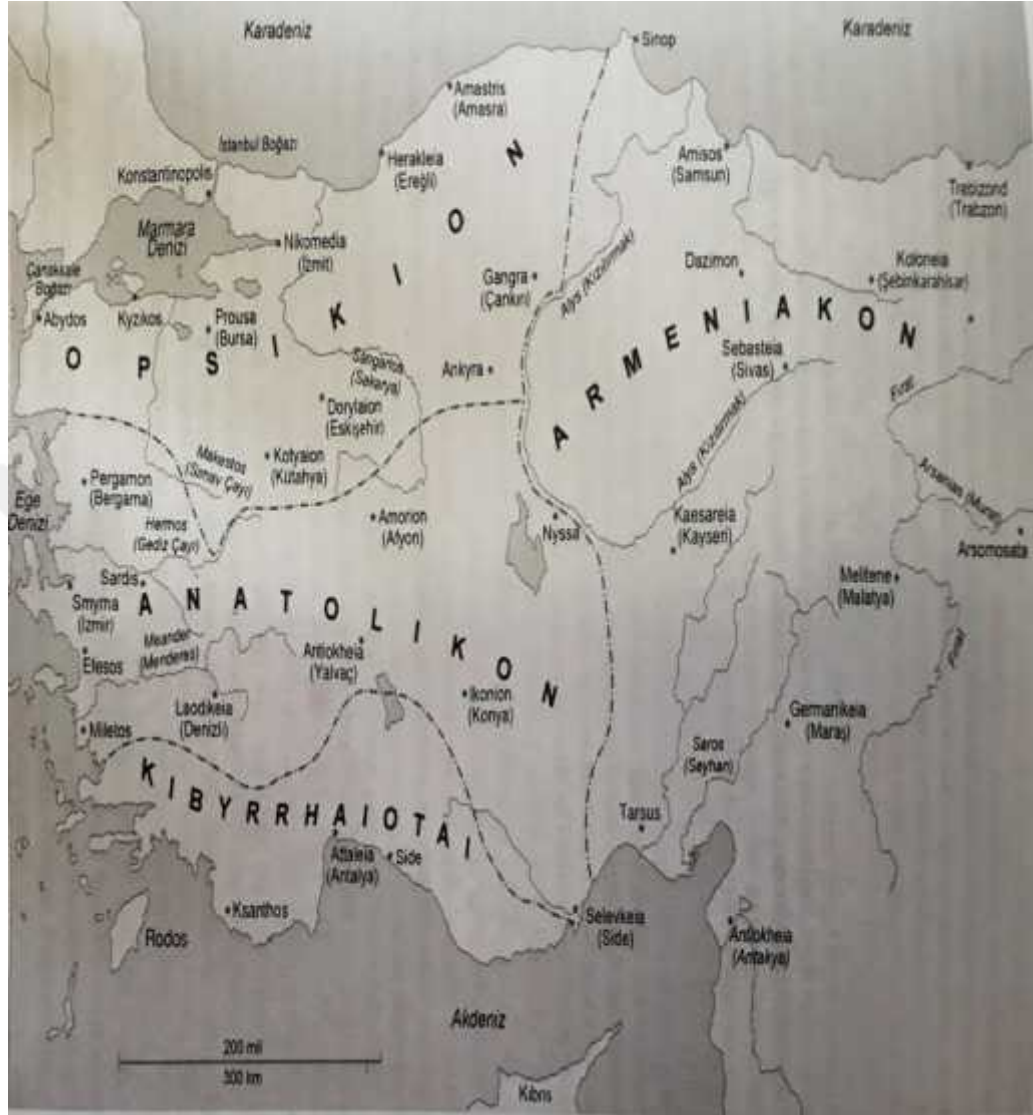
Kaynak: Norwich, 2013: 13.

EK 6: VII. Yüzyılda İslami Fetihler Başladığı Sırada Doğu Roma ve Sâsânî Sınırları

Kaynak: Gregory, 2008: 164.

EK 7: Geç VI. ve VII. Yüzyılda Thema'lar

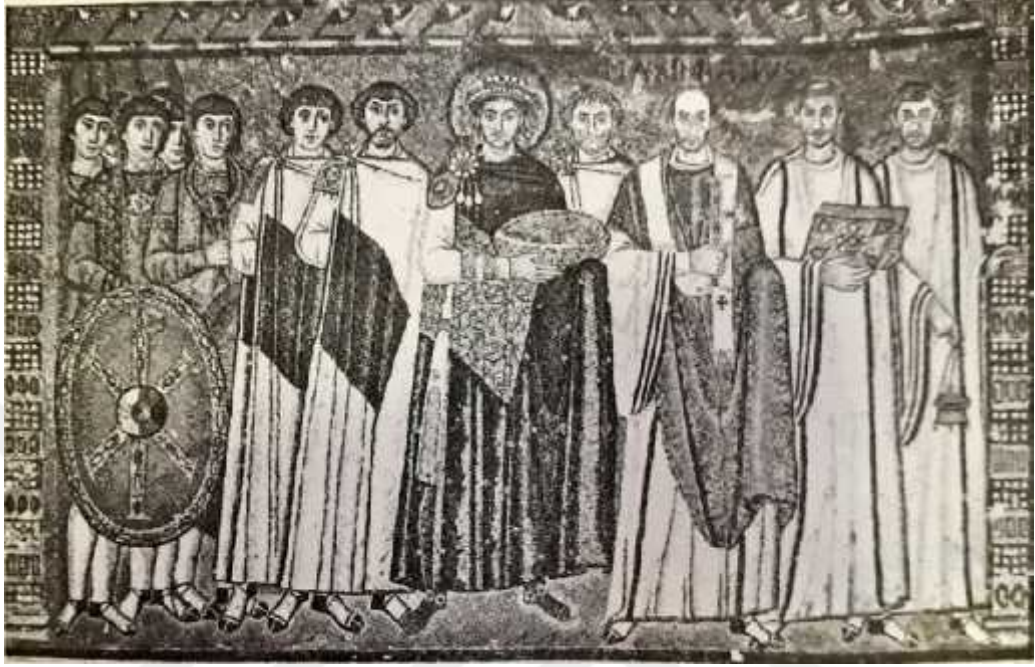
Kaynak: Gregory, 2008: 179.

EK 8: İmparator Theodosius (Sepolcro Kilisesi önü IV. Yüzyıldan kalma bronz heykel)

Kaynak: Norwich, 2013: 334.

EK 9: San Vitale Kilisesi İmparator Iustinionus ve İmparatoriçe Theodora maiyeti ile birlikte IV. yüzyıl mozaikleri

Kaynak: Norwich, 2013: 340.

EK 10: Büyük Constantius, Galla Placidia, Havarî Julianus ve İmparatoriçe Irene'nin portreli sikkeleri

Kaynak: Norwich, 2013: 345.

EK 11: Bizans'ta Dokuma Tezgahında Çalışan Kadınlar

Kaynak: Rice, 2002: 12

EK 12: İşbaşındaki Bizanslı bir dokumacı

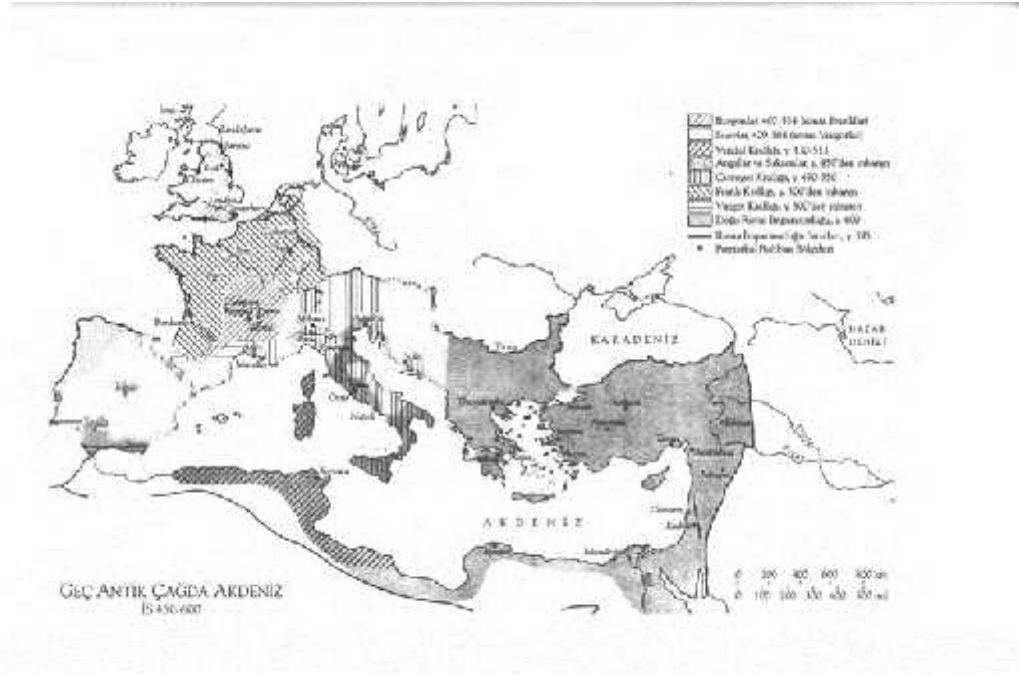
Kaynak: Rice, 2002: 124

EK 13: Bizans'ta bir demirci ve karısı

Kaynak: Rice, 2002: 180

EK 14: Doğu Roma İmparatorluğunun V. ve VI. Yüzyıllardaki Arasındaki Siyasi Haritası

Kaynak: Freeman, 2003: 61.

EK 15: I. Hüsrev'in Bizans Temsilcilerini Kabul etmesi

Kaynak: Rawlinson, III, Plate XLI.

EK 16: Bişapur'daki kaya rölyefi - I. Ardaşır'ın taç giymesi

Kaynak: Bilgiç, 2012: 16

ÖZGEÇMİŞ

1988 Mersin/Tarsus doğumludur. İlkokul, ortaokul ve lise eğitimini Mersin’de yaptıktan sonra 2010 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde lisans eğitimine başlamıştır. Üniversiteyi 3 yılda ve bölüm birincisi olarak 2013 yılında tamamlamıştır. 2015 yılında Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesinde Yüksek Lisans eğitimine Doc. Dr. Ahmet Altungök’ün yanında başlamış olup şuan halen özel bir kurumda tarih öğretmenliği mesleğini devam ettirmektedir.

